

Hədismərkəzlilik və onun fəsadları

Qurana və ağıla zidd hədislərdən necə qurtulaq?

VÜSAL HÜSEYNZADƏ

Nə üçün müasir çağa qədər din alimləri Aşura günü qançixarma və başyarma ənənəsinə etiraz etmirdilər?

Nə üçün Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair qeyri-mötəbər məlumatlar geniş yayılır, dini məclislərdə “Rövizətüş-şühəda” kimi əsassız kitablar oxunurdu?

Nə üçün qadınlar aşağılanır, təhsildən məhrum və cəmiyyətdən təcrid edilirdilər?

Müsəlman məzhəbləri arasında qarşıdurma hansı səbəblərdən irəli gəlirdi, bunda hədislərin və din alimlərinin rolu nədən ibarət idi?

Hansı əsasla siyasi fəaliyyət qadağan edilir, şahlar müqəddəs varlıq adlandırılırdı?

Kitabda bu kimi suallara cavab verilib, müvafiq problemlərin düşüncə kökləri araşdırılıb, müxtəlif mövzularda onlarla hədis tənqid olunub, Quran və ağılmərkəzli İslama qayıdışın vacibliyi konkret nümunələrlə göstərilib.

Oxucu həmçinin əvvəldən Səfəvilər dövrünün sonuna qədərki şiə düşüncə tarixinə ekskursiya edəcək, bir çox fiqhi və etiqadi nəticələrə səbəb olmuş qaydaların necə formalaşdığını biləcək, qədim alimlər arasındakı elmi-metodik qarşıdurmalarla tanış olub İslamı olduğu kimi öyrənmə imkanı qazanacaq.

Hədismərkəzlilik və onun fəsadları

Müəllif:.....Vüsal Hüseynzadə

Redaktor:.....Emin İmanlı

2025

Müəllif barədə

Vüsal Hüseynzadə 30 dekabr 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Cəlilabad şəhərində dünyaya göz açmış, 1996-cı ildə 4 sayılı şəhər orta məktəbini bitirmiş, 1999-2001-ci illərdə həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur. 2003-cü ildə İİR-nin Beynəlxalq əl-Mustafa Universitetinin İslam tarixi fakültəsinə daxil olan Vüsal Hüseynzadə 2020-ci ilin yanvar ayında Şiə tarixi üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi ilə məzun olmuşdur.

Beynəlxalq əl-Mustafa Universitetinin Qum, Tbilisi və Marneuli şəhərlərində yerləşən müxtəlif institutlarında müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş V. Hüseynzadə həm də azərbaycan və fars dillərində onlarla elmi-publisistik məqalənin müəllifi, onlarla kitabın tərcüməçisidir.

Kitab barədə

Kitabda Səfəvilər dövrünə və bir çox müasir cəmiyyətlərə aid olan beş ictimai və siyasi amil təhlil edilmiş, onların yaranmasına səbəb olan hadisələr tənqid olunmuşdur. Sözügedən beş amil aşağıdakılardan ibarətdir:

Müsəlmanlar arasında məzhəb qarşıdurmaları və İslam ümmətinin parçalanması, qadının cəmiyyətdən təcrid və təhqir edilməsi, əzadarlıqda başyarmanın yayılması, bəzi xurafatların və yanlış inancların dini məclislərə yol tapması, xalqın siyasi iştirakdan məhrum edilməsi.

Şiə tarixi üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası olmuş kitab qismən ixtisar edilərək oxuculara təqdim olunur.

Dünyadan köçmüş din alimlərinin,
ruhani və ilahiyyatçıların,
xüsusən də Hacı Şahin Həsənlinin əziz ruhuna
İTHAF OLUNUR!

Mündəricat

Ön söz	9
Birinci fəsil: Giriş	11
Mövzunun aktuallığı.....	11
Tədqiqin metodları.....	13
Mövzuya dair ədəbiyyatla tanışlıq	14
Mənbələrlə tanışlıq	18
1. Əl-Kafi	18
2. Mən la yəhzuruhul-fəqih.....	21
3. Təhzib əl-əhkam.....	22
4. Əl-Məhasin	23
5. Bəsair əl-dərəcət.....	24
6. Əl-Xisal	26
7. İləl əl-şərai.....	26
8. Əl-Qeybə	27
9. Əl-Vafi	27
10. Bihar əl-ənvar	28
11. Vəsail əl-şiə	31
12. Rövzətüş-şühəda.....	32
13. Əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərəsi vəl-xütəb.....	34
14. Xarici səyyahların səyahətnamələri	35
Tekstualizm və rasionalizm	37
Tekst və tekstualizm.....	37
Ağıl və rasionalizm.....	39

Şiə düşüncəsi tarixində tekstualist-rasionalist qarşıdurması.....	41
Əhli-beyt imamları dövrü (11-260 h.q.).....	41
Kiçik qeyb dövrü	45
Böyük qeyb dövrü	52
Səfəvilər dönəmi	59
Hədismərkəzliliklə tanışlıq	67
İslamda hədismərkəzliliyin keçmişi	67
Əhli-beyt məzhəbində birinci dəlil	69
Hədismərkəzli yaşamağa səbəb olan elm və düşüncə amilləri.....	76
Hədisləri dəyərləndirmə üsulu	79
Sənəd və mətn dəyərləndirməsinin meyarları	83
İkinci fəsil: Hədismərkəzli yaşamanın ictimai nəticələrinin təhlili	87
Birinci nəticə: Başyarmanın yaranması və yayılması.....	88
Qançxarma və başyarma Səfəvilər dövründə	88
Məsələnin təhlili.....	90
Başyarmanı təsdiqləyən hədislər.....	93
1. Həzrət Zeynəbin başını yarması.....	93
Rəvayət sənədinin tənqidi.....	94
Mətnin tənqidi.....	95
2. “Mən bələğ” hədisləri və müvafiq əsaslandırmanın tənqidi	96
Başyarma və qançxarmanın haram olmasına dair dəlillər.....	97
1. Özünə zərər yetirmənin haram olması.....	97
2. İslamı və Əhli-beyt məzhəbini gözdən salmanın haram olması	99
3. Bidətin haram olması	101
Təhlilin yekunu	102
İkinci nəticə: Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yalan və əfsanələrin yayılması, əsl amalların kölgədə qalması	105
Səfəvilər dövründə tarixi yalanlar və uydurma fəzilətlər	107

a) Cəsarət və igidliyin absurd həddə şişirdilməsi	109
b) Məzlumluğa dair əlavələr	109
c) Əsassız möcüzəvi kəramətlər	111
ç) Tarixi əsası olmayan digər məlumatlar	112
Məsələnin təhlili	113
Tarix və fəzilətlərə dair yanlışların yayılmasına səbəb olan hədislər	116
1. "Mən bələğ" hədisləri və Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydası	116
Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydasının tənqidi	118
2. "Bizi məxluq sayın, sonra nə istəyirsiniz, deyin" hədisləri	120
Rəvayət sənədlərinin tənqidi	121
Mətnin tənqidi	123
Tarix və fəzilətlərə dair yalan və əfsanələrin haram olmasına dəlillər	124
1. Əsassız fikirləri yaymağın haram olması	124
2. İslamı və Əhli-beyt məzhəbini gözdən salmanın haram olması ...	125
Təhlilin yekunu	126
Üçüncü nəticə: Qadınların cəmiyyətdən təcrid edilməsi	128
Səfəvilər dövründə qadının cəmiyyətdən təcrid edilməsi	129
Məsələnin təhlili	132
Qadınların cəmiyyətdən təcrid edilməsinə əsas verən hədislər	134
1. "Qadınlara ən xeyirli olan" hədisləri	134
Rəvayət sənədinin tənqidi	135
Sənəd bəhsinin yekunu	138
2. Qadını evdə həbs etmək hədisləri	139
Hədislərin sənədlərinin tənqidi	142
Hədislərin mətnlərinin tənqidi	144
Qadınların cəmiyyətdə iştirakına icazə verən dəlillər	148
1. Cəmiyyətin ehtiyacını aradan qaldırmağın vacibliyi	148

2. Vacibin müqəddiməsinin vacibliyi	149
3. Zülmün və cinayətsiz cəzanın qəbahətli olması	150
Təhlilin yekunu	150
Üçüncü fəsil: Hədismərkəzli yanaşmanın siyasi nəticələrinin təhlili	153
Birinci nəticə: Xalqın siyasi iştirakdan məhrum olması.....	153
Səfəvilər dövründə xalqın siyasi iştirakdan uzaq qalması.....	154
Məsələnin təhlili.....	160
Qeyb dövründə siyasi mübarizəni qadağan edən hədislər.....	160
1. Qeyb dövründə siyasi hərəkət və liderləri tağut sayan hədislər...	161
Rəvayət sənədlərinin tənqidi	162
2. “Evlərinizdə oturun” hədisləri	164
Hədis sənədlərinin tənqidi	165
3. Qaimin zühurundan öncə bütün beyətləri küfr sayan hədis.....	166
Rəvayət sənədinin tənqidi.....	166
Hədislərin mətnlərinin tənqidi	167
4. Zalım şahlara itaəti vacib sayan hədislər	170
Rəvayət sənədlərinin tənqidi	171
Mətnlərin tənqidi	172
Qeyb dövründə siyasi mübarizənin icazəli olmasına dəlillər.....	173
1. Zərəri dəf etməyin vacibliyi	173
2. Ədaləti bərqərar etməyin vacibliyi	174
3. Pis işlərdən çəkəndirməyin vacibliyi.....	175
4. Bəzi qiyamların məsum imamlar tərəfindən təsdiqlənməsi	177
Təhlilin yekunu	178
İkinci nəticə: Müsəlmanlar arasında təfriqənin və məzhəb qarşıdurmalarının güclənməsi.....	179
Səfəvilər dövründə məzhəb qarşıdurmaları.....	179
a) Bəzi şahların dövlət daxilindəki sünnilərə qarşı kobudluğu.....	180

b) Əhli-sünnə müqəddəslərinə qarşı təkfir və lənətin yayılması	181
c) Əhli-sünnə məzhəbli qonşu dövlətlərlə müharibələr	184
Məsələnin təhlili	185
Məzhəbi qarşıdurmanı və ümmətin parçalanmasını gücləndirən hədislər	187
1. Səhabələrin mürtəd olmasına dair hədislər	188
Hədislərin sənədlərinin tənqidi	189
Hədislərin mətnlərinin tənqidi	190
2. İmaməti inkar edənlərin küfrü barədə hədislər	192
Hədislərin tənqidi	193
İman və küfrün dərəcələri	193
3. Əhli-sünnə müqəddəslərinə qarşı təhqir və lənət hədisləri	196
Rəvayət sənədlərinin tənqidi	200
Mətnlərin tənqidi	201
İslam birliyini qorumağın vacib olmasına dəlillər	208
1. İslam qardaşlığını qorumağın vacibliyi	208
2. Düşmənlər qarşısında müsəlmanların gücünü qorumağın vacibliyi	211
Təhlilin yekunu	212
Nəticə	214
Ədəbiyyat və mənbələr	218
a) Kitablar	218
b) Məqalələr	234
c) Saytlar	241

Ön söz

Bir məsələ görə, tarix avtomobilin güzgüsü kimidir; onunla geriyə baxıb irəli gedirsən. Dini düşüncə tarixi, xüsusən də nəticələri araşdırılsa, həqiqətən, belədir. Bu gün din və məzhəbin qəti məsələlərindən sayılan elə düşüncələr var ki, keçmişdə onlardan əsər-əlamət tapılmır; ya da əksinə, keçmişdə, Allah rəsulunun dövründə və erkən İslam çağında elə düşüncələr olub ki, bu gün bəzi dairələr üçün qəbuledilməzdir.

İslam cəmiyyətini İslam düşüncələri formalaşdırır, dindar insanların əməl və davranışları dini fikirlərdən təsirlənir. Dini fikir qətlialmlar, müharibələr də törədə bilər, milyardlarla insanın təhlükəsizliyinə səbəb də ola bilər. Bu mənada tarixçi ilahiyyatçıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar müxtəlif dini düşüncələrin nəticələrini araşdırmalı, tənqid və təhlil edərək həqiqətləri, dinin olduqca mütərəqqi və barışdırıcı görüşlərini ortaya çıxarmalı, keçmişdəki səhv və nöqsanları taparaq gözəl gələcəyə yol açmalıdırlar.

Mən də bu fikirlə araşdırmaya başlayıb tez bir zamanda gördüm ki, hər bir müsəlman firqə və məzhəbində mövcud olan yanlış düşüncə və əməllərin böyük əksəriyyəti bəzi hədislərdən qaynaqlanır.

Etiraf etmək lazımdır ki, Allah rəsulunun və məsum imamların saxta və Qurana zidd hədislər barədə çoxsaylı xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, tarix boyu hədislərin qəbulunda böyük güzəştlərə yol verilmiş, nəticədə müsəlmanların bəzi düşüncə və davranışları düzgün yoldan yayınmışdır. Mən də məhz bu amili - Hədismərkəzlilik mövzusunun real nümunələrlə araşdırmaq qərarına gəldim.

Dəyərli alim və mütəxəssislərlə çoxlu məsləhətləşmədən sonra fəlsəfə doktoru dissertasiyası olaraq, "Hədismərkəzli yanaşmanın

Səfəvilər dövründəki ictimai və siyasi nəticələrinin təhlili” mövzusunı seçdim. Burada diqqətə çatdırmaq istədiyim əsas məsələ hədismərkəzlilikdir, Səfəvilər dövrü əsasən zaman əhatəsini məhdudlaşdırmaq üçün seçilmişdir. Təhlil və tənqid olunan beş mövzunun bəzi cəmiyyətlərdə bu gün də aktual olduğunu nəzərə alıb, geniş oxucu kütləsinə uyğun ixtisarlara aparıldıqdan, elmi-metodik müqəddimələr qısaldıldıqdan sonra kitabın adını “Hədismərkəzlilik və onun fəsadları” qoydum. Faydalı və Uca Allahın razılığına səbəb olacağını ümid edirəm.

Kitabda bəzi din alimlərinə hədismərkəzliliyin və ya başqa bir yanlışın aid edilməsi sırf elmi-tənqidi xarakter daşıyır. Onların təqva və ixlasına heç bir şübhə olmamaqla yanaşı, bir daha hamısını hörmət və rəhmətlə yad edirəm.

Sonda kitabın ərsəyə gəlməsində əziyyət çəkmiş hər kəsə - bütün müəllimlərimə, xüsusən də Beynəlxalq əl-Mustafa Universitetinin professoru Nemətullah Səfəriyə, dosenti Məhəmməd Allahəkbəriyə, elmi rəhbərim doktor Məhəmmədrza Cabbəriyə, doktor Mehdi Mehriziyyə, Tehran universitetinin dosenti doktor Həsən Zəndiyyəyə, kitabın redaktoru Emin İmanlıya, ata-anama, həyat yoldaşıma və qızıma dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Birinci fəsil: Giriş

Mövzunun aktuallığı

Əhli-beyt tərəfdarları imamların dövründə (11-260 h.q.) elmi və düşüncə problemlərini onların köməyi ilə həll edirdilər. Bu dövrün sonlarında imamla əlaqə çətinləşdiyinə görə, xüsusən də qeyb dövrü başlayandan sonra elmi çəkişmələrin həlli və hədislərin doğrulanlıqlığının təyin edilməsi ciddi problemə çevrildi, səhabələr arasındakı düşüncə ixtilafları dərinləşdi, hədis, kəlam və fiqh məktəbləri arasında elmi qarşıdurma yarandı.

Məsumların hədislərinə müraciət etmək Əhli-beyt məzhəbinin müxtəlif məktəbləri arasında müştərək məsələlərdən idi, ancaq bunun az-çoxu vardı. Hədisə həddən artıq təmayül, onu ilk və əsas bilik qaynağı hesab etmək də bu müraciətlərdən biridir ki, bu araşdırmada Hədismərkəzlilik adlandırılmışdır.

Hədismərkəzlilik, hədisyyətərlilik, yaxud hədismərkəzli tekstualizm - hədisi əsas hesab edib digər dəlillərə, o cümlədən, Qurana, əqli və elmi məsələlərə, qəti sünnəyə və mötəbər tarixə diqqətsizlikdən ibarətdir. Hədismərkəzlilik – hansısa bir məsələ və ya hökmdə hədisi digər dəlillərdən önə keçirmək, onu prioritet seçməkdir. Bu mərkəzlilik, birincilik və prioritetlik təbii ki, dəlillər arasında ziddiyyət olduğu zamana aiddir. Əgər ortada ziddiyyət olmasa, bütün dəlillər eyni hökmü ifadə etsə, onda birincilik və mərkəzlilikdən danışmaq da mənasız olar.

Aksiom və zəruri olmayan mövzularda mütəvatir hədislərin¹ çox az olduğunu, onların da digər qəti dəlillərlə ziddiyyət təşkil etmədiyini

¹ Mütəvatir hədis odur ki, onu hər bir təbəqədən (rəvayətçilərə aid zaman kəsiyindən) çoxlu rəvayətçilər nəql etsin və onların saxta hədis qoşmaq üçün əlbir olmaları ehtimal edilməsin. Əgər bir hədisi və ya xəbəri məsumə çatana qədər çoxlu

nəzərə alsaq, hədismərkəzlilik vahid hədisləri¹ Qurandan, ağıldan və digər elmi və qəti dəlillərdən önə keçirməkdir.

Hədismərkəzlilik əsasən ifratçı xəbərlərin yanaşmasıdır. Onlar İslam araşdırmalarında məsum imamların hədislərini yeganə bilik mənbəyi və əsas meyar qəbul edirlər. Bu baxımdan, onların hədismərkəzliliyi şüurlu hədismərkəzlilikdir. Lakin düşüncə tarixində diqqətsizlikdən doğan hədismərkəzlilik nümunəsi də az deyil; yəni qeyri-xəbəri din alimləri hansısa bir mövzunu araşdırarkən bəzi hədislərin təsiri altına düşmüş, onları ağıl və Qurandan irəli gələn nəticələrdən önə keçirmiş və həmin hədislər əsasında elmi nəticə almışlar.

Bu araşdırmada bəhs olunan nəticələrin yalnız din alimlərinin hədismərkəzliliyi nəticəsində yarandığı iddia olunmur. Heç şübhəsiz, qadına qarşı aşağılayıcı baxışın yaranmasında, onun evdə həbs olunmasında İslamdan öncəki cəmiyyətə hakim düşüncələr, şaha qarşı müqəddəs baxışın yaranmasında qədim İranın Fərri-İzədi² inancının da rolu olmuşdur. Lakin sual budur ki, bir çox cahiliyyət ənənələrindən fərqli olaraq, nə üçün bu nəticələr sıradan çıxmadı, din alimlərinin sərt etirazı ilə üzləşmədi və dindar təbəqənin həyatına bu qədər nüfuz etdi? Bu suallar insanı bəzi hədislərə və hədismərkəzli yanaşmalara aparıb çıxarır.

Deyilənlərə əsasən, hədismərkəzlilik tənqiddə açıq yanaşmadır və əksər alimlərə yad olmuşdur.

Heç kimə sirr deyil ki, hədismərkəzliliyin bəzi mənfi nəticələri hələ də qalır. İslam alimlərinin nəzəri və praktik məsələlərə dair hazırkı fikir ayrılıqlarının mühüm səbəblərindən biri məhz hədismərkəzli yanaşmadır. Əgər İslam dünyası bu gün də əcnəbilərin maddi və mənəvi istismarı qarşısında birləşə bilmirsə, müxtəlif məzhəblərin bir çox

rəvayətçilər çoxlu rəvayətçilərdən nəql etsə və onların bu yalandan ötrü əlbir olmaları ehtimal olunmasa, bu vaxt insanda həmin xəbərin doğruluğuna dair əminlik və ya xatircəmlik yaranar ki, bu da dini baxımdan mötəbər dəlil sayılır.

¹ Mütəvatir həddinə çatmayan hədis Vahid hədis və ya Vahid xəbər adlanır.

² Fərri-İzədi, yaxud Tanrı işığı inancı qədim İran əfsanələrindən qaynaqlanır, şahın öz əməllərinə görə müqəddəslik qazandığını və Tanrı tərəfindən təsdiqləndiyini ifadə edir.

ardıcılıqları hələ də digər məzhəblərin müqəddəslərini təhqir etməyi düşünürsə, bəzi cərəyanlar Əhli-beyt imamlarına ağlasığmaz işləri aid etməyi bəyənilmiş və müstəhəb əməl bilirsə, qadına ikinci dərəcəli insan kimi baxır, onun təhsil almasını və işləməsini ayıb sayırlarsa, siyasi fəaliyyətləri haram bilirlərsə, səbəbi bütün bunların arxasında yatan bir neçə əsrlik düşüncədir. Bu düşüncə müəyyən zümrələrin əl-qolunu bağlayaraq, uyğun fikirlərdən xilas olmağa qoymur. Təbii ki, bu fikirlərə səbəb olan hədisləri kitab və mənbələrdən çıxarmaq olmaz, ancaq onları görməzdən gəlmək, Quran təlimlərini və sağlam bəşəri aqlın hökmlərini rəhbər tutub cəmiyyətin düşüncə və davranış problemlərini yoluna qoymaq mümkündür.

Belə məsələlərin ən mühüm düşüncə amili hədismərkəzli yanaşmadır. Əgər bəzi alim və mütəfəkkirlər hələ də əzadarlıqda başyarma, qadınların evdə həbsi, digər məzhəb müqəddəslərinin təhqiri kimi işləri ürəkdən müdafiə edirlərsə, hiss olunmadan yaxalarından yapışmış həmin yanaşmanın təsirindəndir. Bu baxımdan, hövzə, universitet və bütün İslam dünyası bu yanaşma haqda tam məlumatlanmalıdır. Digər tərəfdən, elm hövzələrində zahirçilik, təfəkkir, fəlsəfəyə dözməyən ənənəçi kəlam və fiqh cərəyanlarının fəaliyyətlərini davam etdirdiyi bir dönmədə belə tədqiqatlar olduqca zəruridir.

Tədqiqin metodları

Bu araşdırma fundamental, deskriptiv-analitikdir, məzmun təhlili (*content analysis*) mərhələsində induktiv-keyfiyyət analizi (verilənlərdən nəzəriyyəyə doğru) metodundan istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə məlumat və verilənlər toplanıb təbəqələrə bölünmüş, sonra şəxsi düşüncəsi tarixindən onların hədis amilləri araşdırılıb tənqid olunmuş və müvafiq məsələdə hədismərkəzliliyə yol verildiyi sübuta yetirilmişdir.

Araşdırma fənlərarası (tarixi-hədisi-fiqhi) tədqiq olduğuna görə bəzi hallarda ənənəvi metodlardan, əqli arqumentlərdən, aqilənə davranış tərzini (əl-sirə əl-üqəlayyə) dəlilindən, hədislərə dair sənəd təhlilindən və mətn təhlilindən istifadə olunmuşdur.

Məsələlərin təqdimi mövzu əsaslıdır, məlumatların toplanmasında kitabxana üsulundan istifadə olunmuşdur.

Mövzuya dair ədəbiyyatla tanışlıq

Hədismərkəzli yanaşmanın nəticələrinin təhlilinə dair indiyədək heç bir kitab, məqalə və elmi iş yazılmamışdır. Bununla yanaşı, bu tədqiqin bəzi hissələri ilə bağlı mövzular araşdırılmışdır ki, əsas mövzu üçün faydalı bəhləri ehtiva edir.

Suriyalı mütəfəkkir Corc Tərabşi (1939-2016) "Quran İslamından hədis islamına" adlı kitabında Qurandan əxz olunan İslamın hədislərdən əxz olunan İslamla fərqli olduğunu ümumi kütlənin diqqətinə çatdırmışdır. O, kitabında yazırdı ki, Quran İslamı ağıl islamıdır, lakin tarix boyu hədisçilərin nüfuzu ağılın arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdur. Əgər bu proses davam etsə, ərəb və İslam dünyasında yeni orta əsrlərə şahid olacağıq.

Tərabşinin bəzi fikirləri İslam təlimləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi, lakin o, ərəb və İslam dünyasının bir çox problemlərinin əsas kökünə diqqət yetirmişdi. Müasir şiə alimlərindən Ayətullah Seyid Kamal Heydəri "Quran İslamı" və "hədis İslamı" terminlərindən təsirlənərək "Quranmərkəzlilik və hədisin ikinci dərəcəli dəlil olması" mövzusunda silsiləvi çıxışlar etdi. Bu çıxışlar Təllal Həsən tərəfindən "Hədismərkəzli İslamdan Quranmərkəzli İslama doğru" adlı kitab şəklində çap olundu. Bu kitab hədismərkəzliliyə dair dəqiq və tam tərifdən, eləcə də ağılın və ağılmərkəzliliyin roluna yetərli diqqətdən uzaq olsa da, hədislərin Quranla ölçülməsi, hədismərkəzliliyin və Quranmərkəzliliyin təsirləri, hədismərkəzliliyin tarixi amilləri, alim və tədqiqatçıların müvafiq vəzifələri barədə mühüm mövzuları ehtiva edir.

Mehdi Mehrizinin "Quranla hədisin əlaqəsi", Əli Nəsirinin "Kitab və sünnənin qarşılıqlı əlaqələri" məqalələrində Quranın, yoxsa sünnənin mərkəz və meyar olması, xüsusən də qurani və əxbarilərin baxışları araşdırılmış, tənqid olunmuşdur. Nəsiri Quranmərkəzlilik və sünnənin ikinci dərəcəli olma nəzəriyyəsini Əllamə Təbatəbainin (1903-1981) əl-Mizan təfsirindəki yeniliklərindən hesab edərək sözügedən əlaqəni bu

formada izah etmişdir. Mehrizi həmçinin "Hədis araşdırmaları" kitabında bu məsələlərə toxunmuş, qadın haqda İmam Əliyə aid edilən mənfə düşüncələri tənqid etmiş, onları dəyərləndirmək üçün bir sıra qaydalar qeyd etmişdir ki, onların birincisi Quranmərkəzlilikdir. Müəllif bu və digər tənqidləri ilə qadın hüquqları və qadın şəxsiyyəti əleyhinə yönələn və hədismərkəzli yanaşmanın nəticəsi olan uyğun əsaslandırmaları yanlış saymışdır.

Hadi Höccətin "Əshabi-hədis, hədisçilik və hədispərəstlik" və Rəhim Xakpur, Aminə Şahəndə və Məhəmmədhadı Əmin Naci tərəfindən yazılmış "Nasirəddin Albaninin Quran görüşlərində hədismərkəzliliyin tənqidi" məqalələrində də hədismərkəzlilik və İslam araşdırmalarında ən əsas dəlil barədə dəyərli məlumatlar qeyd olunmuşdur. Birinci məqalədə hədismərkəzliliyin xüsusiyyətləri izah olunsa da, mövzunun əhatəsi genişdir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, hədismərkəzlilik yeni termindir, onun barəsində çox az elmi iş görülmüşdür. Hədismərkəzliliyin nəticələrinə gəldikdə isə indiyədək bu barədə heç bir araşdırma aparılmamışdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, İslam tarixinə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan iranlı din alimi Rəsul Cəfəriyan "Səfəvilik din, mədəniyyət və siyasət sahəsində" kitabında sözügedən nəticələrin bəzisində işarə vurmuşdur, amma daha çox nəqli xarakter daşıyır. Bu kitab mövzu dərinliyi və rəngarəngliyi, qədim və yeni mənbələrin təqdimatı və hədismərkəzlilik barədə faydalı məlumatların yer aldığı bəzi əlyazmalar barədə ətraflı məlumat baxımından olduqca əhəmiyyətli əsərdir. Osmanlı tarixçilərindən Məhəmməd Arif İspanaqçı Paşazadə (?-1310 h.q.) Şah İsmayıl Xətayi barədə yazdığı "İslam inqilabı aparıcı təbəqə və ümumi kütlə arasında" kitabında onun Sultan Səlimlə döyüşləri, döyüşlərin səbəbləri, bəzi Osmanlı müftiləri tərəfindən şiələrin kafir elan olunması və Səfəvilər tərəfindən Əhli-sünnə müqəddəslərinin pislənib lənətlənməsi barədə dəyərli məlumat və təhlilləri ortaya qoymuşdur. Bu mövzular hazırkı araşdırmanın bəzi nəticələri ilə eynilik təşkil edir, ancaq nəticələrin özü həmin kitabda da təhlil olunmamışdır.

Hədismərkəzliliyin yaranmasına və güclənməsinə zəmin yaradan tekstualizm (mətnçilik), habelə onunla bağlı olan rəasionalizm (ağılcılıq) barədə müxtəlif elmi işlər görülmüşdür. Məhəmmədtəqi Sübhaninin "İslam kəlamında rəasionalizm və tekstualizm", Həmidrza Şəriətmədari və Mürtəza Təvəkküli Məhəmmədinin "İslam kəlamında rəasionalizm və tekstualizm; Şeyx Tusi və İbn İdrisin görüşlərinin araşdırılması", Əbdülməcid Həkim-İlahinin "Şiəlikdə rəasionalizm və tekstualizm; Şeyx Səduq və Şeyx Müfidin görüşlərinin müqayisəsi" məqalələri bu qəbildəndir. Bu məqalələrdə dəyərli məlumatlar verilsə də, adlarından da göründüyü kimi, yalnız kəlam elminə və alimlərinə aiddir.

Bununla yanaşı, ABŞ-ın Prinston Universitetinin professoru, iranlı din alimi Hüseyn Müdərrisi Təbatəbai "Şiə fiqhinə giriş" və "Məktəb təkamül prosesində" kitablarından Əhli-beyt imamları dövründə (11-260 h.q.) və ondan sonra rəasionalist və tekstualistlər arasındakı qarşıdurma toxunmuşdur. İraqlı professor Əlihüseyn Cabirinin yazdığı "On iki imamçı şiəlikdə sələf düşüncəsi" kitabı böyük qeyb dövründən sonra, həmçinin Səfəvilər dövründə rəasionalist, tekstualist və əxbarilər arasındakı qarşıdurma barədə dəyərli məlumatları ehtiva edir. Lakin belə nəzərə çarpır ki, müəllif üsuli və əxbari məfhumlarını dəqiq şəkildə ayırmadığına görə bəzi üsuli alimləri Əxbarilik cərəyanına aid etmişdir.

Seyid Rza İftixari "İslam dünyasında rəasionalizm və tekstualizmin keçdiyi yol və onun İslam mədəniyyətinin inkişafına tarixi təsiri" adlı məqaləsində ağılla dini mətnlər arasındakı əlaqəni araşdırmış, rəasionalist və tekstualistlər, habelə əxbari və üsuli alimləri arasındakı qarşıdurmanın tarixçəsi barədə məlumat vermişdir. Hərçənd, müəllifin dini mətnlərin birinci, ağılın isə alət kimi roluna dair baxışı tənqiddə açıqdır. Beynəlxalq əl-Mustafa Universitetinin professoru Nemətullah Səfəri Furuşani və Məhəmməd Furqan Gövhər tərəfindən yazılmış "Şiə hədislərinə dair ilk tənqidi cərəyan" adlı məqalə də çox dəyərli əsərlərdəndir, Əhli-beyt imamları dövründə hədis və hədisçiliyin tənqidçilərinin mənsub olduğu cərəyanları araşdırır.

Əhmədəli Qane və Məhəmmədrza Fətullah Bəyatının "Başyarma; əzadarlıq, yoxsa xurafat" adlı məqaləsi başyarmaya dair müvafiq

hədislər və onlara cavab barədə səmərəli məlumatları ehtiva edir. Müasir Livan müctəhidlərindən olmuş Seyid Möhsün Əmin (1867-1952) "əl-Tənziḥ liəmal əl-şəbih" adlı kitabçasında əzadarlığa dair xurafat və bidətləri, o cümlədən, başyarmanı tənqid etmişdir. Lakin başyarmanın düşüncə təhlili və hədislərdən ibarət kökləri bu yazılarda da araşdırılmamış qalmışdır.

Məhəmmədətqi Şüştərinin (1903-1995) "Təhrifli hədislər" və Haşim Məruf Həsəninin (1919-1984) "Uydurma hədis və xəbərlər" adlı kitabları Əhli-beyt firqəsində uydurulmuş və təhrif edilmiş hədislərə dair olduqca mühüm əsərlərdir. Əllamə Şüştəri müvafiq hədis və duaları sənəd və mətn baxımından tənqid etmiş, ədəbi, tarixi və digər dəlillərdən istifadə edərək iradlarını üzə çıxarmışdır. Haşim Məruf Həsəni də yalan hədis uydurmanın tarixçəsindən əlavə, Əhli-beytin fəzilət və möcüzələrinə və iki şeyxin - Əbu Bəkr və Ömər qəbahətlərinə dair uydurma hədislərdən çoxlu nümunələr göstərmiş, onları sənəd və mətn baxımından tənqid etmişdir. Əfqanıstanlı müctəhid Məhəmməd Asif Möhsününin (1935-2019) "Məşrəə Bihar əl-ənvar" və iranlı hədisşünas Məhəmmədbaqr Behbudinin (1928-2015) "Səhih-Kafi" kitabları da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin birincisi hədislərin mətn baxımından tənqidinə dair diqqətsizliyinə, ikincisi də bəzi tənqid meyarlarına görə qüsursuz görünmür.

Mühəddis Hüseyin Nurinin (1838-1902) "Lölö və mərcan", Mürtəza Mütəhərrinin (1919-1979) "Hüseyin qəhrəmanlığı", Məhəmməd Sihhəti Sədrudinin "Aşura araşdırmaları" kitabları, habelə Nemətullah Səfəri Furuşaninin "Hüseyin ibn Həmdan Xəsibi və əl-Hidayə əl-kübra kitabı", Möhsün Rəfət, Məhəmmədkazım Rəhman Sitayış və Məryəm Sadat Hicazinin "Kamil əl-ziyarat kitabının Aşura hədislərinin tənqidi" adlı məqalələri tarixi yalan və təhriflər və uydurma fəzilətlər barədə dəyərli bəhləri ehtiva edir, hədis və tarixi məlumatlar rical və dirayə baxımından araşdırılmış, əqli və tarixi cəhətdən tənqid olunmuşdur. Bu əsərləri öz mövzularında hədismərkəzliliyin dolayısı tənqidi də hesab etmək olar.

Seyid Əbdülhəmid Ziyayi "Aşura təhriflərinin sosiologiyası" kitabında Aşura hadisəsini və onunla bağlı baş verənləri sosioloji baxımdan və rəşional yanaşmayla araşdırmış, ona metafizik və fəvqəlbəşəri baxış, habelə onunla bağlı yalan, təhrif və uydurma hədisləri sərt tənqid etmişdir.

Bütün bu əsərlər hədismərkəzliliyin tənqidi baxımından çox faydalı olsa da, heç biri hədismərkəzli yanaşmanı araşdırmamışdır.

Mənbələrlə tanışlıq

Hədismərkəzli yanaşmada əsas amil bəzi alim və tədqiqatçıları təsiri altına salan müvafiq hədislərdir. Bu baxımdan, burada daha çox istifadə olunan bəzi hədis qaynaqları qısaca dəyərləndiriləcəkdir.

Səfəvilər dövrünə (1501-1722) aid dəyərli hədis topluları da var ki, onların şərhlərindən müəlliflərin baxışlarını əldə etmək mümkündür. Burada bu növ əsərlərin daha əhəmiyyətliyinə də toxunacağam.

Səfəvilər dövründən çoxlu tarixi əsərlər qalmışdır. Sədrəddin İbrahim Əmini Hərəvinin (882-941 h.q.) "Fütuhət şahi", Qiyasəddin Xandəmirin (880-943 h.q.) "Tarix-Həbib əl-siyər", Həsənbəy Rumlunun (937-985 h.q.) "Əhsənüt-təvərix", Cəlaləddin Münəccim Yəzdinin (?-1029 h.q.) "Tarix-Abbasi" və İsgəndərbəy Münşi Türkmənin (968-1043 h.q.) "Tarix-Aləmarayi-Abbasi" kitabları onların ən mühümlərindəndir və bu araşdırmada istifadə olunmuşdur. Lakin bu əsərlər siyasi tarixə, şahların həyat və siyasətlərinə aid olduqlarına görə sözügedən nəticələrə az toxunmuşlar. Bunun müqabilində xarici səyyahlar həmin nəticələri və ictimai tarixi daha çox diqqətdə saxlamışlar. Hər halda, burada Səfəvi dövrünə aid bəzi əsərlər və xarici səyyahlara aid səyahətnamələr də araşdırılacaqdır.

1. Əl-Kafi

Məhəmməd ibn Yəqub Kuleyninin (258-329 h.q.) əsəri olan əl-Kafi kitabı etiqadi, fiqhi, tarixi, əxlaqi və digər mövzularda on dörd məsumdan on beş mindən çox hədisin toplandığı bir əsərdir. Bu kitab Əhli-beyt firqəsinin dörd əsas hədis kitabından birincisi və ən

əhəmiyyətli sayılır və “iyirmi il ərzində tərtib olunmuşdur”.¹ Müəllifin yaşadığı dövrün imamların dövrünə (11-260 h.q.) yaxın olması, onun ilk mənbələrdən istifadə etməsi, etibarlı hədisçilərdən hədis öyrənməsi və hədislərin mövzu əsasında tərtib olunması əl-Kafi kitabının mühüm səciyyələrindəndir.

Kiçik qeyb dövrünün (260-329 h.q.) ən dəyərli hədisşünaslarından və Rey alimlərindən olmuş Şeyx Kuleyni Məhəmməd ibn Həsən Səffar (?-290 h.q.), Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri (?-280 h.q.-dən sonra), Səd ibn Abdullah Əşəri (?-300 h.q.), Əhməd ibn İdris Qumi (?-306 h.q.), Əli ibn İbrahim Qumi (?-307 h.q.-dən sonra) və Məhəmməd ibn Yəhya Əttar (?-300 h.q.-dən sonra) kimi görkəmli hədis alimlərindən bəhrələnmişdir. O, əl-Kafi kitabını tərtib edəndən sonra Bağdada mühacirət edərək hədislərinin tədrisinə başlamış,² orada da dünyadan köçmüşdür. O, yalnız hədis toplamaqla məşğul olmamış, Qəramitə firqəsi əleyhinə, rical elminə, yuxu yozumuna, imamların kitabçalarına və onlar barədə şeirlərə dair əsərlər də yazmışdır.³ Əlbəttə, onların heç biri günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Kuleyni kitabın müqəddiməsində şiələr arasında bütün mövzuları əhatə edən mötəbər bir hədis toplusunun olmamasını əl-Kafinin ərsəyə gəlməsinə əsas səbəb kimi göstərmişdir. Digər qədim hədisçilər kimi, o da hədisləri seçərkən mötəbər və ya məşhur qaynaqlarda gəlməsindən əlavə, müəyyən mənada mətn dəyərləndirməsinə də diqqət yetirmişdir. Kuleyni hədislər arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaqdan ötrü Əhli-beyt imamlarından üç qayda söyləmiş və iddia etmişdir ki, heç kimin bunlardan başqa bir qaydaya üz tutmağa haqqı yoxdur. Həmin üç qayda bunlardan ibarətdir: Allahın kitabı ilə ziddiyyətdə olmaması, əhli-sünnə baxışlarına zidd olması və hədisə dair yekdil fikrin mövcud olması. Bununla yanaşı, dərhal etiraf edir ki, bu meyarlar kifayət deyil, ancaq bundan artığı da yoxdur. Onun fikrincə, bu meyarlarla

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 377.

² Tusi, əl-İstibsar, c 4, s 310.

³ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 377.

dəyərləndirdikdən sonra ziddiyyət aradan qalxmasa, bir hədisə əsasən, bir-birinə zidd hədislərin hər hansını qəbul etmək olar.¹

Bu girişə əsasən, şübhə yoxdur ki, Kuleyni tekstualist alim olmuşdur, ağıl barədə çox dəyərli hədislər qeyd etsə də, hədislərin dəyərləndirilməsində ağıl üçün heç bir rol tanımamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Molla Xəlil Qəzvininin (?-1089 h.q.) əl-Kafi kitabının Rövizə adlanan son hissəsinin Şeyx Kuleyniyə aid olmadığını düşündüyünü bildirmişlər ki, əlbəttə, düzgün deyil.² Qədim rical və bibliografiya alimləri Rövizəni əl-Kafinin tərkib hissəsi hesab etmişlər.³ Rövizə bölməsi əl-Kafinin digər bölmələri ilə tərtibat baxımından fərqli olmasından əlavə, orada sənəd baxımından zəif⁴ hədislərin çoxluğu da diqqət çəkir. Güman ki, bu zəifliyin səbəbi həmin hədislərin tarix, fəzilət və əxlaq kimi mövzulara aid olmasıdır. Müəllif bu kimi mövzularda olan hədislərin mötəbərliyinə ciddi yanaşmamışdır.

Hər halda, əl-Kafi kitabı ümumilikdə rəvayət sənədləri qeyd olunmuş hədislər toplusudur. Onun hədislərinin hər birini həm sənəd, həm də mətn baxımından araşdırıb tənqid etmək, dəyərləndirmək lazımdır. Bu kitabın bütün hədislərini mötəbər hesab edən bəzi xəbərçilərdən⁵ fərqli olaraq, əksər şia alimləri tarix boyu bu görüşdə olmuşlar.

Müasir hədis alimlərindən Məhəmmədbaqr Behbudi (1928-2015) əl-Kafi kitabını sənəd və məzmun baxımından araşdıraraq yalnız 4428 hədisini, yəni üçdə birindən də azını "Səhih əl-Kafi" kitabında toplamışdır. Müasir rical alimlərindən Əli Namazi Şahrudi isə "Dəyərli dörd kitabın mötəbərliyinə dair uca və yol göstərən bildiriş" kitabını yazaraq onun bütün hədislərinin etibarlı olduğunu iddia etmişdir.

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 8-9.

² Qəzvin, Safi dər şərhe-Kafi, s 18-19 (Tədqiq edəninin müqəddiməsi).

³ Nəccəşi, Rical əl-Nəccəşi, s 377; Tusi, əl-Fihrist, s 210.

⁴ Tam rəvayət sənədi olmayan və ya rəvayətçilərin hətta biri belə tanınmaz, yaxud etibarsız şəxs olan hədis sənəd baxımından zəif hədis adlanır.

⁵ Bax: Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 131, 371-379; Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 1, s 100-105; Nuri, Müstədrək əl-Vəsail, c 3, s 463, 468-469.

Hər halda, qeyri-mötəbər hədislərin də yer almasına baxmayaraq, əl-Kafi kitabı Əhli-beyt firqəsinin ən mühüm hədis toplusu sayılır. Onun hədisləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu araşdırmada ondan çox geniş istifadə olunmuşdur.

2. Mən la yəhzuruhul-fəqih

Şeyx Səduq ləqəbli Məhəmməd ibn Əli ibn Babuyə Quminin (305-381 h.q.) əsəri və Əhli-beyt məzhəbinin dörd əsas hədis kitabından biri olan “Mən la yəhzuruhul-fəqih” hədis toplusu məsumlardan əsasən fiqh mövzularında təxminən altı min hədisi ehtiva edir.

Şeyx Səduq Qum şəhərinin çoxlu əsərləri olan alim və hədisçilərindəndir, kiçik qeyb dövründə (260-329 h.q.) anadan olmuşdur. Şeyx Tusinin verdiyi məlumata əsasən, Səduqun 300-ə yaxın kitabı olmuşdur¹ ki, onların az hissəsi müasir dövrə çatmışdır.

Səduq atası Əli ibn Hüseyin ibn Babuyədən (?-329 h.q.), Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəridən (?-280 h.q.-dən sonra), İbn Vəliddən (270-343 h.q.) və digər Qum alimlərindən elm öyrənəndən sonra müxtəlif şəhərlərə, o cümlədən, Rey, Məşhəd, Nişapur, Mərvrud, Hicaz, Bağdad, Kufə, Həmədan, Bəlx, Sərxs, Səmərqənd və Fərqanəyə səfər etmiş, bu şəhərlərin hədisçilərindən hədis öyrənmiş, onlarla elmi müzakirələr aparmış, öz hədislərini imla şəklində demiş, hədis rəvayətinə dair icazə almış və vermişdir.²

O dövrün digər Qum alimləri kimi, Şeyx Səduq da tekstualist olmuş, dini bilik qaynağını Quran və sünnə ilə məhdud bilmiş və bu arada əsasən hədislərə üz tutmuşdur. Bağdad rəsionalistlərindən olmuş və Şeyx Səduqdan hədis dinləmiş Şeyx Müfid (336-413 h.q.) onun elmi və hədis metodları ilə müvafiq olmamış, bəzən onu sərt tənqid etmişdir.³ Buna baxmayaraq, “Mən la yəhzuruhul-fəqih” kitabının hədisləri xüsusən kitabın qədimliyinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

¹ Tusi, əl-Fihrist, s 237.

² Səduq, Kəmaləddin, s 7-9 (Əliəkbər Qəffarinin müqəddiməsi).

³ Bax: Müfid, Təshih Etiqadat əl-İmamyyə, s 49, 54, 123; Müfid, əl-Məsail əl-sərviyyə, s 73; Müfid, Ədəm səhv əl-Nəbi, s 30-32.

Şeyx Səduq bu kitabının bütün hədislərinin mötəbər olduğunu düşünmüş, onların məzmununu öz fətvası kimi elan etmişdir.¹ Təbii ki, digər hədis kitabları kimi, bu kitab da sənəd və məzmun baxımından tənqidə açıqdır və müəllifin onun mötəbərliyi barədə fikri elmi baxımdan əhəmiyyət kəsb etmir.

3. Təhzib əl-əhkam

Şeyx Tusi ləqəbli Məhəmməd ibn Həsən Tusinin (385-460 h.q.) topladığı və Əhli-beyt firqəsinin dörd əsas hədis kitabından biri olan “Təhzib əl-əhkam” hədis toplusu müxtəlif fiqh mövzularında tərtib olunmuşdur. Bu kitab Şeyx Müfidin əl-Müqniə kitabına şərh də sayılır, ondakı fətvaları əsaslandırmaq, bəzi hədislərin ziddiyyətini aradan qaldırmaq və bunun yolunu göstərmək məqsədilə yazılmışdır.² Əlbəttə, müəllif yalnız Təharət bölməsinin əksər hissəsində bu üsuldən istifadə etmiş, sonra kitabın həcmnin çoxaldığını görüb yalnız hədisləri qeyd və aralarındakı ziddiyyəti həll etməklə kifayətlənmişdir.³ Kitabda on üç mindən çox hədis vardır.

Tusi Şeyx Müfidin (336-413 h.q.), Seyid Mürtəzanın (355-436 h.q.) və Hüseyn ibn Übeydullah ibn Qəzairinin (?-411 h.q.) şagirdlərindən olmuş, təfsir, kəlam, fiqh, üsul və rical kimi elmlərə dərindən yiyələnmiş və dəyərli əsərlər yazmışdır. Şeyx Tusinin fiqh, üsul və təfsir elmlərinə dair kitabları onun, heç şübhəsiz, rəasionalist cərəyanın davamçısı olduğunu göstərir, ancaq hədis topluları yazdığına, xüsusən Nihayə kitabını əshabi-hədis üslubu ilə qələmə aldığına, vahid hədislərə yüksək dəyər verdiyinə⁴ görə, bəzi əxbarilər onu Səduq və Kuleyni kimi tekstualist saymışlar.⁵

Bəzi alimlər Təhzib kitabına qarşı kəskin tənqidlər irəli sürmüşlər. İbn İdris (543-598 h.q.) belə hesab edirdi ki, Şeyx Tusi düzgün və yanlış

¹ Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, 2-3.

² Tusi, Təhzib əl-əhkam, c 1, s 2-3.

³ Şübeyri Zəncani, Çahar məqalə, s 182-183.

⁴ Tusi, əl-Üddə fi üsul əl-fiqh, c 1, s 126, 131.

⁵ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 268.

olan hər bir hədisi Təhziyə daxil etmişdir.¹ Feyz Kaşani onu zehindən uzaq təvillərdə və ziddiyyətli hədisləri yanlış formada birləşdirib hər ikisini düzgün hesab etməkdə günahlandırmışdır.² Yusif Bəhraninin yazdığına əsasən, Şeyx Tusi xüsusən Təhziy kitabında hədislərin mətn və sənədlərinə dair diqqətsizlik etmiş, səhv, təhrif və nöqsana yol vermişdir.³

Bununla yanaşı, digər hədis kitablarında qeyd etdiyim kimi, Təhziy kitabının da hər bir hədisi sənəd və mətn baxımından araşdırıldıqdan sonra mötəbər sayıla bilər.

4. Əl-Məhasin

Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xalid Bərqinin (200-280 h.q.) tərtib etdiyi əl-Məhasin kitabı Əhli-beyt məzhəbinin ən mühüm hədis qaynaqlarından biri olub, kəlam, fiqh, əxlaq, tarix və digər mövzularda hədisləri əhatə edir. Bioqrafiya və biblioqrafiya mənbələrindən başa düşülür ki, bu kitab əslində çox böyük olmuş⁴, kiçik bir hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Kitabın əhəmiyyəti barədə bunu demək kifayətdir ki, dörd əsas hədis kitabının müəllifləri ondan çoxlu hədis nəql etmişlər.

Bərqi Qumun adlı-sanlı alim və hədisçilərindən və o diyarın digər alimləri kimi tekstualist olmuşdur. O, atası Məhəmməd ibn Xalid Bərqidən (?-3-cü hicri əsri), Bəzəntidən (152-221 h.q.), Həsən ibn Mahmud Sərraddan (129, ya 149-224 h.q.), Həsən ibn Əli ibn Fəzzaldan (?-224 h.q.) və digərlərindən hədis nəql etmişdir.

Bərqi Qumun şeyxi və ağsaqqalı Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri tərəfindən şəhərdən qovulanlardan biridir.⁵ Onun qovulmasına səbəb bəzi zəif rəvayətçilərdən hədis nəql etməsi olmuşdur. Nəccəşi və Tusi də bu xüsusiyyətini etiraf etmiş, onu "zəif rəvayətçilərdən hədis

¹ İbn İdris Hilli, əl-Sərair, c 3, s 289.

² Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 1, s 5-6.

³ Bəhrani, Lölə əl-Bəhreyn, s 284-285.

⁴ Nəccəşi, Rical əl-Nəccəşi, s 77, Tusi, əl-Fihrist, s 62-64.

⁵ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 39.

söyləyir və sənədsiz hədislərə etimad edirdi"¹ kimi xarakterizə etmişlər. Əlbəttə, Əhməd ibn Məhəmməd Əşəri sonradan peşman olub Bərqini Quma qaytarmış, ondan üzr istəmişdir.² Hər halda, əl-Məhasin kitabı və onun hədisləri Bərqinin nə dərəcədə etibarlı olduğuna ən yaxşı dəlildir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hədis elminin ən görkəmli tədqiqatçılarından olmuş Behbudi Bərqini hədis nəql edərkən diqqətsizlikdə, qalilərdən, dinsizlərdən və mötəbər səhabələrin adlarına uydurulmuş hədis nüsxələrindən istifadə etməkdə günahlandırmışdır³. Müasir alimlərdən və hədis mütəxəssislərindən olmuş Məhəmməd Asif Möhsüni son əsrlərin Əllamə Məclisi (1037-1110 h.q.) və Şeyx Hürri Amili (1033-1104 h.q.) kimi alimlərinin əl-Məhasin kitabından vicadə⁴ şəklində nəql etdiyi hədislərə şübhə ilə yanaşmışdır.⁵

Bu araşdırmanın müxtəlif yerlərində, xüsusən Təsəvüh qaydasından danışarkən əl-Məhasin kitabının hədislərindən istifadə olunmuş, bəzi hədisləri, xüsusən İmam Əlinin vilayət və fəzilətlərini inkar edənlərin kafir olduqlarını bildirən hədisləri tənqid olunmuşdur.

5. Bəsair əl-dərəcət

Məhəmməd ibn Həsən Səffarın (?-290 h.q.) tərtib etdiyi "Bəsair əl-dərəcət" kitabı elm, alim, Əhli-beyt imamlarını sevmək, onların fəzilət və möcüzələri barədə hədislər toplusundan ibarət bir kitabdır. İbrahim ibn Haşim Qumi, Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xalid Bərqi, Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri kimi məşhur hədisçilər Səffar Quminin hədis müəllimləri sayılırlar. Dörd hədis kitabının müəlliflərindən əlavə, Əli ibn Hüseyn ibn Babuyə, Məhəmməd ibn Həsən ibn Vəlid, Məhəmməd ibn Qoluyə, Məhəmməd bin Yəhya Əttar kimi rəvayətçilər də ondan hədis

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 76; Tusi, əl-Fihrist, s 62.

² İbn Qəzairi, əl-Rical, s 39.

³ Behbudi, Mərifə əl-hədis, s 171. Bu iddiaya cavab üçün bax: Tövhidli, Visaqəte-Bərqi ba təkid bər məşayixe-u dər kitabe-əl-Məhasin, s 143-163.

⁴ Bir müəllifin və ya rəvayətçinin digər rəvayətini görmədən və ya rəvayət icazəsi olmadan hədis nəql etməsinə Vicadə şəklində nəql etmək deyilir.

⁵ Möhsüni, Buhus fi elm əl-ricāl, s 425.

nəql etmişlər. Qum şəhərinin tekstualist alimlərindən olmuş Səffar Quminin bundan əlavə, fiqh, kəlam, tarix, dua və ziyarətlərə dair digər əsərləri də olmuşdur¹ ki, dövrümüzə çatmamışdır.

Qum alimlərindən olmuş Səd ibn Abdullah Əşərinin (?-300 h.q.) də “Bəsair əl-dərəcət” adlı kitabı olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar mövcud Bəsairi onun əsəri hesab edirlər.² Onların hər ikisi hicrətin üçüncü əsrinin böyük şiə alimlərindən olduğuna görə, bunun bizim mövzumuza və kitabın mötəbərliyinə praktik təsiri yoxdur.

“Bəsair əl-dərəcət” kitabının mötəbərliyi barədə də müxtəlif fikirlər vardır. Tusinin yazdığına görə, Məhəmməd ibn Həsən ibn Vəlid Qumi Səffarın bu kitabdan başqa bütün əsərlərini nəql etmişdir.³ Bu, çox mühüm məsələdir və kitabın bəzi hədislərinin məzmununu qülöv⁴ hesab etməsindən irəli gələ bilər.⁵ Bu kitabın hədislərinin əl-Kafi və əl-Məhasin kimi kitabların hədisləri ilə müqayisəsi zamanı onun xariqüladə və fövqəlbəşəri cəhəti diqqət cəlb edir.⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, Asif Möhsüni “Bəsair əl-dərəcət”-in Şeyx Tusinin dövründən Məclisinin və Hürri Amilinin dövrünə qədər əlyazmaları harada olmuşdur?” sualını verərək kitabın son əsrlərdə vicadə şəklində nəql olunmuş hədislərini şübhə altına salmışdır.⁷

Bu araşdırmada “Bəsair əl-dərəcət” kitabının bəzi lənətləmələr və Əhli-beyt imamlarına aid bəzi möcüzələr barədə hədisləri tənqid olunmuşdur.

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 354.

² Ənsari, Costar: Təbarşünasiye-kitabe-Bəsair əl-dərəcət və huviyyə-nevisəndeye-an, s 64.

³ Tusi, əl-Fihrist, s 221.

⁴ Məsumların şəxsinə və ya fəzilətlərinə dair mübaliğə, Allaha və ya Peyğəmbərə xas atributları onlara aid etmək Qülöv, aid edən isə Qali adlanır.

⁵ Məclisi, Rövzə əl-müttəqin, c 14, s 240.

⁶ Bəsair əl-dərəcət və əl-Kafidə imamların təkvini vilayətlərinə - təbiətə müdaxilələrinə dair hədislərin həcmi və məzmununu müqayisə etmək üçün bax: Rəcəbiyan, Qostəreye-vilayəte-təkviniye-Əhli-beyt dər Üsul-Kafi və Bəsair əl-dərəcət, s 127-160.

⁷ Möhsüni, Buhus fi elm əl-ricāl, s 425.

6. Əl-Xisal

Şeyx Səduqun əl-Xisal hədis kitabı fiqh, etiqad, əxlaq və digər mövzularda ədəd sırası ilə tərtib olunmuş hədislərdən ibarətdir. Bu kitabın yazılmasının ciddi səbəbi olmamış, yalnız o vaxta qədər belə bir kitab tərtib olunmadığına görə ərsəyə gəlmişdir.¹

Şeyx Səduq bu kitabda bütün hədisləri sənədlə qeyd edərək tədqiqatçıların işini asanlaşdırmışdır. Müəllifin kimliyinə dair problem olmasa da, müvafiq hədislərin hər birinin mötəbərliyini sənəd və mətn baxımından araşdırandan sonra təyin etmək mümkündür.

Bu araşdırmada hədismərkəzli yanaşmanın hədis baxımından tənqidi üçün əl-Xisal kitabından da istifadə olunmuşdur. Həmçinin onun bəzi hədisləri fəzilətə dair qülübün yayılmasına müvafiq görünərək tənqid olunmuşdur.

7. İləl əl-şərai

Şeyx Səduqun başqa bir əsəri olan “İləl əl-şərai” kitabı peyğəmbər və imamlardan bəzi etiqadi məsələlərin, şəriət hökmlərinin və tarixi hadisələrin səbəb və fəlsəfəsinə dair hədisləri ehtiva edir. Müəllif bəzən hədisləri şərh və ya tənqid etmiş, müəyyən məsələləri əsaslandırmışdır.

Şeyx Səduq bu kitabda hədisləri sənədli şəkildə və daha çox atası Əli ibn Babuyədən, müəllimi İbn Vəliddən və İbn Maciluyədən (?-4-cü hicri əsri) nəql etmişdir. Bu kitabın bəzi hədisləri olduqca zəifdir. Bu hədislərin birində deyilir ki, həzrət Fatimə oğlu Hüseynin şəhid olacağını bildikdən sonra Allah dərgahına üz tutub deyir ki, mənim belə bir oğula ehtiyacım yoxdur. Həmçinin bu kitabda gəlmişdir ki, İdris peyğəmbərin qulağının biri digərindən böyük olmuşdur, yuxudan oyanmış adamın əlini suya batırması haramdır və s. Müəllif bunları heç bir şərh vermədən kitabında qeyd etmişdir.²

¹ Səduq, əl-Xisal, s. 1.

² Vəhid Behbahani, əl-Rəsail əl-fiqhiyyə, s 191-194.

Bu araşdırmada bəzi məsələlərə dair hədismərkəzli yanaşmanın tənqidi zamanı “İləl əl-şərai” kitabından istifadə olunmuş, qadını evdə həbs etməyin lazımlığına dair hədisi tənqid edilmişdir.

8. Əl-Qeybə

Məhəmməd ibn İbrahim Nömanın (?-360 h.q.) əl-Qeybə kitabı Əhli-beytin hədisləri, İmam Mehдинin qeyb və zühur dövrü haqqadır. Bu kitab günümüze çatmış əsərlər arasında qeyb mövzusunda ən qədim monoqrafiya hesab olunur.

Nömani görkəmli alim və hədisçilərdən olmuş, fiqh, təfsir və kəlam elmlərində əsərlər yazmışdır. O, İslam dünyasının müxtəlif şəhərlərinə, o cümlədən, Şiraza, Quma, Bağdada, Dəməşqə, Təbəriyyəyə və Hələbə səfərlər etmiş, Kuleyni, İbn Üqdə Kufi (249-333 h.q.) və İbn Hümam İskafi (258-336 h.q.) kimi böyük şiə alimlərindən hədis öyrənmişdir. Onun mühüm şagirdlərindən olmuş Məhəmməd ibn Əli Şücayi əl-Qeybə kitabının rəvayətçisidir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Hürri Amili yuxarıda sözü keçən əl-Kafi, “Mən la yəhzuruhul-fəqih”, “Təhzib əl-əhkam”, əl-Məhasin, “Bəsair əl-dəracat”, əl-Xisal və “İləl əl-şərai” kitabları ilə yanaşı, Nömanın əl-Qeybə kitabının hədislərini də mötəbər hesab etmişdir.²

Bu araşdırmanın müxtəlif hissələrində əl-Qeybə kitabından istifadə olunmuş, onun qeyb dövründə siyasi hərəkət və liderlərin tağut olmasına dair hədisləri, İmam Əlinin Səfəvi dövləti və şahları barədə təsdiqləyici hədisi tənqid olunmuşdur.

9. Əl-Vafi

Molla Məhəmməd Möhsün Feyz Kaşani (1007-1091 h.q.) əl-Vafi hədis toplusunu dörd əsas hədis kitabını və qədim mənbələrdən bəzi

¹ Nömani, əl-Qeybə, s 8-10 (Tədqiqin müqəddiməsi). Həmçinin bax: Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 383.

² Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 30, s 153-157.

hədisləri toplayıb şərh edərək ərsəyə gətirmişdir. Kitabın 273 babı və təxminən 50 min hədisi vardır.¹

Feyz Kaşani Səfəvilər dövrünün tekstualist alimlərindən,² məşhur filosof Molla Sədranın (979-1050 h.q.) şagirdi və kürəkəni olmuşdur. Atası Şah Mürtəza (950-1009 h.q.), Şeyx Bəhayi (953-1030 h.q.), Məhəmmədtəqi Məclisi (1003-1070 h.q.) və Mirdamad (969-1040 h.q.) onun müəllimlərindən, oğlu Məhəmməd Ələmülhüda (1039-1115 h.q.), Əllamə Məclisi (1037-1110 h.q.), Nemətullah Cəzairi (1050-1112 h.q.) və Qazi Səid Qumi (1049-1103 h.q.) şagirdlərindən sayılırlar.³

Əl-Vafi kitabı Səfəvilər dövründə dörd əsas hədis kitabının hədislərini toplamaq məqsədi ilə tərtib olunmuş ilk topludur. Müəllifin kitabın müqəddiməsində yazdığına əsasən, bu işə dörd hədis kitabının heç birinin təklidə yetərli olmaması, bölmə başlıqlarının fərqli olması, bəzən hədislərin yeri ilə uyğun gəlməməsi və təkrar hədislərin mövcudluğu səbəb olmuşdur.⁴

Feyz Kaşani İslam birliyinin tərəfdarı olan alimlərdəndir, müxaliflərin lənətlənməsini icazəli bilmir⁵, əhli-sünnənin müsəlman olması üzərində təkidlə dayanır və qeyb dövründə onların əksərini üzrlü sayır.⁶ O həmçinin ədalətli dövlət qurmağa şəraitin olmadığı zaman Səfəvi şahları ilə əməkdaşlığı vacib və fitnə törətməyi haram bilmişdir.⁷ Bu araşdırmada Feyz Kaşaninin bu növ görüşlərindən, habelə onun müxtəlif əsərlərində qeyd olunmuş hədislərdən istifadə olunmuşdur.

10. Bihar əl-ənvar

Mövcud şiə əsərləri arasında ən böyük hədis toplusu olan “Bihar əl-ənvar” kitabı Əllamə Məhəmmədbaqr Məclisinin (1037-1110 h.q.)

¹ Ağə Bozorg Tehrani, əl-Zəriə, c 25, s 14.

² Bax: Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 196-197.

³ Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 1, s 32-33 (Tədqiqin müqəddiməsi).

⁴ Yenə orada, s 4-5.

⁵ Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 138, 195.

⁶ Feyz Kaşani, Qürrə əl-üyun fi əzzəi əl-fünun, s 233-235.

⁷ Feyz Kaşani, əl-Məhəccə əl-bəyza, c 3, s 249; Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 66-67.

rəhbərliyi və birbaşa nəzarəti altında bütün dini mövzularda toplanmış ayə, hədis və digər elmi məlumatlardan ibarətdir. Bölmələrin əvvəllində bir qədər Quran ayəsi qeyd olunmuşdur, ancaq kitab əsasən hədis kitabıdır, onda təxminən 84 min hədis toplanmışdır. “Bihar əl-ənvar” kitabının əksər mənbələri şiə mənbələridir, ancaq söz, ayə və hədislərin mənası üçün, habelə təsdiqləyici dəlil kimi əhli-sünnə mənbələrindən də istifadə olunmuşdur.¹

Məhəmmədtəqi Məclisinin oğlu olan Əllamə Məhəmmədbaqr Məclisi Səfəvilər dövrünün sonlarının nüfuz və vəzifə baxımından ən böyük alim və hədisçilərindən olmuş, müxtəlif İslam mövzularında fikirlər yürütmüş, əsərlər yazmışdır. Atası Məhəmmədtəqi Məclisi, bacısının həyat yoldaşı Molla Saleh Mazandarani (?-1086-h.q.), Feyz Kaşani və Molla Xəlil Qəzvini onun ən mühüm müəllimlərindən və icazə şeyxlərindən, Seyid Nemətullah Cəzairi, Abdullah ibn İsa Əfəndi İsfahani, Mirməhəmmədhüseyn Xatunabadi isə məşhur şagirdlərindən sayılırlar. Məhəmmədbaqr Məclisi hicrətin 1098-ci ilində Səfəvi dövlətinin şeyxülislamı təyin olunmuş və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə qalmışdır.²

Əllamə Məclisi tekstualist alim idi, yalnız Quran və hədisləri İslamın bilik mənbəyi hesab edirdi. “Bihar əl-ənvar” kitabını toplama səbəblərindən biri yalnız vəhydən və hədislərdən əldə olunan elmləri axirət üçün faydalı bilməsi olmuşdur. Başqa bir səbəb də unudulmaqda və sıradan çıxmaqda olan qədim əsərləri qorumaqdan ibarətdir.³ Qeyd etmək lazımdır ki, Əllamə Məclisi tam mənada tekstualist deyildi, üsuli alimlərin bəzi əsaslarını qəbul edirdi.⁴ Buna görə onu xəbəri və üsulilər arasında orta həddi təmsil edən biri hesab etmişlər⁵ ki, əlbəttə, xəbərilərə olduqca yaxın olduğunu qeyd etməmək olmaz.

¹ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 1, s 6-25.

² Məhəmmədi, Həmkari ba hakime-cair dər neqahe-Əllamə Məclisi, s 210.

³ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 1, s 2-4.

⁴ Behişt, Əxbarigəri, s 150-152.

⁵ Bəhrani, əl-Hədaiq əl-nazirə, c 1, s 14.

Əllamə Məclisiyə etimad barədə şübhə yoxdur. İslam mədəniyyətinə və şiə əsərlərini qorumağa dair böyük xidmətlərinə görə onu həmişə tərifləmişlər. Bununla yanaşı, onun düşüncə və metodları çox tənqid olunmuşdur.¹ Bu arada İslam araşdırmalarında² və hətta etiqadi məsələlərdə³ ağıla güvənməyi haram bilməsi, fəlsəfəni qadağan edib filosofları lənətləməsi,⁴ Quranın təhrif olunduğuna inanması,⁵ əhli-sünnə müqəddəslərini lənətləməsi,⁶ şahları tərifləyib onlara qarşı çıxmağı haram bilməsi,⁷ bəzi əsassız kitablara etimad etməsi⁸ olduqca əhəmiyyətli və çox mənfi nəticələrə səbəb olmuşdur. O həmçinin əl-Kafi kimi kitabların bütün hədislərini mötəbər bilmiş, amma onların arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq və daha güclü hədisləri təyin etmək üçün sənədlərini araşdırmağın lazımlığını vurğulamışdır.⁹

Müasir çağın məşhur din alimlərindən olmuş Seyid Möhsün Əmin (1867-1952) düşünürdü ki, Əllamə Məclisinin kitablarında doğru və yanlışlar var və onları bir-birindən ayırmaq üçün ciddi iş görülməlidir. Onun fikrinə görə, Əllamənin tələsik şərhləri də faydanın azlığına və səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.¹⁰ Əllamə Təbatəbainin “Bihar əl-ənvar” kitabının altı cildinə yazdığı şərhlərdə də bəzi sərt tənqidlər yer alır, bir şiə filosofunun və rəasionalist təfsirçinin etirazlarını əks etdirir. Əlbəttə, bu şərhlər altı cilddən o yana keçmədi və ovaxtkı dövrün təqlid müctəhidi Ayətullah Bürucerdinin göstərişi ilə dayandırıldı.¹¹

¹ Bax: Behişt, Əxbarigəri, s 150-152.

² Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 2, s 288.

³ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 2, s 268.

⁴ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 71, s 214; Məclisi, Əqaid, s 28-34.

⁵ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 12, s 525.

⁶ Bax: Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 29, 30, 31.

⁷ Məclisi, Eyn əl-həyat, c 2, s 309.

⁸ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 45, s 114-115.

⁹ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 1, s 22.

¹⁰ Əmin, Əyan əl-şiə, c 9, s 183.

¹¹ Əllamə Təbatəbainin şərhləri barədə bax: Seyid Ələvi, Təliqatə-Əllamə Təbatəbai bər Bihar əl-ənvar, s 12-30; Kədivər, Əql və din əz neqahe-mühəddis və həkim, s 14-37.

“Bihar əl-ənvar” kitabına sərt tənqidlərdən biri rical və sənəd baxımından tənqiddir ki, "Məşrəə Bihar əl-ənvar" kitabını bunun nəticəsi hesab etmək olar. Məhəmməd Asif Möhsüni (1935-2019) 110 cildlik Bihar kitabını əsasən sənəd baxımından araşdıraraq, onun mötəbər hədislərindən ibarət ikicildlik Məşrəə kitabını tərtib etmişdir. Möhsüni kitabın müqəddiməsində etimad doğuran və xatircəmlik yaradan əlamətlərə malik hədisin mötəbər dəlil sayıldığını etiraf etsə də¹, əməldə bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə çoxlu hədisləri məhz sənədinin zəif olduğuna görə kənara qoymuşdur.

11. Vəsail əl-şia

Səfəvi dövrünün alim və hədisçilərindən olmuş Şeyx Məhəmməd ibn Həsən Hürri Amilinin (1033-1104 h.q.) tərtib etdiyi “Təfsil Vəsail əl-şia” toplusu Əhli-beyt məzhəbinin dörd əsas hədis kitabının və digər mənbələrin bəzi hədislərini müxtəlif fiqh mövzularında toplamış hədislərdən ibarətdir.

Şeyx Hürri Amili öz vətəni Livanda, Cəbəl-Amildə qırx il yaşadıqdan sonra İraqa səfər etmiş, müqəddəs məkanları ziyarət edəndən sonra İrana gedib müqəddəs Məşhəd şəhərində sakin olmuşdur.² O, İsfahana səfəri zamanı Şah Süleyman Səfəvi (şahlıq: 1077-1105 h.q.) ilə də görüşmüş, sonralar onun tərəfindən Xorasanın şeyxülislamı və baş qazisi təyin olunmuşdur.³ Atası Həsən Hürri Amili, Feyz Kaşani, ağa Hüseyn Xansari və Seyid Haşim Bəhrani onun məşhur müəllimlərindən, oğlu Məhəmmədrza Hürri Amili və Seyid Nurəddin Cəzairi şagirdlərindən olmuşdur.

Şeyx Hürri Amili Səfəvi dövrünün əxbari alimlərindəndir, bilik qaynağı olaraq yalnız Əhli-beyt imamlarının hədislərini qəbul edir. Onun fikrincə, Quranın zahir ayələri⁴ mötəbər dəlil sayılmaz, "Quranın

¹ Möhsüni, Məşrəə Bihar əl-ənvar, c 1, s 9.

² Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 7, s 97.

³ Yenə orada, s 104.

⁴ Quran ayələri mənə dəqiqliyi baxımından Nəss və Zahir olmaqla iki qismə bölünür. Nəss aydın şəkildə konkret bir mənada anlaşılan, Zahir isə əsas mənasından başqa

təfsirində, təvilində və Quranla əsaslandırma Əhli-beytə müraciət etmək vacibdir".¹

"Vəsail əl-şiə" toplusu əl-Vafi hədis toplusundan sonra tərtib olunsada, tərtibatının asanlıqına, mürəkkəb kod və ixtisarlara olmadığına görə alimlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, müctəhidlərin təxminən stolüstü kitabına çevrilmişdir. Bu kitab bəlli mövzularda müxtəlif mənbələrin hədislərindən əlavə, Şeyx Hürün öz şərh və fətvalarını da ehtiva edir. Bölmələrə adqoyma təzi onun fətvalarını əks etdirir. Müəllif kitabın son qeydində bu məsələyə işarə vuraraq xatırlatmışdır ki, bölmə başlığı hədislərdən fərqli olduqda və fərqi səbəbi aydın olmadıqda hədislərin məzmunu meyar seçilməlidir.²

12. Rövzətüş-şühəda

"Rövzətüş-şühəda" kitabı bəzi peyğəmbərlər və Əhli-beyt imamları barədə farsca yazılmış ədəbi-bədii əsərdir, hicrətin 908-ci ilində Kəmaləddin Hüseyn Vaiz Kaşifi (830-910 h.q.) tərəfindən yazılmışdır. Kitabın təxminən yarısı İmam Hüseyn və Kərbəla hadisəsi barədədir. Bu kitab Səfəvilər dövründə İmam Hüseyn məqtəli kimi məşhur olmuş, əzadərliq zamanı vaiz və məddahlar tərəfindən oxunmuşdur.³ Kitabın özündən əlavə, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (885-970 h.q.) tərəfindən nəzmə çəkilmiş azərbaycanca tərcüməsi də həmin dövrdə məşhur olmuş, türkdilli xalqların əza məclislərində oxunmuşdur.⁴

Hüseyn Kaşifinin məzhəbi barədə ciddi şübhələr vardır, amma əksər kitabları, xüsusən də təfsirləri əhli-sünnə firqəsi və sufi təriqəti

mənalarda da anlaşıla bilən ayələrdir. Qeyd etməliyəm ki, hər iki qisim mötəbər dəlidir, məzmunları meyar seçilməlidir.

¹ Hür Amili, əl-Fəvaid əl-tusiyyə, s 163-195.

² Hür Amili, Vəsail əl-şiə, c 30, s 542.

³ Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 3, s 230.

⁴ Övliya Çələbi, Evliya Çelebi seyahetnamesi, c 4, s 356. Həmçinin bax: Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 2, s 190.

əsasında yazılmışdır.¹ Bununla yanaşı, bəzi alimlər onun şiə olduğunu və təqiyə etdiyini² düşünmüşlər.³

“Rövzətüş-şühəda” kitabı zəif, əsassız və bəzən uydurma məlumatlarla doludur. Onu əslində, tarix kitabı yox, roman adlandırmaq lazımdır. Əlbəttə, müəllifin özü bu məsələyə işarə vurmamış, onu İmam Həsən və Hüseyin, eləcə də “peyğəmbər, canişin və şəhidlərdən olan müsibət əhlinin tarix və fəzilətləri barədə farsca yazılmış əhatəli bir kitab” kimi qələmə almış, əza məclislərində oxunması üçün yazmışdır⁴ ki, bu da çoxlu tənqid və etirazlara səbəb olmuşdur.

Əfəndi İsfahani (1066-1130 h.q.) Səfəvi şahlığının sonlarında yazırdı ki, “Rövzətüş-şühəda” kitabının mütləq əksəriyyəti qeyri-məşhur və etimadsız əsərlərdən götürülmüşdür.⁵ Mütəhhəri də bu kitabı sərt tənqid etmişdir.⁶

Bu kitabın yazılmasından beş əsrdən çox keçməsinə, xüsusən son onilliklərdə çoxlu tənqid olunmasına baxmayaraq, hələ də bir çox şiələrin Aşura qiyamı və faciəsi barədə təsəvvürlərinin mühüm bir hissəsi ondan təsirlənmişdir. Bu kitab vasitəsilə yayılmış bir çox təhriflər, uydurma hadisələr və əsassız fəzilətlər, yeni elmi tədqiqatlardan xəbərsiz olan və düşüncə baxımından geridə saxlanmış cəmiyyətlərdə hələ də davam edir.

Qarşınızdakı araşdırmada Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yalan və təhriflərin yayılmasında rol oynamış və nəticədə xalqın əsl dini və məzhəbi təlimlərdən uzaq düşməsinə səbəb olmuş hədismərkəzli

¹ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 2, s 186.

² Təəssübkeş insanların və ya zalım rejimin təhlükəsindən qorunmaq üçün əsl inancını gizlədib özünü onlardan biri kimi göstərmək.

³ Yenə orada, s 190. Əlbəttə, bir şiə aliminin Quranı öz etiqad və inanclarının ziddinə təfsir edib kitab şəklində nəşr etdirməsi ağlabatan deyil. Əlavə məlumat üçün bax: Əminizadə və Rəncbər, Vakaviyə-əndişeye-siyasi-məzhəbiye-Molla Hüseyin Vaiz Kaşifi, s 17-32; Cəfəriyan, Aşura hərəkətinə bir baxış, s 327-335.

⁴ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 111-112.

⁵ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 2, s 190.

⁶ Mütəhhəri, Məcmueye-asar, c 17, s 94-95, 606.

yanaşmaya nümunə göstərmək üçün bu kitabdan geniş istifadə olunmuşdur.

13. Əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb

“Əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb”, yaxud əl-Fəxri kitabı Səfəvi dövrünün din alimlərindən olmuş Fəxrəddin ibn Məhəmməd Türeyhinin (979-1085 h.q.) əsəridir. Bu kitab Əhli-beytin fəzilət, mərsiyə və rövzələrindən seçmələrdən ibarətdir və iyirmi məclis şəklində tərtib olunmuşdur.

Türeyhinin əl-Müntəxəb kitabından əlavə əsərləri də olmuşdur ki, Quran və hədislərin bəzi sözlərinin izahına dair “Məcmə əl-Bəhreyn”, hədis və rical elmlərinə dair “Cəme əl-məqal” kitabları onların ən mühümlərindəndir. Səfəvi dövrünün məşhur alimlərindən Əllamə Məclisi və Seyid Haşim Bəhrani Türeyhidən çox nəql etmişlər.¹

Əl-Müntəxəb kitabı Aşura hərəkətini təhrif edən əsərlərdən, onun çoxlu hədisləri zəif, əsassız və hətta uydurma sayılır. Demək olar ki, kitabın məzmununun mötəbərliyi Türeyhi üçün əhəmiyyət daşımamış, “Rövzətüş-şühəda” kimi bəzi zəif kitablardan geniş istifadə etmişdir. Bəzi alim və tədqiqatçılar buna görə onu sərt tənqid etmişlər.² Əlbəttə, bəlkə də, Türeyhi bu kitabı çap etdirmək fikrində olmamış, öz xütbələrində istifadə etmək üçün toplamış və vəfatından sonra digərləri çap etdirmişlər.³

Kərbəladə Qasimin toyu, Əbdüləzim Həsəninin diri-diri dəfn edilməsi, Ömər Sədin qoşununun yetmiş min nəfərdən ibarət olması, Aşura günü İmam Hüseynin əlinin sarban tərəfindən kəsilməsi, Şamda üçyaşlı qızın əhvalatı, Aşura günü İmam Hüseyn tərəfindən on min düşmənin öldürülməsi, həzrət Zeynəbin başını kəcavəyə vurub

¹ Əmin, Əyan əl-şia, c 8, s 395.

² Bax: Nuri, Lölə və mərcan, s 215; Sihhəti Sədrudi, Aşurapejohi, s 70-73.

³ Sihhəti Sədrudi, Təhrifşünasiye-tarixe-İmam Hüseyn ba ruykərdə-kitabşünasane, s 35.

qanatması kimi hadisələr¹ əl-Müntəxəb kitabının təhrif nümunələrindəndir.

14. Xarici səyyahların səyahətnamələri

Səfəvilər dövrünün (1501-1722) ictimai tarixi, o dövrdəki hədismərkəzli yanaşmanın nəticələri əsasən Avropa və Osmanlıdan olan xarici səyyahların səyahətnamələrində əks olunmuşdur. Bu səyahətnamələr Səfəvi dövrünün ictimai və mədəni vəziyyətini araşdırmaq üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xarici səyyahlar fərqli cəmiyyət və mədəniyyətlərə mənsub olduqlarına görə sarayın və Səfəvi cəmiyyətinin çoxlu hadisələrinə maraq göstərir və kitablarında qeyd edirdilər, yerli tarixçilərə adi və əhəmiyyətsiz görünən bir çox məsələlər onların gözlərindən qaçmırdı. Həmçinin bu səyyahlar yerli salnaməçilərin yazmağa cəsarət etmədiyi məsələləri qorxmadan öz səyahətnamələrində yazıb öz ölkələrində çap etdirirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, səyahətnamələrin bütün məlumatlarına etimad etmək olmaz. Onlar öz gördüklərindən əlavə, bəzən mötəbər mənbəyə əsaslanmayan və ya eşidib düzgün anlamadıqlarını da əsərlərinə daxil edirdilər. Onların dini inanc və ənənələrlə tanış olmamaları bəzi kobud səhvlərinə yol açmışdır. Sözsüz ki, bəzən dini və irqi təəssübkeşlikləri də onların məlumat seçimlərinə böyük təsir etmiş, bu səbəbdən bəzi məsələləri böyütmüş, bəzilərini əhəmiyyətsiz göstərmişlər.

Səyahətnamələrlə bağlı zəruri məsələlərdən biri də müşahidələrin ümumiləşdirilməsidir. Bu müəlliflər bəzən təsadüfi baş vermiş hadisələri səhvən bütün xalqa aid edirdilər. Əlbəttə, onlar get-gedə şiələrin inancları və adət-ənənələri ilə yaxından tanış oldular və belə səhvləri tədricən azaldı.

Avropalı səyyahların bir çoxu məsihi keşişlər olmuş, missionerlik məqsədi ilə İslam torpaqlarına üz tutmuşlar. Onların bəziləri siyasi və hərbi məmur olaraq, müsəlman cəmiyyətlərini müstəmləkəçi

¹ Yenə orada, s 43-44.

məqsədlərlə araşdırmışlar. Lakin ümumilikdə bu nümayəndələrin, səyyah və səyahətnamələrin hamısı İslam dünyasının istismarında mühüm rol ifa etmişlər. Təbii ki, bütün bu amillər səyahətnamələrlə işləyən tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmalıdır.¹

¹ Dissertasiyada yeddi xarici səyyahın səyahətnaməsi barədə məlumat verilmişdir. Əksər oxucular üçün maraqsız olacağını düşünüb bu kitabda onları ixtisara saldım.

Tekstualizm və rəşionalizm

Tekst və tekstualizm

Burada tekst dedikdə İslam mətnləri sayılan Quran ayələri və hədislər nəzərdə tutulur.

Bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şiə düşüncəsi tarixində mövcud olmuş tekstualizm (nəqlçilik, mətnçilik) və rəşionalizm cərəyanları üçün məqbul tərifi vermək olar. Şiə tekstualizmi şiə daxilində elə düşüncə yanaşmasıdır ki, dini məsələlərin araşdırılmasında yalnız ayə və hədisləri meyar seçir, ağıla müraciət etməkdən çəkinir, etiqadlarda hədislərdə gəlməmiş diskussiya və əsaslandırmanı, fiqhədə icthadı yanlış sayır, vahid hədisi asanlıqla qəbul edir, dəlil sayır.

Bu tərifi əsasən, İslam araşdırmalarında şiə tekstualizminin aşağıdakı üç əsas xüsusiyyəti vardır:

1) Ayə və hədislərə müraciət edib ağıldan uzaq durmaq

Tekstualistlərin ən mühüm xüsusiyyəti ayə və hədislərə müraciət edib ağıldan uzaq durmaqdır. Onların digər xüsusiyyətləri də bu qaydadan doğur. Əlbəttə, onların Quran ayələrinin zahirinə nə dərəcədə sadıq qaldıqlarını öyrənmək üçün ciddi araşdırmaya ehtiyac var. Şiə hədislərinin çoxluğuna və dəlil sayıldığına görə tekstualistlər Qurani-kərimə çox da ehtiyac duymurdular, lakin bununla yanaşı, ən azı nəzəri müstəvidə Quranı və Peyğəmbər sünnəsini mötəbər dəlil sayır, hədislərin Quranla ölçülməsini lazım bilirdilər.¹

¹ Səduq, Etiqadat əl-İmamiyyə, s 22. Hədisləri Quranla ölçməyə dair buyurulmuş hədislər tekstualistlərin mənbələrində də gözə çarpır, amma onlar məqsədlərinin yalnız Quranın aydın hökmləri olduğunu, yoxsa ayələrin zahiri mənasına da şamil olduğunu müəyyən etməyiblər. Əlbəttə, onlardan qalmış bütün təfsirlərin hədis təfsiri olduğunu, hədisləri müqəddəs və mötəbər sayaraq ciddi tənqid etmədiklərini nəzərə alsaq, əməldə onların Qurana münasibətinin, Quranın yalnız aydın hökmlərini – nəslərini qəbul edən əxbarilərlə fərqli olmadığını söyləyə bilərik. Bəzi müasir tədqiqatçılar da onların arasında ciddi fərq görməmiş, Kuleyni və Səduq kimi

Qeyd etməliyəm ki, burada ağlıda məqsəd onun bilik mənbəyi olmasıdır. Ağıldan alət kimi istifadə mübahisə mövzusu deyil və məsələləri anlamaqda tekstualistlər də ondan yararlanırlar.

2) Etiqadlarda hədislərdə gəlməmiş diskussiya və əsaslandırmanı, fiqhda də ictihadı haram bilmək

Tekstualistlər hədislərdə gəlməmiş diskussiya və əsaslandırmalara qarşı çıxır, düşünlər ki, kəlam elmində ehtiyac duyulan bütün əqli əsaslandırmalar hədislərdə gəlmişdir və başqa bir əsaslandırmaya ehtiyac yoxdur.¹ Bu baxımdan, tekstualizmi kəlamın əks tərəfi kimi hesab etmək yanlışdır, əslində, tekstualist və ya hədismərkəzli kəlam mövcud olduğu kimi, rəşional və ya arqumentativ (əsaslandırma) kəlam da mövcuddur.

Bu baxımdan fiqh də kəlam kimidir və onun məsələlərini fərqli yanaşmalarla araşdırmaq olar. Tekstualist fiqh ictihadı qəbul etmir, fətva vermək yerinə hədisləri söyləməyin tərəfdarıdır. "Mən la yəhzuruhul-fəqih" kitabı tekstual fiqhə bariz nümunədir ki, Şeyx Səduq öz fiqh fətvalarını hədisləri qeyd etməklə bəyan etmişdir.

3) Vahid hədisi asanlıqla qəbul etmək

Tekstualist alimlər vahid hədisi qəbul edir, əsərlərində ona çox istinad edirdilər. Onların hədisi qəbuletmə meyarları fərqli olmuşdur. Bəzən rəvayətçinin etimadlı olması da əhəmiyyət daşımamış, hədisin səhabələrə aid məşhur bir kitabçada qeyd olunması kifayət etmişdir. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Şeyx Səduq özünün "Mən la yəhzuruhul-fəqih" hədis toplusunun müqəddiməsində kitabın bütün hədislərini təsdiqlədikdən sonra, dəlil kimi onların hamısının məşhur və etimadlı kitablardan götürüldüyünü söyləmişdir.² Halbuki Əllamə Hilliyə (648-

tekstualistləri əxbari adlandırmışlar. Bax: Müdərrisi Təbatəbai, Müqəddimeyi bər fiqhe-şia, s 38, 45.

¹ Səduq, Etiqadat əl-İmamiiyyə, s 43; Hürri Amili, İsbat əl-hudat, c 1, s 85, 93.

² Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 1, s 3.

726 h.q.) qədər Şeyx Tusidən (385-460 h.q.) başqa rasionalist alimlərin heç biri vahid hədisi dəlil hesab etməmişlər.¹

Bu deyilənlər qədim ardıcılılarının düşüncələrinə əsasən tekstualist yanaşmanın ən mühüm xüsusiyyətləridir.

Ağıl və rasionalizm

Ağıl – insanda düşünmə və dərk etmə qabiliyyəti, zəka, şüur və idraktır.² Ağıl insana xas özəllik olub onu çirkin işlərdən çəkindirir, insan onun vasitəsilə xeyir və şəri bir-birindən ayırır.³ Burada ağıl dedikdə onun əminlik və ya xatircəmlik⁴ yaradan dərkləri nəzərdə tutulur. Bu dərklərin aksiomlardan ibarət olub ağıl tərəfindən müstəqil şəkildə dərk olunması da mümkündür, ağılın bəzi aksiomlara, yaxud əminlik yaradan müqəddimələrə, yaxud elmi-təcrübi və ya şəri müqəddimələrə əsaslanaraq yeni hökmlər çıxarması da. Bu baxımdan, ağılın əminlik və ya xatircəmlik yaradan hökmü mötəbər dəlildir, fiqh, kəlam və digər sahələrə dair məsələlər araşdırılarkən mütləq nəzərə alınmalıdır. Lakin əqli hökm zənn və güman həddində olsa, başqa bir mötəbər dəlillə meyar sayılmayana qədər etibarsızdır.⁵

Rasional fiqh Quran və sünnə ilə kifayətlənmir, vahid hədisi asanlıqla qəbul etmədiyinə görə onu Quranla, sünnə ilə, tarixi faktlarla,

¹ Bax: Ələmülhüda, Seyre-tarixiye-höcciyə-təbərə-vahid dər üsule-fiqhe-şia, s 111.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, c 1, s 58.

³ Əsgəri, əl-Füruq əl-lüğəviyyə, s 519-520.

⁴ Bu araşdırmada “əminlik” dedikdə yüzfaizli yəqinlik, “xatircəmlik” dedikdə isə ondan azca aşağı səviyyədə duran güclü zənn nəzərdə tutulur. Müasir fiqh və üsul terminologiyasında birinci üçün əsasən “qət”, ikinci üçün isə “elm” (bilmək) ifadələrindən istifadə olunur. İslam nöqtəyi-nəzərindən onların hər ikisi dəlil və meyar sayılır.

⁵ Ağılın qisim və funksiyaları və din alimlərinin onun meyarlıq əhatəsi barədə bax: Cənnati, Mənabee-ictihad əz didqahe-məzahebe-islami, s 223-250; Əkbərnejad, Mərzəbāndiye-höcciyə-təql dər əndişeye-əxbəri və üsuli, s 57-100.

elmi-təcrübi məsələlərlə və əqli dəlillərlə ölçür.¹ Şeyx Müfid bu barədə yazırdı: "Əqli hökmə müxalif olan hədisi kənara qoyuruq".²

İctihad məktəbinin rəşional fiqhi inanır ki, şəriət hökmlərini əldə etmək asan iş deyil, ixtisaslaşma tələb edir və hamı fiqh mütəxəssisi ola bilmədiyinə görə ümumi insanların fəqih və müctəhidlərə müraciət etməkdən başqa yolu yoxdur.

Deyilənlərə əsasən, şiə tekstualizminin qarşı tərəfi olan şiə rəşionalizmi elə düşüncə yanaşmasıdır ki, ağıl bilik mənbəyi kimi qəbul edir, etiqadlarda hədislərdə gəlməmiş diskussiya və əsaslandırmanı, fiqhdə də ictihadı lazım bilir, vahid hədisi qəbul etmir və ya asanlıqla qəbul etmir.

Bu baxımdan, rəşionalizm və tekstualizm elmi araşdırmalarda iki zidd yanaşmadır.³ Bu yanaşmalar daha çox fiqh və kəlama aid olsa da, əslində, bir çox sahələrdə təsirlidir. Başqa bir misalı tarixdən çəkmək olar. Belə ki, tarixi mövzuları həm tekstual üslubla araşdırmaq olar, həm də rəşional və analitik şəkildə. Həmçinin bir din alimi fiqhdə rəşionalist, kəlamda isə tekstualist və ya əksinə ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəşionalist cərəyanın şiə tarixi boyunca düşüncə geniş-yoxuşları olmuş, müxtəlif dövənlərdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Buna əsasən, hicrətin üçüncü əsrinin rəşionalistlərinin düşüncələri ilə onuncu əsrin rəşionalistləri arasında böyük fərqlər nəzərə çarpır. Sonrakı bəhslərdə görəcəyik ki, rəşionalist cərəyan get-gedə öz mövqelərindən geri çəkilməmiş, tekstualist cərəyana yaxınlaşmışdır. Həm bu baxımdan, həm də rəşionalist cərəyanın sonradan müxtəlif qollara ayrıldığına görə "rəşionalist" sözünü sonrakı əsrlər üçün güzəştə işlətmək olar. Rəşionalist cərəyan bu dövənlərdə tamamilə rəşionalist deyil, fiqhdə rəşionalist olmuş bəzi üsuli fəqihləri

¹ Hədislərin tənqidində ağılın rolu barədə bax: Marif və Muradi, Bərrəsiyə-karborde-əql dər nəqde-rivayat, s 85-116.

² Müfid, Təshih Etiqadat əl-İmamiiyyə, s 149.

³ Rəşionalizm və tekstualizm arasındakı fərqlər barədə əlavə məlumat üçün bax: Şəriətmədari və Təvəkkülü Məhəmmədi, Əqlgerayi və nəşgerayi dər kəlamə-islami ba bərrəsiyə-didqahe-Şeyx Tusi və İbn İdris, s 34-35.

kəlam və ya tarixdə rəasionalist adlandırmaq imkansızdır. Bu baxımdan, üsuli fəqihlər, rəasionalist mütəkəllimlər, filosoflar və analitik tarixçilər rəasionalist cərəyanın varisləri olsalar da, sonrakı dövənlərdə məhz ixtisas və yanaşmalarının adları ilə tanınırlar.

Şiə düşüncəsi tarixində tekstualist-rasionalist qarşıdurması

Hədismərkəzli yanaşma bir düşüncə mövzusudur, onu daha yaxşı izah etmək, yaranmasına və ya güclənməsinə səbəb olan amilləri öyrənmək üçün şiə düşüncəsi tarixində tekstualist və rəasionalist qarşıdurmaları ilə yaxından tanış olmaq zəruridir. Yalnız bu zaman bilmək olar ki, nə üçün bəzi din alimləri İslam araşdırmalarında hədislərin təsirindən çıxıb Qurani və ağılı əsas meyar seçə bilməmişlər.

Əhli-beyt imamları dövrü (11-260 h.q.)

Şiə düşüncəsi sistemli şəkildə İmam Baqirin (imamət: 95-114 h.q.) dövründə formalaşdığına görə şiələrin elmi və düşüncə fəaliyyətlərini də əsasən həmin dövrdən etibarən öyrənmək lazımdır. Dövrün şərtlərinə görə öncəki imamların xüsusi səhabələri daha çox cəsərat, döyüş qabiliyyəti və vəfadarlıqla tanınırdılar, İmam Baqirdən sonra isə daha çox elm və düşüncə ilə məşhurlaşmağa başladılar.

Məhz şiə düşüncəsinin sistemli şəkildə formalaşdığı zaman, yəni İmam Baqir və İmam Sadiqin (imamət: 114-148 h.q.) dövrlərində şiəlik daxilində çoxlu firqələr, şiələr arasında da fikir ayrılıqları və ciddi düşüncə rəqəbətləri yarandı: bəziləri mətnə təmayül göstərdilər, bəziləri ağılı və ictihada; bəziləri kəlama üz tutdular, bəziləri hədisə; bəziləri zeydi oldular, bəziləri ismaili, bəziləri imami; bəziləri imamları məsum bildilər, bəziləri saleh alimlər; bəziləri imamların fikirlərindən fərqli fikirlər ortaya qoydular, bəziləri də qülüvə yönəlib onları Allah səviyyəsinə qaldırdılar.

İmamların dövrünün (11-260 h.q.) mühüm düşüncə problemlərindən biri də onlardan nəql olunan hədislərə nəzarət idi. Bu, təxminən qeyri-mümkün idi. Əhli-beyt imamları mühüm şiə

mərkəzlərində yaşamırdılar. Şiəliyin düşüncə əsaslarında ən böyük təsiri olmuş imamlar beşinci və altıncı imam idi ki, onların hər ikisi – İmam Sadiqin İraqda olduğu müddəti çıxmaq şərti ilə – Mədinədə yaşayırdı. Əgər onların dövrlərinə qədər mühüm düşüncə və hədis mərkəzi kimi yalnız Kufə məktəbi var idisə, təxminən o dövrdən etibarən Qum, Bağdad və Rey məktəbləri də formalaşdı və çox uzaq olduğuna görə onlara nəzarət etmək mümkün olmadı. Bu nəzarətsizlikdən irəli gələrək Əhli-beyt imamlarına aid edilən saysız-hesabsız hədislər şiə mərkəzlərini doldurdu. Onların bəzisi bir-birinə tam zidd hədislər idi. İmamlar da tövsiyə edirdilər ki, hədisləri Quranla və Peyğəmbər sünnəsi ilə ölçsünlər¹ və ziddiyyət yarandıqda hamının yekdilliklə qəbul etdiyi hədisi əsas seçsinlər.² Lakin İbn Qibənin (?-317 h.q.) yazdığına əsasən, şiələr bu tövsiyəyə əməl etmədilər.³

İmam Sadiq hələ diri ikən bəzi səhabələr onun sözlərini istədikləri şəkildə yozur, təhrif edirdilər.⁴ O bu baxımdan, bəlkə də, ən məzlum imamdır ki, övladının cənazəsini dəfnə apararkən dəfələrlə üzünü açıb xalqı onun öldüyünə inandırmağa məcbur olmuşdu.⁵ Bəzi səhabələr elə yalanları ona aid edirdilər ki, bəzi şəxslərin onu hədisdə zəif hesab etmələrinə səbəb olurdu.⁶

Əhli-beyt imamları öz istedadlı səhabələrini fiqh, kəlam və digər elmi sahələrdə əsaslandırma, ictimad və fətvaya həvəsləndirirdilər.⁷ Onlar çalışırdılar ki, tələbələrini sırf hədis rəvayətçisi kimi deyil, müəyyən sahədə mütəxəssis və müctəhid kimi yetişdirdinsinlər. Kəşşinin (240-330 h.q.) qeyd etdiyi bir hədis Həmranın Quran qiraətində, Əban ibn Təğlibin ərəb dilində, Zürrə ibn Əyənin fiqhdə, Mömin-Taqın, Təyyarın, Hişam ibn Həkəmin və Hişam ibn Salimin müxtəlif kəlam

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 69; Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 489.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 68.

³ Səduq, Kəmaləddin, s 110.

⁴ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 1, s 399.

⁵ Müfid, əl-İrşad, c 2, s 209-210; Səduq, Kəmaləddin, s 71; Təbrisi, Elam əl-vərə, c 1, s 546.

⁶ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 616-617.

⁷ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 170-173, c 3, s 33; İbn İdris Hilli, Müstətrəfat əl-Sərair, s 575.

mövzularında ixtisaslaşdığından xəbər verir.¹ Əlbəttə, bununla yanaşı, öz rəyi əsasında təfsir və ictihaddan, şəri əsaslandırılmalarda əsassız müqayisədən də çəkindirirdilər.² Daha çox bu amil səbəbindən bəzi səhabələr ağılın din sahəsində heç bir rolunun olmadığını düşündülər və sonralar tekstualizm hakim yanaşmaya çevrildi.

Səhabələrin şəri mətnlərlə və dini bilik qaynaqları ilə münasibətindən asılı olaraq, şiələr arasında mühüm fikir ayrılığı yarandı, tekstualist və rəasionalist cərəyanlar meydana çıxdı. Tekstualistlər dini mətnlərə sadıq qalır, hər bir dini məsələdə yalnız ayə və hədis axtarırdılar. Mötəbər hədis olmayanda da çarəsiz qalıb zəif hədislərə istinad edir, vahid hədisləri asanlıqla qəbul edirdilər. Rəasionalistlər isə ağıl müstəqil bilik mənbəyi kimi qəbul edir, mətnlərdən ümumi qaydalar çıxarıb ayrı-ayrı nümunələrə tətbiq edir və onların əqli nəticələrinə sadıq qalırdılar.

Bu elmi və metodik ayrılıq elmi səhabələr arasında dərin düşüncə və əqidə qarşıdurmalarına səbəb oldu. Bu nümunələrdən biri imamın təkvini işlərə - təbiətə mistik müdaxilə qüvvəsi barədədir. Tekstualistlərin, o cümlədən, Əbu Bəsirin və İbn Əbu Ümeyrin nəql etdiyi hədislər bu növ ilahi qüvvəni təsdiqləyirdi.³

İmam Sadıqın iki dəyərli səhabəsi olan Məhəmməd ibn Əbu Ümeyr və Hişam ibn Həkəm arasında münasibətin kəsilməsi tekstualist və rəasionalistlər arasında ixtilafa bir nümunədir. Kuleyninin nəql etdiyi hədisə görə, bir gün İbn Əbu Ümeyr və Əbu Malik Həzrəmi arasında fikir ayrılığı yarandı. İbn Əbu Ümeyr bəzi hədislərə istinadla düşünürdü ki, bütün dünya məsum imama məxsusdur, o, hər şeyə hər kəsdən haqlıdır. Əbu Malik isə deyirdi ki, insanların mal-mülkləri özlərininkidir, Allah yalnız fey⁴ və xums kimi malları imama aid edib və onlarda da istifadə

¹ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 554-559. İmamların dövründəki mütəkəllimlər barədə əlavə məlumat üçün bax: İqbal, Xanədanə-Növbəxti, s 75-83.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 56-58; Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 430; Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 4, s 119.

³ Səffar, Bəsair əl-dəracat, s 289-292.

⁴ Döyüşsüz şəkildə kafirlərdən alınan qənimət, vergi və s. Fey adlanır.

yerini göstərib. Onlar mübahisəni həll etməkdən ötrü Hişam ibn Həkəmə müraciət etdilər. Hişam Əbu Malikin sözünü təsdiqlədi və bu, İbn Əbu Ümeyrin Hişamdan küsməsinə səbəb oldu.¹

Tekstualist və rəasionalistlər arasındakı qarşıdurma yalnız imamət mövzusu ilə bitmirdi, tövhiddə və digər ilahi atributlarda da çox ciddi fikir ayrılıqları vardı. Bəzən bundan ötrü rəasionalistləri küfr və ateizmdə ittiham edirdilər.²

Tekstualizmin xüsusiyyətlərindən biri də hədislərə xüsusi diqqət və onların mötəbərliyini ciddi araşdırmağa həvəssizlikdir. Halbuki rəasionalistlər hədislərin etibarlı olub-olmadığını araşdırmağa və məzmununu təhlil etməyə dəyər verir, bununla onların çoxunu kənara qoyurdular. Hədis mənbələrini təmizləmək onların mühüm qayğılarından idi, Yunis ibn Əbdürrəhman (?-208 h.q.) bu məqsədlə "İləl əl-hədis" kitabını yazmışdı.³

Bu fikir ayrılığı, təbii olaraq, tekstualist və rəasionalistlər arasında qarşıdurmaya səbəb oldu. Kəşşinin bir hədisi səhabələr arasında bu qarşıdurmanı aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bəzi şialər Yunis ibn Əbdürrəhmanı qınayıb deyirdilər ki, nə üçün bir çox hədislərə bədbin yanaşır, onları inkar edirsən. Onlar hətta İmam Rzanın yanına şikayətə getmişdilər. Əlbəttə, Yunisin bu işi əsassız deyildi. O, etirazçıları Müğeyrə ibn Səid və Əbülxəttab kimi hədis uydurmaçılarının işlərindən xəbərdar edir, İmam Sadiqin tövsiyələrini yada salırdı. Sözügedən şikayətlərdən sonra İmam Rza Yunisə təskinlik verib bildirirdi ki, bəzi səhabələrin məlumatsızlığına və düşüncə darlığına görə narahat olmasın.⁴ Yunis ibn Əbdürrəhman həm də o qədər etimadlı şəxs idi ki, İmam Rza öz vəkili Əbdüləziz ibn Mühtədiyə dini məsələləri ondan öyrənməsini tövsiyə etmişdi.⁵

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 409-410.

² Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricəl, c 2, s 564, 783, 789.

³ Nəccəşi, Rical əl-Nəccəşi, s 447.

⁴ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricəl, c 2, s 489, 781-782.

⁵ Yenə orada, s 779. Sözügedən qarşıdurma barədə əlavə məlumat üçün bax: Müdərrisi Təbatəbai, Müqəddimeyi bər fiqhe-şia, s 31-37; Gövhər və Səfəri Fəruşani, Noxostin cərəyane-intiqadiye-hədise-şia, s 24-45.

Tekstualist və rasionalistlər arasında qarşıdurma sonrakı dövrlərdə də davam etmiş, demək olar ki, tarix boyu səhabə, alim və digər şialər arasında fikir ayrılıqlarının ən mühüm amili olmuşdur.

Kiçik qeyb dövrü

Qeyd olunduğu kimi, imamların dövründə tekstualist və rasionalist səhabələr arasında düşüncə qarşıdurması olmuş, bir-birlərinə qarşı ağır ittihamlar irəli sürmüşlər. Sonrakı dövrlərdə isə ifrat və təfrit hallarını normallaşdıran məsum imam olmadığına görə bu qarşıdurma daha da ciddiləşib yeni ixtilaflara səbəb oldu.¹

Şialər kiçik qeyb dövrünə (260-329 h.q.) qədəm qoyanda tekstualizm onların arasında hakim cərəyan idi. Kiçik qeyb dövrünün böyük alimlərinin əksəri, o cümlədən, Əhməd ibn Məhəmməd Bərqi (200-280 h.q.), Əli ibn Babuyə (?-329 h.q.), Məhəmməd ibn Yəqub Kuleyni (258-329 h.q.) və hətta hədis nəqlində xüsusi tələbkarlığı ilə seçilən Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri (?-280 h.q.-dən sonra) da bu fikir yanaşmasına və düşüncə məktəbinə məxsusdur. Həmin dövrün rasionalist alimlərindən isə Əbu Səhl Növbəxtinin (237-311 h.q.), İbn Qibənin (?-317 h.q.) və İbn Əbu Əqil Omaninin (?-330 h.q.) adlarını çəkmək olar.

Hər halda, kiçik qeyb dövrü alimlərinin elmi və hədis təmayüllərini onların vətənlərinə və yaşadıkları yerə əsasən daha yaxşı təyin etmək olar. O zaman ən mühüm şiə mərkəzləri Kufə, Qum, Rey və Bağdaddan ibarət idi və hər birinin özünəməxsus elmi-metodik xüsusiyyətləri vardı. Aşağıda bunlara toxunacağam.

Kufə: Kufə şəhəri İranın fəthindən, xüsusən də Əmirəlmöminin Əli tərəfindən İslam dünyasının paytaxtı seçildəndən sonra ən mühüm şiə mərkəzinə çevrildi və tarix boyu öz əhəmiyyətini qoruyub saxladı.

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, tekstualist və rasionalist şiə alimləri arasında heç zaman Əhli-sünnədəki Mötəzilə və Əhli-hədis qarşıdurması kimi bir qarşıdurma yaranmamışdır. Nə şiə rasionalistləri Mötəzilə kimi rasionalizmdə ifrat etmişlər, nə də şiə tekstualistləri Əhli-hədis, Hənəbəli, Zəhiri və Həşviyyə firqələri kimi ağılı mütləq şəkildə inkar etmişlər. Bax: Sübhani, Əqlgerayi və nəşgerayi dər kəlame-islami, s 218.

İmamların dövründəki kufəli səhabələr əsasən Mədinədə yaşayan Əhli-beyt imamları ilə həmişə əlaqədə olmuşlar; onların yanına gedib-gəlir, İslamı və Quranı öyrənirdilər.

İmamların dövründəki Kufə şüalarının elmi və hədis təmayülləri yeknəsəq deyildi. Rasionalist səhabələrdən Hişam ibn Həkəm, Hişam ibn Salim, Əbu Malik Həzrəmi, Yunis ibn Əbdürrəhman,¹ tekstualist səhabələrdən isə Əbu Bəsir, Məhəmməd ibn Müslim, Məhəmməd ibn Əbu Ümeyr və Əbdürrəhman ibn Həccac bu şəhərdə fəaliyyət göstərirdi. Bu vəziyyət kiçik qeyb dövründə də davam etdi, bu fərqlə ki, rasionalistlərin fəaliyyəti təxminən bütünlüklə Bağdada köçürüldü.

Kiçik qeyb dövründə ən böyük şüa ailəsi olan Ali-Əyən Kufəyə elmi rəhbərlik edirdi. Məhəmməd ibn Cəfər Rəzzaz² və Məhəmməd ibn Süleyman³ bu qrupdan olub həm də rəvayətçilərdən sayılırlar.

Qum: Qum şəhəri kiçik qeyb dövründə şüaların ən mühüm elm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Kufə və Bağdaddan fərqli olaraq, bu ucqar şəhərdə nə rəy və qiyas tərəfdarları vardı, nə kəlam və fəlsəfə məktəbləri fəaliyyət göstərirdi, nə də bura fərqli fikirlərin toqquşduğu yer idi. Bəlkə də, bu xüsusiyyətinə görə Qumun təxminən bütün alimləri dini mətnlərə bağlılıqları ilə tanınırlar. Onlar həm fiqh, həm də etiqadlarını dini mətnlər, daha çox hədislər əsasında təyin edir, bununla da rasionalist mütəkəllimlərlə və müctəhid fəqihlərlə çəkişmə yaşayırdılar.⁴

Bununla yanaşı, Qumun bütün tekstualistləri metod və yanaşma baxımından eyni deyildilər. Onların bəziləri elə hədislər nəql edirdilər ki, digər qumlulara görə, qülüb və təfviz⁵ tərəfdarlarının uydurması idi.

¹ Yunis soyca qumlu olsa da, Kufədə Ali-Yəqtinin himayəsi altında yaşamışdır. Bəsra şəhəri, habelə Əli ibn Yəqtinin yaşadığı və paytaxt kimi münasib elmi-mədəni şəraiti olan Bağdad da onun fəaliyyət dairəsində olmuşdur.

² İbn Qalib Zürari, Risalə fi Ali-Əyən, s 31.

³ Yenə orada, s 16-17.

⁴ Qum alimlərinin tekstualizmi barədə bax: Cabbari, Şenaxt və təhlilə-məktəbə-hədisiye-Qum əz ağaz ta qərne-pəncume-hicri, s 73-75.

⁵ Dünyanın idarəsinə dair bəzi işlərin Allah tərəfindən Peyğəmbər və imamlara həvalə edildiyini düşünən cərəyan Təfviz cərəyanı və ya Müfəvvizə adlanır.

Şəhərin böyüyü olmuş¹ Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri Səhl ibn Ziyad Adəmini (?-255 h.q.-dən sonra),² Əbu Səminə Məhəmməd ibn Əli Qürəşini (3-cü hcri əsri),³ Hüseyin ibn Übeydullah Mühərriri (3-cü hcri əsri)⁴ və Əhməd ibn Məhəmməd Bərqini (200-280 h.q.)⁵ Qumdan qovmuşdu. İlk üç nəfərin qovulmasına səbəb onların qülüb təmayülləridir. Lakin özü böyük hədisçilərdən və çoxlu əsərlərin müəllifi olmuş Bərqi bəzi zəif rəvayətçilərdən hədis nəql etdiyinə görə şəhərin dini rəhbərinin qəzəbinə tuş gəlmişdi; Nəccaşi və Tusi bu xüsusiyyəti etiraf etmiş, onu "zəiflərdən hədis söyləyən və sənədsiz hədislərə etimad edən"⁶ biri kimi xarakterizə etmişlər. Əlbəttə, Əşəri sonra peşman olub Bərqini yenidən Quma qaytarmış və ondan üzr istəmişdi.⁷

Məhz həmin dövəmdə Qumda "Bəsair əl-dərəcət" kitabının müəllifi olan Məhəmməd ibn Həsən Səffar (?-290 h.q.) adlı başqa bir tekstualist alim də fəvəliyyət göstərirdi. Onun "Bəsair əl-dərəcət" kitabında nəql etdiyi hədisləri Bərqinin əl-Məhasindəki hədisləri ilə müqayisə etsək, nə üçün Səffarın deyil, Bərqinin qovulanlar sırasında olması sual doğuracaq. Əlbəttə, ola bilsin, o zaman Bəsair kitabı hələ yazılmayıbmış.

Qumun məşhur alimləri sırasında Səd ibn Abdullah Əşərinin (?-300 h.q.), Məhəmməd ibn Qovluyənin (?-301 h.q.), Əli ibn İbrahim Quminin (?-307 h.q.-dən sonra) və Əli ibn Babuyənin (?-329 h.q.) adlarını çəkmək olar ki, hamısı tekstualist olmuşlar.

Rey: Rey şəhəri Kufə şialərinin və Seyid Əbdüləzim Həsəni kimi imamzadələrin mühacirətindən sonra şiə mərkəzinə çevrildi. Bu şəhər müxtəlif firqə və məzhəblərin, o cümlədən, Hənəfi, Şafei, Mötəzilə və İsmaili firqələrinin ardıcılarının olduğuna görə müxtəlif fikirlərin

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 82; Tusi, əl-Fihrist, s 68.

² Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 185.

³ Yenə orada, s 332.

⁴ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c 2, s 799.

⁵ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 39.

⁶ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 76; Tusi, əl-Fihrist, s 62.

⁷ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 39.

toqquşduğu yer idi. Elə buna görə tekstualist və rasionalist alimlər orada elmi-mədəni fəaliyyətlərlə məşğul olurdular.

Rey tekstualistlərinin ən görkəmli nümayəndəsi Kuleynidir. Onun hədis şeyxlərinin çoxu Qumdan olduğuna görə demək olar ki, Qumda elm və hədis öyrənmiş, ömrünün sonlarını isə Bağdadda keçirib əl-Kafi kitabını tədris etmişdir.¹ Onun tekstualizmi bəzi Qum alimlərinin tekstualizmindən fərqlənir. O, əl-Kafi kitabında ağıl² və Quranın meyarlığı³ barədə hədislərə daha çox diqqət ayırmış, kəlam mövzusunda "Qəramitəyə cavab" kimi müstəqil kitablar yazmışdır.⁴

Rey rasionalistlərinin ən görkəmli nümayəndəsi isə Məhəmməd ibn Əbdürrəhman ibn Qibə Razidir. Onun bəzi kitabları indi də mövcuddur. Bu dövrə aid qarşıdurmanı izah edərkən onun düşüncələrinə toxunacağam.

Bağdad: Bağdad şəhəri salıdıqdan və Abbasilər dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra bəzi şiələr bu şəhərə, əsasən də Kərx məhəlləsinə yerləşdilər. Beytül-hikmə müəssisəsi açılanda, Tərcümə hərəkatı başlayanda ora müxtəlif din və firqələrdən çoxlu alimlər topladı, şəhər qısa zamanda mühüm elmi mərkəzə çevrildi. Bu dini və məzhəbi müxtəliflik Bağdad alimlərinə rasionalizmdən ibarət ortaqlıq bir xüsusiyyət bəxş etdi. Bir-birinin mənbələrini qəbul etməyən alimlər öz diskussiyalarında daha çox ağıl mənbəyindən istifadə etməyə məcbur olurdular.

Kiçik qeyb dövründə on ikinci imamın dörd vəkili Bağdadda yerləşdiyinə görə bu şəhər şiələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Orada həm tekstualist, həm də rasionalist şiələr mövcud olsalar da, çoxluq ikinci qrupa aid idi, Həsən ibn Musa Növbəxti (?-310 h.q.), Əbu Səhl Növbəxti (237-311 h.q.), İbn Əbussəlc Məhəmməd ibn Əhməd (238-322 h.q.) bu qrupdan idilər.

¹ Tusi, əl-İstibsar, c 4, s 310.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 10-29.

³ Yenə orada, s 59-60, 69.

⁴ Tusi, əl-Fihrist, s 210.

Bu dörd şəhərdən əlavə, İslam dünyasının digər bölgələrində, o cümlədən, Xorasanda, Nişapurda, Səmərqənddə, Əhvazda və digər yerlərdə də mühüm şiə alimləri fəaliyyət göstərirdilər. Onlara nümunə olaraq “Təfsir əl-Əyyaşi” kitabının müəllifini göstərmək olar ki, əlbəttə, o da tekstualist idi.

Qeyd olunanlara əsasən, tekstualist və rəasionalistlərin bəzi düşüncələrini müqayisə etmək onların arasındakı qarşıdurmanı daha aydın şəkildə göstərə bilər.

Tekstualist və rəasionalistlər arasında fikir ayrılıqlarının kökü, təbii ki, elmi metod və yanaşmalara qayıdır. Tekstualistlər həm fihi, həm də kəlamı əsərlərində Quran və hədislərdən – daha çox hədislərdən – təfsir əsərlərində isə yalnız hədislərdən istifadə edirdilər, rəasionalistlər isə bunlardan əlavə, ağıldan da istifadə edir, hər üçündən çıxarılmış ümumi qaydaları ayrı-ayrı nümunələrə tətbiq edirdilər.

Tekstualistlər digər firqələrin alimləri ilə “kəlam” və diskussiyanı haram bilir,¹ imamət inancını müdafiə edərkən müxaliflərin irad və tənqidlərinə fikir vermədən müvafiq hədisləri söyləməklə kifayətlənirdilər. Halbuki rəasionalistlər həmişə digər firqə və məzhəblərlə düşüncə mübarizəsi aparır, müxtəlif sahələrdə və müxtəlif üsullardan, o cümlədən, ağıl və məntiqdən istifadə edərək On iki imamçı şiə inanclarını ciddi şəkildə müdafiə edirdilər.²

Şeyx Səduqun əvvəllər mötəzili olmuş məşhur şiə mütəkəllimi İbn Qibə Razidən nəql etdiyi risalələr bu cəhətdən yaxşı nümunədir. Digər rəasionalistlər kimi Quran və hədislə bərabər, ağıl da müstəqil bilik mənbəyi kimi qəbul edən İbn Qibə³ Mötəzilə firqəsinin imamət inancı barədə tənqidlərinə cavab olaraq, Peyğəmbərdən sonra imam təyin olunmasının əqli vacibliyi üzərində də dayanır, əks arqumentlərlə sözügedən tənqidləri sual altına salırdı.⁴ Həmin metod və yanaşma onun Cəfər Kəzzabın tərəfdarlarından birinə və Zeydiyyənin tənqidlərinə

¹ Səduq, Etiqadat əl-İmamyyə, s 43.

² Müfid, Təshih Etiqadat əl-İmamyyə, s 70-73.

³ Səduq, Kəmaləddin, s 96.

⁴ Yenə orada, s 61-63.

cavablarda da müşahidə olunur. O bu risalələrdə həmçinin hədislərin əqli və məntiqi təhlili ilə, İmam Mehдинin imaməti barədə qəti nəticələrini qabartmaqla o həzrətin imamlığını isbat edirdi.¹

Əqli metodlardan istifadə digər rasionalistlərin, o cümlədən, Əbu Səhl Növbəxtinin əsərlərində də aydın görünür.² O, habelə bacısı oğlu Əbu Məhəmməd Həsən ibn Musa Növbəxti və Əbül-Hövs Davud ibn Əsəd Bəsri (3-cü hicri əsri) rasiona n nəzəriyyələr irəli sürərək şiəni Mötəziləyə o qədər yaxınlaşdırdılar³ ki, axırda mötəzililər Əbu Məhəmmədi öz firqələrindən hesab etdilər.⁴

Tekstualistlər rasionalist yanaşmaya dözmür, onu tez-tez tənqid edirdilər. Qeyd olunduğu kimi, Hişam ibn Həkəm və Yunis ibn Əbdürrəhman imamların dövründə rasionalist cərəyanın böyüklərindən olmuşdular. Kiçik qeyb dövründə qumluların Yunis barədə nəql etdiyi hədislər olduqca əhəmiyyətlidir və onların rasionalistlərə qarşı baxışını üzə çıxarır. Bu hədislərdə imamların dilindən Yunisə qarşı sərt və kobud ifadələr işlənmiş,⁵ Kəşşi təəccüblənib onları absurd adlandırmışdır.⁶

Səd ibn Abdullah Əşərinin “Hişam və Yunisin nöqsanları” adlı kitabı olmuşdur.⁷ Bir məlumata görə, Əhməd ibn Məhəmməd ibn İsa Əşəri də Yunis cərəyanına müxalif olmuş, amma sonradan fikrindən dönmüşdür.⁸

Kiçik qeyb dövründə tekstualist və rasionalistlər arasında fikir ayrılıqlarından biri də imamın qeyb elmi barədədir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm qeyb elminin yalnız Allaha aid olması şiə alimləri tərəfindən

¹ Yenə orada, s 53-56, 94-96. İbn Qibənin şəxsiyyəti və düşüncələri barədə əlavə məlumat üçün bax: Mirzayi, İbn Qibə Razi.

² Səduq, Kəmaləddin, s 89.

³ İqbal, Xanədanə-Növbəxti, s 102.

⁴ İbn Nədim, əl-Fihrist, s 225.

⁵ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c 2, s 785, 787-788.

⁶ Yenə orada, s 788.

⁷ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 178.

⁸ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c 2, s 788.

yekdilliklə qəbul olunur, ayələrdə¹ və hədislərdə² açıq şəkildə bəyan olunub, həm də Allahın öz hikmətinə uyğun olaraq qeybi məsələləri bəzi bəndələrinə aşkar etməsi yekdilliklə qəbul olunur ki, bu da ayələrdə³ və hədislərdə⁴ təsdiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu məsələdə sözügedən iki qrup arasında çox dərin fikir ayrılıqları vardır. Tekstualistlər Allahdan qeyrisi üçün mümkün olmayan qeybin əhatəsini o qədər məhdudlaşdırırdılar ki, bir neçə məsələdən artıq olmurdu. Onlar qeyb elminin imama aid olmasını inkar etməklə yanaşı, "keçmişdə, indi və gələcəkdə olanların elmini"⁵ ona aid edir və imamın iradə etdiyi hər şeyi bildiyini iddia edirdilər.⁶

Digər tərəfdən, rəasionalistlər imamın elminin daha məhdud dairəni əhatə etdiyini düşünürdülər. Rəasionalist mütəkəllimlərdən İbn Qibə açıq şəkildə yazırdı ki, imamlar Quran və sünənəni bilirlər, amma qeybdən xəbərsizdirlər və şiələrə dair yalnız onlara xəbər verilənlərdən məlumatlıdırlar.⁷

¹ Ənam, 50: "De: "Mən sizə demirəm ki, mənim yanımda Allahın xəzinələri vardır. Mən qeybi bilmirəm və sizə də demirəm ki, mən mələyəm. Mən yalnız özümə gələn vəhyə tabe oluram"; Ənam, 59: "Qeybin açarları (Allahın) yanındadır. Onları ancaq O bilir"; Hud, 123: "Göylərin və yerin qeybi Allaha məxsusdur"; Nəml, 65: "(Ey Rəsulum!) De: "Allahdan başqa göylərdə və yerdə olan heç kəs qeybi bilməz! Onlar yenidən nə vaxt diriləcəklərini də bilməzlər!"

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 256-257.

³ Hud, 49: "Bunlar sənə vəhy etdiyimiz qeyb xəbərlərindəndir. Bundan qabaq onları nə sən, nə də ümmətin bilirdi"; Cin, 26-27: "Qeybi bilən ancaq Odur və Öz qeybini heç kəsə əyan etməz; Bəyənib seçdiyi peyğəmbərdən başqa"; Ali-İmran, 49: "(İsa onlara deyəcək:) "Mən, həqiqətən, Rəbbinizdən sizə möcüzə gətirmişəm... Mən evlərinizdə yediyiniz və yığib saxladığınız şeyləri də sizə xəbər verərəm..."; Kəhf, 79-82: "...Oğlana gəldikdə, onun ata-anası mömin kimsələr idi. (Mən gördüm ki, həddi-buluğa yetişəndə kafir olacaq) buna görə də biz ata-anasını da azgınlığa və küfrə sürükləməsindən qorxduq..."

⁴ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 256-257.

⁵ Yenə orada, s 240, 261; Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 147-148.

⁶ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 257-258.

⁷ Səduq, Kəmaləddin, s 110. Maraqlıdır ki, Növbətilər imamın bütün peşə və dilləri bilməsini vacib sayırdılar. (Bax: Müfid, Əvail əl-məqalat, s 67). Böyük ehtimalla bu məsələdə, onlara görə, imamın məqam və vəzifələrindən irəli gələn əqli nəticələrə istinad edirdilər.

Tekstualist və rasionalistlər arasında fikir ayrılıqlarından biri də imamların möcüzə və kəramət göstərməsidir. Tekstualistlər bu məsələdə də hədislərə tabe idilər, öz əsərlərində onlara çoxlu qeyri-adi işlər aid edirdilər. Misal üçün, İmam Əlinin vilayətini qəbul etmədiyinə görə cəzalanaraq qanadları sındırılmış Fotros adlı bir mələyin tövbəsinin İmam Hüseynin sayəsində qəbul olunması,¹ mələklərin qanadlarından boyunbağı düzəltmələri,² imamın cinlərlə əlaqəsi və cin xidmətçilərinin olması,³ ağacların məsumların əmrinə tabe olması,⁴ İmam Hüseynin bir neçə gün Peyğəmbərin barmağından və dilindən qidalanması⁵ və ölüləri diriltmək⁶ bu qəbildəndir.

Böyük qeyb dövrü

Mövzuya başlamazdan öncə qeyd etmək yerinə düşər ki, böyük qeyb dövründə din elmləri ixtisaslaşdığı üçün iki rasionalist və tekstualist cəbhənin olduğunu iddia etmək çətinləşir. Bu dövrdə fərqli təmayül və yanaşmalara malik müxtəlif fənlər meydana çıxdı ki, üsuli və əxbari fiqh, hədisçi və rasionalist kəlam bu qəbildəndir. Rasionalist cərəyanının hədis baxışları da çox dəyişikliyə uğradı, onların hədislərdən istifadəsi o qədər genişləndi ki, üsuli fiqhdə və rasionalist kəlamda ixtisaslaşmış əksər alimlər daha sözün əsl mənasında rasionalist deyildilər. Misal üçün, üsuli fiqhın öndə gedənlərindən olan Şəhid Sani fəlsəfəyə və rasionalist kəlama müxalif idi.⁷ Bu baxımdan, bu dövrdə əxbari və tekstualistlər üsuli fəqihlərlə, rasionalist mütəkəllimlərlə və filosoflarla qarşıdurmada idilər ki, onların hamısını yalnız güzəştə rasionalist cərəyanına aid edə bilərik.

Böyük qeyb dövrünün ilk əsri iki görkəmli Əhli-beyt aliminin dövrünə təsadüf edir: Onların biri Qum tekstualistlərinin ən önəmli

¹ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 88.

² Yenə orada, s 123-127.

³ Yenə orada, s 128-135; Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 394-397.

⁴ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 273-277.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 465.

⁶ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 289, 292-294.

⁷ Şəhid Sani, Rəsail əl-Şəhid Sani, c 2, s 756, 759-761.

nümayəndəsi olmuş Şeyx Səduq ləqəbli Məhəmməd ibn Əli ibn Babuyə Qumi (305-381 h.q.), digəri isə Bağdad rəasionalistlərinin ən önəmli nümayəndəsi olmuş Şeyx Müfid ləqəbli Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Nömandır (336-413 h.q.).¹

Şeyx Müfid Şeyx Səduqun “Etiquadat əl-İmamıyyə” kitabındakı bəzi nəzərlərini tənqid edərək “Təshih Etiquadat əl-İmamıyyə” kitabını yazmışdır. Bu tənqidlərin bəzisi Səduqun metod və yanaşmalarına yönəlmişdir. Şeyx Müfid onu hədisləri araşdırmayıb rəvayətçilərə təqlid etməkdə,² nadir və müxtəlif mənalı olan hədislərə³ və vahid hədisə etimadda⁴ ittiham etmişdir.

Şeyx Müfidin tənqidləri yalnız Təshih kitabıyla bitmir, harada mövzu tələb etmişsə, tekstualistlərin, xüsusən də Şeyx Səduqun fikirlərini tənqid etmiş, bundan ötrü bəzən çox sərt ifadələrdən də yararlanmışdır. O, tekstualistləri tədqiqatçı və alim bilmirdi, bəzisi qəribə və ziddiyyətli olan hədislərin ardıcılı hesab edirdi. Onun iddiasına görə, tekstualistlər hər eşitdiklərini rəvayət, hər əzbərlədiklərini nəql edirlər, etibarlı ilə etibarsız bir-birindən ayırd etməyi bacarmırlar.⁵

Peyğəmbərin səhvi mövzusu Bağdad rəasionalistlərinin nümayəndəsini tekstualistlərə qarşı ən çox coşduran məsələlərdəndir. Şeyx Səduq Peyğəmbərin səhvinin inkarını qalı və təfvizçilərə aid edib ustadı İbn Vəlidən belə nəql edirdi: “Qülübün ilk dərəcəsi Peyğəmbərin səhv etdiyini inkar etməkdir”.⁶ Qarşılığında Şeyx Müfid bu iddiaya cavab vermiş və çox sərt ifadələrlə etirazını bildirmişdir.⁷

¹ Bu iki alimin düşüncələri barədə çoxlu müqayisəli əsərlər yazılmışdır. O cümlədən bax: Safi, Davəri miyane-Şeyx Səduq və Şeyx Müfid; İsbati, Bərrəsiyyə-araye-kəlamıyyə-Şeyx Səduq və müqayisəyə-an ba araye-Şeyx Müfid; Niyazi və Mahmudi, Bərrəsiyyə-rəvəşşənaxtiyyə-tətbiquyyə-əndişəyə-kəlamıyyə-Səduq və Müfid.

² Müfid, Təshih Etiquadat əl-İmamıyyə, s 49.

³ Yenə orada, s 54.

⁴ Yenə orada, s 123.

⁵ Müfid, əl-Məsail əl-sərviyyə, s 73.

⁶ Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 1, s 359-360.

⁷ Şeyx Müfid bu fikri üzüqaralığa səbəb, iddiaçını mənfə mənadı cəsəratlı, ağılı zəif, inadkar və az qala üzərindən dini vəzifələr götürüləcək qədər dar baxışlı adlandırır. Bax: Müfid, Ədəm səhv əl-Nəbi, s 30-32. Bu fikir ayrılığını nəzərə almasaq belə, belə

Əlbəttə, Şeyx Müfid rəsionalistləri mütləq şəkildə müdafiə etmək fikrində deyildi. O, tekstualistləri tənqid etməklə yanaşı, "Əvail əl-məqalat" kitabını da yazmış və növbətilərin fikirlərinə düzəlişlər etməyə çalışmışdır. Müfid həmçinin İbn Cüneydin (290-381 h.q.) hədislər barədə baxışlarını da tənqid və onu rəydə ittiham etmişdir.¹ O, Əhli-hədis məktəbindən təsirlənərək² şiə rəsionalist düşüncəsində yeni bir məktəbin əsasını qoydu. Onun növbətilərə bəzi etirazlarından "aydın görünür ki, Şeyx Müfidin fərqli fikrinə səbəb Əhli-beyt imamlarının hədisləri olmuşdur".³ Bu baxımdan, Şeyx Müfidi rəsionalist cərəyanını tekstualizmə yaxınlaşdıran ilk alim hesab edə bilərik.

Rəsionalist və tekstualistlər arasında fikir ayrılığı olan çox önəmli məsələlərdən biri də vahid hədisin dəlil və meyar olmasıdır. Tekstualistlər vahid hədisi həm fiqh və şəriətdə, həm də etiqadlarda dəlil sayırdılar.⁴ İbn Qibə⁵, İbn Əbi Əqil⁶, Şeyx Müfid⁷ və Seyid Mürtəza (355-436 h.q.)⁸ kimi rəsionalistlər onu nə xatircəmlik səbəbi bilirdilər, nə də məsumlar tərəfindən dəlil elan olunduğunu düşünürdülər. Əlbəttə, məqsəd köməkçi dəlillərlə xatircəmlik yaratmayan vahid hədisdir, hərçənd rəvayətçiləri "son dərəcə ədalətli"⁹ olsalar da.

Şeyx Müfidin görkəmli şagirdi olmuş Seyid Mürtəza ağıla bilik mənbəyi kimi dəyər verərək hesab edirdi ki, hər hansı məsələdə xatircəmliyə səbəb olan şəri dəlil olmadıqda əqli dəlillərə müraciət etmək lazımdır.¹⁰ O, Qum rəvayətçilərinin hədislərini zəif saymış, Şeyx

nəzərə çarpır ki, qülv və təfviz hədislərinin Bağdad rəsionalistlərinə təsirini araşdırmaq üçün ciddi tədqiqata ehtiyac var.

¹ Müfid, əl-Məsail əl-sərviyyə, s 73.

² Bax: Mündərrisi Təbatəbai, Mütəəddimeyi bər fiqhe-şiə, s 48.

³ Paketçi, İmamıyyə, s 165.

⁴ Mürtəza, Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza, c 1, s 211, c 2, s 331-333.

⁵ Hilli, Məaric əl-üsul, s 141; Amili, Məalim əl-din, s 189.

⁶ Şüştəri, Qamus əl-rical, c 3, s 293-294.

⁷ Müfid, əl-Təzkirə bi-üsul əl-fiqh, s 44-45; Müfid, Əvail əl-məqalat, s 122.

⁸ Mürtəza, Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza, c 1, s 24-25; Mürtəza, əl-Zəriə, c 2, s 530-531.

⁹ Mürtəza, Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza, c 3, s 270.

¹⁰ Yەرə orada, c 1, s 210.

Səduqdan başqa hamısını cəbr¹ və təşbih² etiqadında ittiham etmişdir.³

Rasionalist və tekstualistlər arasında qarşıdurmaya səbəb olan məsələlərdən biri də ictihad və fətva məsələsi idi. Tekstualistlər onu bidət və haram sayır, fiqh kitabı yazmaq istəyəndə fiqh hədislərini toplamaqla kifayətlənirdilər. Digər tərəfdən, üsuli fəqihlər ictihadı və hökmləri şəriət dəlillərindən əldə etməyi icazəli və lazım sayır, üsul və fiqh kitabları yazırdılar. Şeyx Müfidin əl-Müqniə və "Əhkam əl-nisa" kitabları və Seyid Mürtəzanın əl-Zəriə kitabı bu qəbildəndir.

Şeyx Tusi şiə rasionalist cərəyanında dönüş nöqtəsi sayılır. O, əlbəttə, rasionalizm cərəyanına böyük xidmətlər etmiş, "əl-Üddə fi üsul əl-fiqh", "əl-Məbsut fi fiqh əl-İmamıyyə" və "əl-Xilaf fil-əhkam" kimi fiqh və üsul kitabları yazmış, Qurana yazdığı əl-Tibyan adlı təfsiri ilə dəyərli bir iş görmüş, düzgün təfsir yolunu göstərmiş, Furat Kufi (?-~307 h.q.), Əli ibn İbrahim Qumi (?-307 h.q.-dən sonra) və Məhəmməd ibn Məsud Əyyaşi (?-~320 h.q.) kimi tekstualistlərin təfsirlərindəki nöqsanı əməli şəkildə göstərmişdir.⁴ Bununla yanaşı, güman ki, hədis kitabları yazdığına, xüsusən də Nihayə kitabını əshabi-hədis üslubu ilə qələmə aldığına və vahid hədislərə yüksək dəyər verdiyinə⁵ görə, sonralar bəzi əxbarilər onu əxbari və ya tekstualist hesab etmişlər.⁶

Şeyx Tusini tekstualist cərəyanına yaxınlaşdıran məsələlərdən biri məhz vahid hədisi qəbul etməsidir. O, güman ki, bu barədə açıq fikri bizə çatmış ilk şiə alimidir. Onun yazdığına görə, məzəmmət olunmamış

¹ İnsanın iradə və ixtiyarının olmadığını, gördüyü işlərə məcbur olduğunu düşünən inanc.

² Allahı məxluqlara bənzətmə inancı.

³ Mürtəza, Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza, c 3, s 310.

⁴ Şeyx Tusi öz təfsirinin müqəddiməsində yazırdı: "Qədim və yeni alimlərimizdən bütün Quranın təfsirini bütün elm və mənalara şamil olan həddə yazmış birini görmədim. Onların bir qrupu yalnız mövcud hədisləri nəql etmişlər". Bax: Tusi, əl-Tibyan, c 1, s 1.

⁵ Tusi, əl-Üddə fi üsul əl-fiqh, c 1, s 126, 131.

⁶ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 268.

imami rəvayətçilər vasitəsilə nəql olunmuş vahid hədis dəlildir və bu zaman xatircəmlilik yaradan köməkçi dəlillərə ehtiyac yoxdur.¹

Əlbəttə, Şeyx Tusi vahid hədislərin bu qədəri ilə də kifayətlənməmiş, onların əhatəsini o qədər genişləndirmişdir ki, cəbr, təşbih, qülüb və tənəsüx² hədisləri nəql edən rəvayətçilərin hədislərinə də şamil olur.³ Sonralar bəzi alimlər, o cümlədən, Şəhid Sani onu hədislərin qəbulunda qaydasızlıqda ittiham etmiş, bəzən zəif hədisə əməl etdiyini, hətta zəifə istinadla çoxlu səhih⁴ hədisə istisna tanıdığını, bəzən də səhih hədisi "vahid hədis bilik və əmələ səbəb olmaz" deyə kənara qoyduğunu bildirmişdir.⁵ Bu irad bizə İbn İdrisin (543-598 h.q.) Şeyxin icma iddiaları barədə etirazlarını xatırladır. O, Şeyx Tusinin icma iddialarının çoxunu yanlış hesab etmiş və bir neçə yerdə onun icmasını nəql edəndən sonra yazmışdır: "Bu əsaslandırma əzizini əldən vermiş adamı da güldürər".⁶

Bu baxımdan, iddia edə bilərik ki, rasionalist cərəyan Şeyx Tusinin dövründən bəzi mövqelərindən geri çəkilib tekstualizmə yaxınlaşdı. Əlbəttə, icma iddiaları Seyid Mürtəzanın əsərlərində də çoxdur, amma bununla yanaşı tekstualizmin əsas təməllərindən olan vahid hədisi dəlil saymaq və fiqh bölmələrində hədisləri toplamaq istər-istəməz aqlın və Quran ayələrinin zahirinin funksiyasını azaltmışdır. Belə nəzərə çarpır ki, Şeyx Tusi məktəbini haqlı olaraq, "Kəlam məktəbi ilə Əhli-hədis (tekstualizm) məktəbinin sintezi"⁷ adlandırmışlar.

Şeyx Tusinin dövründən Səfəvilər dövlətinə qədər İbn Zöhrə Hələbi (511-585 h.q.), İbn İdris, Xacə Nəsirəddin Tusi (597-672 h.q.), Mühəqqiq Hilli (602-676 h.q.), Əllamə Hilli (648-726 h.q.), Şəhid Əvvəl (734-786

¹ Tusi, *əl-Üddə fi üsul əl-fiqh*, c 1, s 126. Bu barədə həmçinin bax: Cabiri, *əl-Fikr əl-sələfi indəl-şie əl-isna əşəriyyə*, s 218-219.

² İnsan öləndən sonra ruhunun başqa bir varlığa keçdiyinə dair inanc.

³ Tusi, *əl-Üddə fi üsul əl-fiqh*, c 1, s 131.

⁴ Bütün rəvayətçiləri etimadlı onikiimamçı şüalər olan hədis sənəd baxımından Səhih (doğru) adlanır.

⁵ Şəhid Sani, *əl-Riayə fi elm əl-dirayə*, s 90.

⁶ İbn İdris, *əl-Sərair*, c 4, s 247, 409, c 5, s 448, c 6, s 92.

⁷ Müdərrisi *Təbatəbai, Müqəddimeyi bər fiqhe-şie*, s 49.

h.q.) kimi məşhur rasionalistlər və Seyid ibn Tavus (589-664 h.q.) və İmadəddin Həsən ibn Əli Təbəri (?-701 h.q.-dən sonra) kimi tekstualistlər olmuşlar, ancaq onların arasında bu qısa araşdırmada söylənəcək diqqətəlayiq qarşıdurma baş verməmişdir.

Seyid Mürtəza kimi, Şeyx Tusinin sərt tənqidçisi olmuş İbn İdris də düşünürdü ki, bütün fiqh məsələlərini vahid hədisə istinad etmədən də əldə etmək mümkündür, Qurandan, yekdilliklə qəbul olunan mütəvatir sünnədən və icmadan dəlil olmadıqda isə ağıl dəlilinə müraciət olunmalıdır. Onun yazdığına görə, kim ağıl hökmlərindən üz çevirsə, yolunu azmış, düşüncəsiz iş görmüş və haqq məzhəbin ziddinə danışmışdır.¹ İbn İdris vahid hədisləri qəbul etməməklə yanaşı, onları din binasını uçuran amil kimi təqdim edirdi.² Buna baxmayaraq, sonralar Şəhid Sani İbn İdrisin elmi nəzərləri ilə əməlləri arasında uyğunsuzluğun olduğunu iddia edir, onun hətta zəif vahid hədisə əməl etdiyini göstərib təəccübünü bildirirdi.³

Bu dövrün din alimlərindən olmuş Seyid ibn Tavirusu tekstualistlərdən hesab etməliyik. O, ana tərəfdən babası olan Şeyx Tusi kimi vahid hədisi dəlil bilirdi. O, zəif hədislərə etimadını elə “dəlil”lərlə əsaslandırırdı ki, onlara görə zəif hədislərin əksərini qəbul etmək lazımdır. Sonda da qeyd edirdi ki, bu rəvayətçiləri təmizə çıxarmaq üçün heç bir yol qalmasa, yenə də “Mən bələğ” hədislərinə əsasən, qeyri-vacib hökmlərdə, dua və ziyarətlərdə onların hədislərindən istifadə etməyin heç bir eybi yoxdur.⁴ Maraqlıdır ki, İbn Tavus Kəbül-əhbar kimi yalançı bir rəvayətçini həzrət Əlinin xüsusi səhabələrindən bilir və bunu qədim bir kitabda gördüyü hədislə əsaslandırırdı.⁵

Sünnə dəlillərində, daha sadə desək, qeyri-vacib hökmlü hədislərdə güzəşt qaydası Seyid ibn Tavusdan sonra digər Əhli-beyt

¹ İbn İdris, *əl-Sərair*, c 1, s 108.

² Yenə orada, s 115.

³ Şəhid Sani, *Məsəlik əl-əfham*, c 3, s 25.

⁴ Seyid ibn Tavus, *Fəlah əl-sail*, s 9-13.

⁵ Seyid ibn Tavus, *əl-Mələhim vəl-fitən*, s 77-78. Seyid ibn Tavirusun şəxsiyyəti, düşüncə və metodları barədə bax: Kolberq, *Kitabxaneye-Seyid ibn Tavus*.

alimləri arasında yayıldı, Şəhid Sani onu hədisin uydurma olmaması şərtilə qəbul etdi¹ ki, bunu da rəasionalist cərəyanının öz mövqe və prinsiplərindən daha bir addım geri çəkilməsi hesab etmək olar.

Bu dövrün ən məşhur alimlərindən olmuş Əllamə Hillini də şiə düşüncəsi tarixində başqa bir dönüş nöqtəsi saymaq lazımdır. Özü üsuli müctəhid və rəasionalist mütəkəllim olsa da, rəasionalist cərəyanı bir addım daha tekstualizmə yaxınlaşdırmışdır. Şeyx Tusi kimi o da zənn yaradan vahid hədisi qəbul etmiş, bundan ötrü yalnız icma qaydasına deyil, digər əqli və nəqli dəlillərə də istinad etmişdir.² O, vahid xəbər yolu ilə nəql olunmuş icmanı da dəlil saymış,³ Quranın ümumi məzmunlu ayələrinin vahid hədislə istisnasını icazəli bilmiş,⁴ alimlərin hansısa hədisə əməl etməsini onun sənədinin zəifliyini aradan qaldıran əmil hesab etmişdir⁵ ki, bütün bunlar elm və düşüncə istehsalında hədisin rolunu artırmış, iki qəti dəlil olan Quran və ağılı bir az da təcrid etmişdir.

Əlbəttə, bu dövrdə Xacə Nəsirəddin Tusi də vardı ki, müstəqil əqli və fəlsəfi dəlilləri rəasionalist kəlamına daxil etməklə və “Təcrid əl-etiqađ” kitabını yazmaqla bu sahədə rəasionalizmi gücləndirdi. Həmin kitaba şərh yazmış Əllamə Hillinin rolu da bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Əlbəttə, bu məsələ hədis kəlamı tərəfdarlarının metodlarında heç bir dəyişiklik yaratmadı.

Qeyd olunanlara əsasən, Səfəvi dövlətinin qurulması ərəfəsində ağıldan istifadə rəasionalist kəlamda güclənib onu fəlsəfəyə, ictihad fiqhində isə azalıb onu hədis və əxbari fiqhinə yaxınlaşdırdı. O dövrün tekstualistləri müctəhidlərə və rəasionalist mütəkəllimlərə nisbətən çox az olsalar da, hədis fiqhinə və hədis kəlamına təbə olaraq qalırdılar.⁶

¹ Şəhid Sani, *əl-Riayə fi elm əl-dirayə*, s 94.

² Hilli, *Məbadi əl-vüsul*, s 203-205.

³ Hilli, *Müxtələf əl-şiə*, c 1, s 329.

⁴ Yenə orada, c 3, s 520.

⁵ Yenə orada, c 5, s 140; Hilli, *Müntəha əl-mətləb*, c 2, s 220.

⁶ Bu dövrün din alimlərinin məktəb və üsulları barədə bax: Cabiri, *əl-Fikr əl-sələfi indəl-şiə əl-isna əşəriyyə*, s 193-251.

Səfəvilər dönəmi

Şah İsmayıl Səfəvi özünü şah elan edəndən sonra əmr etdi ki, pul sikkələrinin üzərinə "Əliyyun vəliyyullah" (Əli Allahın vəlisidir) sözləri yazılsın, on iki imamın adına xütbə oxunsun¹, bütün şəhərlərin pişnamazları ibadətlərdə bidətləri kənara qoysunlar, azançılar üçüncü şəhadəti² azana daxil etsinlər və kim bunlara qarşı çıxsa, başı bədənindən ayrılınsın.³ Bundan əlavə, əmr etdi ki, "Həyyə əla xəyri-əməl" cümləsini də azana qaytarsınlar.⁴

Bu siyasətlərlə yanaşı, rəsmi məzhəb olan Onikiimamçı şiə məzhəbinin geniş miqyasda təbliğinə başlandı. Səfəvi şahları bu işdə şiə dünyasının böyük alimlərindən kömək aldılar. Onlar mühüm şiə mərkəzlərindən, o cümlədən, Bəhreyn və Livandan din alimlərini İrana dəvət etdilər, onlara geniş səlahiyyətlər verdilər.⁵ Bu dövrdə məhkəmə işləri ruhanilərin əlində idi, sədr (böyük müctəhid), şeyxülislam, qazi və müfti kimi mühüm elmi və dini postlara din alimləri təyin olunurdular.⁶

Qeyd olunan siyasətlər nəticəsində şiəlik Səfəvi dövlətinin bütün ərazisinə yayıldı və xalq tərəfindən müsbət qarşılandı. Əhli-beyt alimləri bu böyük tarixi fürsəti əldən verməyib öz sələflərinin elmi-mədəni irsini dirçəltməyə başladılar. Bu arada Əhli-beyt imamlarının hədisləri xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Səfəvi şahları və əmirləri din alimlərindən istəyirdilər ki, hədis kitablarını tərcümə və şərh etsinlər.⁷ Nəticədə bu

¹ Naməlum, Aləmaraye-Səfəvi, s 64.

² Azan və iqamədə deyilən "Əşhədu ənnə Əliyyən vəliyyullah" cümləsi nəzərdə tutulur.

³ Xandəmir, Tarix Həbib əl-siyər, c 4, s 467.

⁴ Rumlu, Əhsənüt-təvarix, c 2, s 976-977.

⁵ Fərhani Münfərid, Mühacirəte-üləmaye-şiə əz Cəbəle-Amil be İran dər əsrə-Səfəvi, s 80.

⁶ Şarden, Səyahətnamə, c 4, s 1334. Erkən Səfəvi dövründə dini maarifləndirmə işləri ilə bağlı bax: Bağirov, Şah İsmayılın həyatı, s 261-269.

⁷ Bax: Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 1, s 11; Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhang və siyasət, c 3, s 1105.

dövrə “əl-Vafi”, “Bihar əl-ənvar” və “Vəsail əl-şiə” kimi ən böyük hədis topluları ərsəyə gəldi, qədim hədis kitablarına çoxlu şərhlər yazıldı.¹

Şiə dövlətinin qurulmasının nəticələrindən biri də müxtəlif şiə məktəbləri və alimləri arasında elmi-metodik fərqlərdən irəli gələn qarşıdurmaların yenidən başlanmasıydı. Səfəvi dövləti ideoloji bir dövlət kimi bəlli qanun-qaydalara ehtiyacılı idi və onları yalnız Əhli-beyt alimləri təmin edə bilərdilər. Alimlərin baxış, məktəb və yanaşmaları da eyni olmadığına görə onların arasında rəqabət və ixtilaflar güclənirdi, daha çox elmi gücü və siyasi dəstəyi olan hər bir qrup öz sözünü rəsmiləşdirməyə can atırdı. Alimlərin şahlarla əməkdaşlığı, xəracın halallığı,² cümə namazının alternativsiz vacibliyi, sufi və filosoflara münasibət və digər məsələlər fikir ayrılığına və qarşıdurmaya səbəb olan məsələlərdən idi.

Səfəvilərin ata-babaları öz maddi və mənəvi imkanlarından istifadə edərək hərəkət yaratmış sufi müşidləri idilər. Bu sufi hərəkəti bir müddətdən sonra hərbi-siyasi rəngə boyanıb dövlət qurmaqla nəticələnsə də, hələ də mənəvi cəhətini qoruyurdu. Xüsusən Səfəvi dövlətinin əvvəllərində mürid və qızılbaşlar şahlara xüsusi müqəddəslik tanıyır³, onları Allahın yer üzündəki kölgəsi, Allah tərəfindən bilavasitə təyin olunmuş şahlar,⁴ hər bir halda günahdan uzaq, şəfaverici enerjiyə sahib⁵ və fəvqəl-bəşəri kəramətlərə qadir⁶ bilirdilər.⁷ Onların bu və digər

¹ O dövrün hədis kitabları barədə bax: Hüseynisereşt və Mehrizi, Fəaliyyəthaye-mətnpejohaneye-mühəddisane-İsfahan dər sədehaye-yazdəhum və dəvazdəhom, s 45-64.

² Söhbət qeyb dövründə sahibsiz torpaqların dövlət tərəfindən insanlara satılmasının, insanların o torpaqlar qarşısında pul və ya vergi ödəməsinin, habelə dövlət büdcəsinə gedən bu növ vəsaitdən istifadənin halal olmasından gedir.

³ Barbaro və digərləri, Səfərnəməye-veniziyan dər İran, s 344, 456, 473-474.

⁴ Seyvori, İrane-əsre-Səfəvi, s 32.

⁵ Şarden, Səyahətnamə, c 8, s 148-149; Kempfer, Səfərnəmə, s 14-16; Münəccim Yəzdi, Tarixe-Abbasi, s 361.

⁶ Rumlu, Əhsənüt-təvərix, c 3, s 1546; Münəccim Yəzdi, Tarixe-Abbasi, s 424.

⁷ Bu barədə əlavə məlumat üçün bax: Təhmasibi, Təqəddüs və qüdrət dər doreye-Səfəviyyə, s 65-85.

inancları, habelə İslama zidd ayinləri isə, təbii ki, din alimlərini qane edə bilməzdi.

Mühəqqiq Kərəkinin “əl-Mətain əl-mücrimiyyə”, oğlu Həsən ibn Əli Kərəkinin “Ümdə əl-məqal fi küfri əhli əl-zəlal”, Molla Sədranın “Kəsr əsnam əl-cahiliyyə”, Hürri Amilinin “əl-İsna əşəriyyə fil-rəddi əla əl-Sufiyyə” və Əllamə Məclisinin “Eyn əl-həyat” kitabları Səfəvilər dövründə sufilər əleyhinə yazılmış əsərlərdəndir. Əlbəttə, əksər alimlərin məqsədi əsasən bazar dərvişləri və cahil qızılbaş sufilər olmuşlar, amma Əllamə Məclisi¹ və Hürri Amili² kimi əxbari alimlərinin vəhdəti-vücuda kimi fikirlərə dair tənqid və təkfiirləri bəzi şiə filosoflarına da şamil olurdu.

Səfəvilər dövrünün ilk yarısında Mühəqqiq Kərəki (868-940 h.q.), Şəhid Sani (911-966 h.q.), Müqəddəs Ərbədili (?-993 h.q.) Mədarik müəllifi (946-1009 h.q.), Məalim müəllifi (959-1011 h.q.) və Şeyx Bəhayi (953-1030 h.q.) kimi əksər fəqihlər üsuli idilər. Bu dövrdə alimlər arasında qarşıdurma adətən, zalım hakimlə əməkdaşlıq, xərac və cümə namazı kimi siyasi fiqhə aid məsələlər üstündə baş verirdi. Lakin Səfəvilər dövrünün ikinci yarısından və Əstərabadinin haqqında danışacağımız kitabı yayılandan sonra alimlər arasında dərin və güclü ixtilaflar da başlandı.

Məhəmmədəmin Əstərabadini (?-1036 h.q.) bu dövəmdə rasionalist cərəyanın və üsuli fiqhın ən təməl prinsip və düşüncələrinə qarşı hücumlara başladı, 1031-ci hicri ilində “əl-Fəvaid əl-mədəniyyə” kitabını yazmaqla əxbarilik cərəyanını dirçəltədi. O bu baxışında müctəhidlərlə ədavəti olmuş müəllimi³ Məhəmməd ibn Əli ibn İbrahim Farsi Əstərabadidən (?-1028 h.q.) təsirlənmişdi. Əhli-beyt imamlarının hədislərinə qayıdış şüarı isə onuncu əsrin əvvəllərindən, yəni Səfəvilər dövləti qurulandan başlanmışdı.⁴

¹ Məclisi, Əqaid, s 28-34.

² Hürri Amili, əl-İsna əşəriyyə fil-rəddi əla əl-Sufiyyə, s 57.

³ Dairətül-məarife-təşəyyü, c 2, s 8.

⁴ Müdərrisi Təbatəbai, Müqəddimeyi bər fiqhe-şiə, s 57. Əstərabadidən öncəki əxbarilər barədə bax: Behişt, Əxbarigəri, s 119-121.

Əstərabadi öz əhatəli əsaslandırmaları ilə və bütün Əhli-beyt hədislərini müqəddəs sayan şəraitdən istifadə edərək əxbarilərin sözünü qəbul etdirməyi bacardı. O, “əl-Fəvaid əl-mədəniyyə” kitabını şiə mərkəzlərinə göndərdi və əksər İraq alimlərini öz metod və baxışlarına cəlb etdi.¹ Bir müddətdən sonra İsfahanda Məhəmmədtəqi Məclisi (1003-1070 h.q.), Hindistanda Şeyx Hüseyn Kərəki (?-1076 h.q.), Qəzində Molla Xəlil Qəzvini (1001-1089 h.q.), Kaşanda Feyz Kaşani (1007-1091 h.q.), Qumda Molla Məhəmmədtahir Qumi (?-1098 h.q.), Şirazda Seyid Mirzə Cəzairi (?-1098 h.q.), Xorasanda Şeyx Hürri Amili (1033-1104), Bəhreində Seyid Həşim Bəhrani (?-1107 h.q.) və Şeyx Süleyman Bəhrani (1075-1121 h.q.), Bəsrə və Şüştərdə Seyid Nemətullah Cəzairi (1050-1112 h.q.) və Behbahanda Şeyx Abdullah Səməhici (1076-1135 h.q.) kimi alimlər əxbari məktəbini qəbul etdilər.²

“Əl-Fəvaid əl-mədəniyyə” o zamana qədər üsulilər əleyhinə yazılmış ən güclü kitab idi. Əstərabadi üsul elmini əhli-sünnəyə aid edib öz iddialarını isbatlamaqdan ötrü ortaya müxtəlif arqumentlər qoyur və bununla ictimai rəyi ictihad məktəbi əleyhinə səfərbər edirdi.

Əxbarilik On iki imamçı şialikdə bir məktəb və yanaşmadır, kökləri qeyb dövrünün ilk tekstualistlərinin düşüncələrinə qaydır. Qədim tekstualistlərlə Səfəvilər dövrünün əxbariləri arasında nəzəri fərqlər olsa da, əsas məsələlərdə, o cümlədən, dini araşdırmalarda ağıl müstəqil bilik mənbəyi kimi qəbul etməməkdə, rəasionalist kəlamı, ictihad və təqlidi rədd etməkdə, hədislərə, mətnlərin zahirinə qapanmaqda və zəif rəvayətçilərdən hədis nəql etməkdə həmfikirdirlər. Bu baxımdan, Səfəvilər dövrünün əxbariliyini qədim tekstualizmin ifratçı forması bilib³ hər ikisini əxbari adlandırmaq da yanlış olmaz.

Məhəmmədəmin Əstərabadi düşünürdü ki, ağıl, Peyğəmbər sünnəsi və Quran ayələrinin zahiri dəlil deyil, nəzəri şəri əsaslandırmada yeganə meyar və dəlil Əhli-beyt imamlarının hədisləridir.⁴ O, dörd əsas

¹ Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 1, s 47.

² Bax: Behişt, Əxbarigəri, s 123-158.

³ Yenə orada, s 222.

⁴ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 59, 104, 254, 271, 336.

hədis kitabının və digər məşhur hədis əsərlərinin bütünlüklə mötəbər olduğuna inanırdı.¹ Əlbəttə, Səfəvilər dövrünün bir çox əxbari alimləri, o cümlədən, Məhəmmədtəqi Məclisi,² Əllamə Məclisi³ və Şeyx Hürri Amili⁴ də ən azı dörd əsas hədis kitabı barədə bu fikri bölüşürdülər.⁵

Əxbarilər ümumilikdə ağıla qarşı bədbin idilər, dinin ağıla güvəndiyinə görə çox ziyan gördüyünü düşünürdülər. Feyz Kaşani yazırdı ki, ağıl kamil olsa, bütün dəlillərə hakim olar, ancaq bu ağıl peyğəmbər və canişinlərə məxsusdur, digərləri gərək şəriəti bütün dəlillərdən, hətta ağıldan da önə keçirsinlər.⁶

Bəzi əxbari alimlər Qurana əhəmiyyətli yanaşıb, Əstərabadidən fərqli olaraq, özlərini Quran və hədisin təqlidçisi kimi təqdim etsələr də,⁷ yazdıqları təfsir kitabları, o cümlədən, Safi, Bürhan və Nur əl-Səqəleyn təfsirləri hədis təfsirləri olmuş, nəticədə Quranın hökm və təlimlərini Əstərabadi kimi hədislər vasitəsilə əldə etmişlər. Şeyx Yusif Bəhraninin qeyd etdiyi kimi, bəzi əxbarilər "Qul huvəllahu əhəd" kimi bir ayəni də məsumların təfsiri olmadan anlamağın qadağan olunduğunu düşünürdülər.⁸

Qısa müddət ərzində əxbari düşüncələrinin yayılması ilə alimlər arasında qarşıdurma yenidən başladı. Bu qarşıdurmanın bir tərəfi əxbari alimləri idi, digər tərəfi isə üsuli fəqihlər, rəasionalist mütəkəllimlər və İslam filosofları.

Əxbarilər ictihad və təqlidi haram sayır, üsuli fəqihləri bidətçi adlandırırdılar. Onlar 17-19-cu əsrlərdə şiə dünyasında əsas tribunaları, elm hövzələrini ələ keçirib fikirlərini təbliğ etdilər. Əxbari və

¹ Yenə orada, s 118-119, 131, 371-379. Əstərabadinin düşüncələrinin xülasəsi barədə bax: Sifətgül, Saxtare-nəhad və əndişeye-dini dər İrane-əsre-Səfəvi, s 521-525.

² Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 1, s 100-105.

³ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 1, s 22.

⁴ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 30, s 153-157.

⁵ Bu iddiaya cavab üçün bax: Sübhani, Külliyyat fi elm əl-rical, s 354-375; Behişt, Əxbarigəri, s 209-219.

⁶ Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 169.

⁷ Yenə orada, s 196.

⁸ Bəhrani, əl-Dürər əl-nəcəfiyyə, c 2, s 339.

müctəhidlər arasında bəzən elə gərginlik yaranırdı ki, bir-birinə qarşı xoşagəlməz ifadələr işlədir, bəzən hətta təkfir də edirdilər. Nəcəf və Kərbəlanın əxbəri alimləri üsul elminin tədris və təhsilini haram əməl sayır, əlləri nəcis olmasın deyə uyğun kitabları dəsmalla götürürdülər.¹

Məhəmmədəmin Əstərabadinin yazdığı “əl-Fəvaid əl-mədəniyyə” kitabının özü Səfəvilər dövründə əxbəri və üsulilər arasında qarşıdurma bariz nümunədir. Müəllif bu kitabda “üsul elminin əsasını qoyduqlarına”, “qədim şiələrin yolundan sapdıqlarına”, “çoxlu ictihad etdiklərinə” görə, habelə qiyas və zəndən istifadə ittihamı ilə İbn Əqil, İbn Cüneyd, Şeyx Müfid və İbn İdrisə², Əllamə Hilliyə³, Şəhid Əvvəl və Şəhid Saniyə⁴, Mühəqqiq Kərəkiyə⁵ və Müqəddəs Ərdəbiliyə⁶ hücumlar etmişdir.

“Əl-Fəvaid əl-mədəniyyə” kitabının yazılmasından otuz il ötməmiş Şəhid Saninin nəvəsi olan Nurəddin Əli Musəvi Amili (?-1068 h.q.) adlı bir üsuli alimi ona cavab olaraq, “əl-Şəvəhid əl-məkkiyə fi mədahiz hücəc əl-xiyalat əl-mədəniyyə” kitabını qələmə aldı. Lakin əxbariliyin genişləniş güclənməsindən bəllidir ki, bu kitab o zaman çox da təsirli ola bilməyib.

Əxbərilər kəlam elminə və mütəkəllimlərə sərt müxalif idilər. Əstərabadinin yazdığına görə, şiəlikdə kəlamın, ictihadi fiqh-in və üsul elmlərinin kökü yoxdur, bəzi alimlər əhli-sünnənin rüşxəndlərinə görə və onlardan geri qalmamaq üçün bu elmlərə üz tutublar; halbuki Əhli-beyt imamları özlərinin söylədikləri kəlam məsələlərini tövsiyə etmiş, əqli düşüncələrə əsaslanan kəlamdan çəkəndirmişdilər.⁷ Kitab və sünnədən

¹ Mazandarani, Müntəha əl-məqal, 2, s 259. Şeyx Cəfər Kaşifülğita əl-Həqq əl-mübin, Hürri Amili də əl-Fəvaid əl-tusiyyə kitabında əxbəri və üsulilər arasındakı fikir ayrılıqlarını sadalamışlar. Bu qarşıdurma əxbərilərin üstünlüyü ilə davam etdi, Səfəvilər dövründən sonra isə Vəhid Behbahanın və onun şagirdlərinin güclü argumentləri ilə Əxbərilik tənəzzülə uğradı.

² Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 78, 91, 123, 323-325.

³ Yenə orada, s 30-31, 37.

⁴ Yenə orada, s 230, 305, 479.

⁵ Yenə orada, s 78, 173, 186, 479.

⁶ Yenə orada, s 352-356.

⁷ Yenə orada, s 77-78.

əxz olunmayan kəlam Əllamə Məclisi və Şeyx Hürri Amili tərəfindən də batil və etimadsız adlandırılmışdır.¹

İslam filosofları rəşənalizmin ən yüksək dərəcəsinə olduqlarına görə əxbari cərəyanının güclü hücumlarına məruz qalmışlar. Əxbarilər filosof və sufiləri təkfir və təhqir edirdilər. Səfəvilər dövrünün məşhur ilahiyyatçı filosofu Molla Sədra fəlsəfə düşmənlərini ağılı nöqsanlı olan anlamaz qrup adlandırırdı² ki, "gözlərində hikmət işıqlarını və sirlərini görmək qabiliyyəti yoxdur, ilahi işlərdə dərin dərk, ilahi ayələrdə təfəkkürü biddət, əvam camaatın inəclarına qarşı çıxmağı azğınlıq və hiylə sayırlar, düşüncələri cisim və maddiyyatdan o tərəfə keçmir".³

Sonralar Əllamə Məclisi filosof və mütəkəllimlərin əksərini şək və şübhə sahibləri adlandırır yazırdı ki, onlar insanları yoldan çıxarır, ürəklərinə şübhə və nifaq xəstəliyi salır və əqli ateizmə sürükləyirlər.⁴ O, İslam filosoflarını lənətləyərək bildirirdi ki, onlar bir yunanlı kafir filosofa inandıqlarından, öz aralarında da fikir ayrılıqları olan xəyali şübhə və dəlillərlə aydın dini mətnləri yozur, təvil edirlər.⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün əxbari alimləri öz yanaşmalarında eyni olmayıblar. Onların bəziləri mötədil olub tekstualist və üsulilərə xas bəzi düşüncələri qəbul etmişlər. Misal üçün, Əllamə Məhəmmədbaqr Məclisi Quran ayələrinin zahirini bilik mənbəyi kimi qəbul edir,⁶ hətta bəzi məsələlərdə üsulilərin əsaslarına tabe olurdu.⁷ Molla Möhsün Feyz Kaşani də hədisləri dərk olunma imkanı baxımından, habelə ümumi və xüsusi, icmal və təfsil baxımından ayələrdən üstün bilmirdi.⁸

¹ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 2, s 268; Hürri Amili, İsbət əl-hudat, c 1, s 83-87; Hürri Amili, əl-Fəvaid əl-tusiyyə, s 548-551.

² Sədra Şirazi, əl-Hikmə əl-mütəaliyə, c 9, s 202.

³ Yenə orada, s c 1, s 5-6.

⁴ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 71, s 214.

⁵ Məclisi, Əqaid, s 28-34. Əllamə Məclisinin fəlsəfi baxışlara tənqidləri və Əllamə Təbatəbəinin ona bəzi cavabları barədə bax: Nəsiri, Əllamə Məclisi və nəqde-didqahhaye-fəlsəfi, s 70-95.

⁶ Məclisi, Məlaz əl-əxyar, c 1, s 19-20.

⁷ Behişt, Əxbarigəri, s 150-152.

⁸ Feyz Kaşani, əl-Üsul əl-əsilə, s 49. Həmçinin bax: Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 196.

Deyilənlərə əsasən, Səfəvilər dövründə ən mühüm düşüncə ixtilafları əxbarilərin sufi, üsuli, mütəkəllim və filosoflarla qarşıdurmalarına aiddir.¹

¹ Bu barədə ətraflı məlumat, həmçinin əxbarilərin baxışları üçün bax: Sifətgül, Saxtare-nəhad və əndişeye-dini dər İrane-əsre-Səfəvi, s 515-554.

Hədismərkəzliliklə tanışlıq

Bu araşdırmada əsas mövzu hədismərkəzlilik olduğuna görə aşağıda hədismərkəzli yanaşma ilə daha yaxından tanış olacağıq.

İslamda hədismərkəzliliyin keçmişi

Hədismərkəzli, yaxud hədisyyətli yanaşma ən əvvəl əhli-sünnə firqəsinin bəzi əshabi-hədis ardıcıllarına məxsus idi. Onların qədim alimlərindən olmuş Ovzaiyə (88-157 h.q.) görə, sünnə (Peyğəmbərin söz və davranışları) Qurana hakimdir, Quran isə sünnəyə hakim deyil;¹ Quran sünnəyə daha çox ehtiyaclıdır, nəinki sünnə Qurana.²

Hədisə dair ifratçı baxışa malik olan bəzi əshabi-hədis nümayəndələri düşünürdülər ki, Quran sünnəni nəsx etməyə, hökmünü qüvvədən salmağa qadir deyil, ancaq sünnə Quranı nəsx edə bilər.³ Zahirilərin rəhbərlərindən olmuş İbn Həzm Əndəlusi də mütəvatir və vahid sünnə arasında fərq qoymadan Quranın sünnə ilə nəsxini icazəli hesab edirdi.⁴

Hənbəli məzhəbinin böyüklərindən olmuş Əbu Məhəmməd Həsən ibn Əli Bərbahari (?-329 h.q.) Allahın kitabına son dərəcə diqqətsizliklə yazırdı ki, İslam - sünnə, sünnə isə İslam deməkdir.⁵ O da düşünürdü ki, Quranın sünnəyə daha çox ehtiyacı var, nəinki sünnənin Qurana və biz Allahı, peyğəmbəri, Quranı, xeyir və şəri, dünya və axirəti hədislər vasitəsilə öyrənirik.⁶ Bərbahariyə görə, kim sünnədən üz çevirib Qurana doğru getsə, şübhəsiz, dinsizliyə yuvarlanmışdır.⁷

¹ Hakim Nişaburi, Mərifə ʿulum əl-hədis, s 65.

² Qurtubi, Təfsir əl-Qurtubi, c 1, s 39.

³ Əşəri, Məqalat əl-islamiyyin, s 479, 608.

⁴ İbn Həzm, əl-Mühəllə bil-asar, c 1, s 74.

⁵ Bərbahari, Şərh əl-sünnə, s 67.

⁶ Yenə orada, s 89.

⁷ Yenə orada, s 122.

Əhli-sünnə mühəddislərindən olmuş İbn Xüzeymə ləqəbli Əbu Bəkr Məhəmməd ibn İshaqın (223-311 h.q.) Tövhid kitabı əshabi-hədis arasında hədismərkəzliliyin nümunələri ilə tanışlıq üçün ən münasib əsərlərdən biridir. Bu kitabdakı çoxlu hədislər ilahi ayələrə və qəti əqli hökmlərə ziddir. Bu hədislərə görə, bir zaman gələcək ki, Dəccal özünü Allah kimi təqdim edəcək. Peyğəmbər insanlara xəbərdarlıq edir ki, ona aldanmasınlar və bilsinlər ki, Dəccal təkgözdür, halbuki Allahın iki gözü vardır.¹ İbn Xüzeymənin yazdığına görə, Allah gecənin bitməsinə üç saat qalmış öz kitabına baxır; istədiyini qeyd edir, istədiyini silir. Gecənin sonuna iki saat qalmış peyğəmbər, siddiq və şəhidlərlə birgə yaşadığı Ədən adlı yerə baxır. Gecənin son saatında isə yerin səmasına enir və dan yeri ağarana qədər deyir: "Məndən bir şey istəyən varmı, verim? Bağışlanmaq istəyən varmı, bağışlayım?"²

İbn Xüzeymənin həddən-artıq zahirçiliyi və hədismərkəzliliyi səbəbindən böyük sünni təfsirçisi Fəxr Razi (543-606 h.q.) onu ziddiyyətli danışan, ağılı qüsurlu, Tövhid kitabını da Şirk kitabı adlandırmışdır.³

Əhli-sünnənin əshabi-hədis tərəfdarları arasında hədismərkəzli yanaşmanın ən ifratçı forması Həşviyyə firqəsinə məxsusdur. Onlar səhih, zəif və ya uydurma olmasından asılı olmayaraq, bütün hədislərə inanır, öz əqidələrinin xeyrinə hədis uydururdular. Onlar hədismərkəzlilikdə o qədər irəliləmişdilər ki, Allah barədə ən rüsvayçı düşüncələrə sahib idilər. Əgər bu barədə Şəhristaninin yazdıqlarını qəbul etsək, Həşviyyə dünya və axirətdə Allahla görüşüb qucaqlaşmağa inanırdı. Onların hədislərində deyilir ki, bir gün Allahın gözləri xəstəliyə tutuldu və mələklər onu ziyarət etməyə getdilər; Allah Nuhun tufanında o qədər ağladı ki, gözləri ağrıdı.⁴

¹ İbn Xüzeymə, Kitab əl-Tövhid, c 1, s 102.

² Yenə orada, s 325.

³ Fəxr Razi, Məfatih əl-qeyb, c 27, s 582.

⁴ Şəhristani, əl-Miləl vəl-nihəl, c 1, s 105-106. Əhli-sünnə firqəsində hədismərkəzliliyin tarixçəsi və onun ilk cərəyanları barədə bax: Şərif və Səhrayi, Hədisbəsəndəgi və seyrə-tətəvvore-an dər Əhli-sünnə, s 277-290. Bu gün müsəlmanlar arasında sələfilər hədismərkəzli yanaşmanın bayraqdarı sayılırlar. Nümunə üçün bax: Xakpur və

Əhli-beyt məzhəbində birinci dəlil

Şiə düşüncəsi tarixində İslam araşdırmalarında ən birinci və ən mərkəz dəlil barədə üç əsas baxış olmuşdur: tekstualizm (mətnmərkəzlilik), hədismərkəzlilik, Quran və ağılmərkəzlilik. Bu bölgü alimlərin öz yanaşmalarına dair açıq və rəsmi etiraflarına əsaslanır.

Bu arada bəzi tədqiqatçılar şiələr arasında Quraniliyin¹ olduğunu iddia etmiş, Seyid Əsədullah Xərəqanini (1875-1976), Şəriət Səngiləcini (1931-1984), Fərid Tonekabunini (1907-1981) və Seyid Əbülfəz Burqeyini (1908-1991) şiə quraniləri saymışlar.² Əslində isə bu, düzgün deyil. Əsədullah Xərəqani hicabın şəriət dəlilləri barədə yazarkən fikirlərini hədislərlə və qəti sünnəylə də əsaslandırmışdır.³ Şəriət Səngiləcinin yazdığına görə, Allahın kitabında gəlmiş hökmlərin çoxu ümumdür, şərhçiyə ehtiyacı var ki, o da sünnədən ibarətdir.⁴ Fərid Tonekabuninin İslam və Rəcət kitabının, eləcə də Heydərali Qələmdaranın (1913-1989) və Seyid Əbülfəz Burqeyinin müxtəlif əsərlərindən başa düşülür ki, onlar sünnəni tam inkar etməyiblər.⁵ Əslində, onları hədislərin bəzən ifrata varmış sərt tənqidçiləri hesab etmək lazımdır.⁶

digərləri, Nəqde-hədisməhvəri dərdidqahhaye-quraniye-Nasirəddin Albani, s 160-181.

¹ Quranilik İslamı anlamada yalnız Qurana əsaslanmanı lazım bilən, sünnəni tam inkar edən Quranmərkəzli yanaşmadır.

² Müəddəb və digərləri, Nəqde-Quraniyane-şiə dərdəkargiriye-rəveşe-təfsiriye-Quran be sünnət, s 123-128; İxvan Müqəddəm və Nəbəvi, Şəxsiyyətşünasi və mənbəşünasiye-Quraniyyun, s137-143.

³ Bax: Cəfəriyan, Seyid Əsədullah Xərəqani, s 208-214.

⁴ Şəriət Səngiləci, Kelide-fəhme-Quran, s 38-40.

⁵ Quranilikdə ittiham olunan müəlliflərin bəzi əsərləri ya çap olunmayıb, ya da çox aztapılandır. Onları internet resurslarından əldə etmək mümkündür.

⁶ Quranmərkəzlilik barədə kitab və məqalələr haqda məlumat üçün bax: İxvan Müqəddəm və Nəbəvi, Şəxsiyyətşünasi və mənbəşünasiye-Quraniyyun, s 149-155.

a) Tekstualizm

Burada tekst (mətn) dedikdə Quran və hədislər nəzərdə tutulur. Əhli-beyt alimlərinin bir qismi yalnız Quranı və hədisləri dəlil saydıqlarını açıq şəkildə bəyan etmişlər. Bu alimlər tekstualist və ya mətnmərkəzli alimlər adlanırlar. Əlbəttə, Quranı da hədislər vasitəsilə təfsir etdiklərinə görə praktikada hədismərkəzli və əxbari alimləri ilə mühüm fərqləri yoxdur. Bu barədə "Tekst və tekstualizm" bəhsində geniş məlumat verildi.¹

b) Hədismərkəzlilik

Qeyd olunduğu kimi, hədismərkəzli yanaşma ən əvvəl əhli-sünnənin əshabi-hədis məktəbinə aid olub. Qədim şiə tekstualistləri əməli baxımdan mətnmərkəzlilikdən çox hədismərkəzli olsalar da, bu düşüncəni ilk dəfə Məhəmmədəmin Əstərabadi (?-1036 h.q.) rəsmi və sistemli şəkildə ortaya qoydu. O, hesab edirdi ki, İslam araşdırmalarında yeganə dəlil məsum imamların hədisləridir, Quranı və Peyğəmbər sünnəsini də yalnız onların vasitəsilə öyrənmək mümkündür.² Onun yazdığına görə, "Müqavilələrə sadıq qalın"³ və "Üzlərinizi yuyun"⁴ kimi ayələr üçün də Əhlil-beyt hədislərindən təsdiqləyici olmalıdır. Əks təqdirdə, onların zahirinə əməl etmək yolverilməzdir.⁵

Əstərabadinin ən mühüm iddialarından biri budur ki, Qurani-kərimin müraciət tərəfi məsum imamlardır, qeyri-məsumlar onu və Peyğəmbər hədislərini dərk etməyə qadir deyillər. O bu məqsədlə əl-Kafi kitabından bəzi hədislərə istinad etmişdir. Onların birində deyilir: "Quranı yalnız müraciət tərəfləri başa düşürlər".⁶ Əstərabadinin yazdığına əsasən, Quran kimi Peyğəmbərin əksər sözlərində də nəsx, istisna və təvil ehtimalı var. İmamların sözlərindən fərqli olaraq, Allahın

¹ Bax: səh. 37-39.

² Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 59.

³ Maidə, 1.

⁴ Maidə, 6.

⁵ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 336.

⁶ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 312.

və Peyğəmbərin sözlərinin müxtəlif tərəfləri var və məsumların ağıllarına uyğun tərzdə deyilmişdir.¹

Əstərabadi bundan ötrü aşağıdakı doqquz müddəanı sübut etməyə çalışmışdır:

1. Dini məsələlərdə Əhli-beyt sözündən başqa bir dəlilə müraciət etməyə icazə verilməmişdir;

2. Mütəvatir şəkildə nəql olunmuş Səqəleyn hədisində kitaba və Əhli-beytə müraciət etmək əmr olunmuşdur. Məsum imamlar Allahın məqsədini dərk etmə vasitəsi və Qurana alim olduqlarına görə yalnız onların sözlərinə müraciət etməkdən başqa yol qalmır;

3. Əhli-beyt sözündən başqa hər hansı bir yol fətva müxtəlifliyinə və Allaha yalan aid etməyə səbəb olar ki, bu da mütəvatir hədislərdə qadağan olunmuşdur;

4. Bu yoldan başqa hər bir yol yalnız zənn yaradır ki, zənnə əsaslanmaq da düzgün deyil;

5. Mütəvatir hədislərə əsasən, "Əgər bilmirsinizsə, zikr əhlindən soruşun"² kimi ayələr yalnız Əhli-beytə müraciəti vacib edir;

6. Ağlın hökmünə və dini mətnlərə əsasən, peyğəmbərləri və kitabları göndərməkdə məqsəd bəndələr arasında ixtilaf və düşmənliyin aradan qaldırılmasıdır. Zənnə əməl etməyə icazə verildikdə isə bu məqsəd həyata keçə bilməz;

7. İmam Mehdi-dən nəql olunmuş "Gələcək hadisələrdə hədislərimizi nəql edənlərə müraciət edin. Onlar mənim sizə höccətlərimdir"³ hədisinə və ona oxşar hədislərə əsasən, yalnız Əhli-beytə müraciət etmək lazımdır;

8. "Bu elm qıfıllanmışdır, açarı soruşmaqdır" hədisi imamlara müraciəti vacib edir;⁴

¹ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 178-179, 270.

² Nəhl, 43; Ənbiya, 7.

³ Səduq, Kəmaləddin, s 484; Tusi, əl-Qeybə, s 291.

⁴ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 40.

9. Dini məsələlərdə məntiq yolu qüsursuz deyil və yalnız Əhli-beytin sözlünə müraciət etmək insanı səhvdən qoruya bilər.¹

Quranın yalnız məsumlara müraciət etdiyini iddia etmək bu kitabın çoxlu ayələrinə ziddir. Bu kitabın 89 ayəsində "Ey iman gətirənlər" ifadəsi ilə bütün müsəlmanlara, 21 ayəsində "Ey insanlar" sözləri ilə bütün insanlara, 12 ayəsində isə "Ey kitab əhli" sözləri ilə bütün kitab əhlinə müraciət olunmuşdur. Bu ifadələr işlədilmədən qeyri-məsumlara müraciət edən bütün ayələri saysaq, Quranın təxminən hamısını əhatə edir. Maraqlıdır ki, "Ey peyğəmbər" və "Ey rəsul" ifadələri Quranda cəmi 15 dəfə işlənmiş, məsum imamlara isə heç bir ayədə xüsusi şəkildə müraciət edilməmişdir.

Bundan əlavə, Qurani-kərim bütün insanlar üçün nazil olduğunu dəfələrlə və çox açıq şəkildə bəyan etmişdir. Allah israrla Quranı həm oxumağı,² həm də onun ayələri üzərində təfəkkür etməyi tövsiyə edir.³ Buyurur ki, bu kitabı sizə aydın nur,⁴ xeyir-bərəkətli kitab,⁵ möminlərə müjdəçi,⁶ şəfa və rəhmət,⁷ insanlara nəsihətçi⁸ və hidayətçi⁹ olaraq nazil etdim; onu ərəbcə göndərdik ki, düşünəsiniz,¹⁰ təqvalı olub xatırlayasınız.¹¹ Bunlarla da kifayətlənməyib xəbərdarlıq edir ki, Allahın rəsulu qiyamət günü belə şikayət edəcək: "Mənim qövmüm bu Quranı tərk etdi".¹² Bunlarla yanaşı, Quranın anlaşılmaz olduğunu iddia etmək əslində, Allahu nöqsanlı bilməkdir; yəni belə çıxır ki, Allah insanlarla onu anlamayacaqları tərzdə danışmışdır!

¹ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 254-259.

² Müzzəmmil, 20.

³ Nisa, 82.

⁴ Nisa, 174.

⁵ Ənam, 155.

⁶ İsrə, 9.

⁷ İsrə, 82.

⁸ Nur, 34.

⁹ Bəqərə, 185.

¹⁰ Yusif, 2.

¹¹ Taha, 113.

¹² Furqan, 30.

Deyilənlərə əsasən, Allahın müraciət tərəfi yalnız məsumlar deyil, bütün insanlar və bütün möminlərdir. Quranın və Peyğəmbər sünnəsinin anlaşılmaz olması da, əslində, aksioma ziddir. Bu barədə çox mühüm bir məsələ Quranın dörd ayəsində təkrar olunmuşdur. Belə ki, hamıya müraciətlə deyilir: "And olsun ki, Biz Quranı ibrət almaq üçün belə asanlaşdırdıq. Amma bir ibrət alan varmı?!"¹ Əlbəttə, kim daha elmi olsa, Quranın daha çox qatını dərk edər. Bu baxımdan, məsum imamların mövqeyi özünəməxsusdur.

c) Quranmərkəzlilik və ağılmərkəzlilik

Eyni zamanda həm Quranmərkəzli, həm də ağılmərkəzli olan yanaşma tarix boyu əksər Əhli-beyt alimlərinin yanaşması olmuşdur. Metodik elmi araşdırmalara tabe olmayan batini və sufi təriqətlərini, habelə tekstualist və əxbariləri nəzərə almasaq, şüa alimlərinin mütləq əksəriyyəti rəsmi olaraq bu yanaşmaya bağlı olmuşlar.

Bu yanaşmada Quran ayələri, ağılın qəti və xatircəmlik yaradan hökmləri meyar seçilir, əsasən vahid hədislərə şamil olan sünnə onlara təqdim olunur, onlarla ölçülüb dəyərləndirilir.

Qurani-kərimin nəss ayələri – aydın şəkildə konkret bir mənada anlaşılan ayələri, Allah buyruğuna görə, heç şübhəsiz, dəlil və meyardır və bunun üçün başqa bir dəlilə ehtiyac yoxdur. Əsas mənasından başqa mənələrdə də anlaşıla bilən zahir ayələrin mənası da əqli, nəqli və normal ünsiyyət dəlillərinə əsasən, meyardır. Bəzi əxbarilərin Quranın yalnız məsumlara müraciət olduğuna dair iddialarına qarşı deyildi ki, Quran ayələrinin özü bu iddianı rədd edir. Quran son sözdür, hədislər onunla ölçülməli, onun aydın hökmlərinə, ayələrinin zahirindən başa düşülən mənaya və ümumi ruhuna zidd olan hədislər kənara qoyulmalıdır.²

¹ Qəmər, 17, 22, 32, 40.

² Əl-Mizan təfsirində hədislərin Quranla ölçülməsinə dair nümunələr barədə bax: Seyid Məhəmməd Hüseyin Təbatəbai, Təfsir əl-Mizan, c 7, s 150, 209, 211. Hədislərin Quranla ölçülməsinin necəliyi barədə bax: Rəhman Sitayiş və Cokar, Zəvabete-ərzeye-rivayət be Qurani-kərim, s 165, 175; Mehrizi, Nəqde-mətn (2), s 11-31.

Əqli təfəkkür və əsaslandırmaclar yaqin və əminlik, habelə elm və xatircəmliyə səbəb olduđu təqdirdə dəlil olmaya bilməz. Azsaylı fitri məsələlər istisna olmaqla insanın bütün işləri onun əqli təfəkkür və əsaslandırmaclarının nəticəsidir; özü buna diqqət yetirməsə belə. Əgər ağıl mötəbər dəlil olmasaydı, insanın din ardınca gedib dünyada özünə bu qədər məhdudiyyət yaratmasına dəlil də olmazdı. Əlbəttə, əqli əsaslandırmaclar bütün məsələlərdə eyni deyil, bəzən xüsusi mürəkkəbliyə malik olur və müəyyən elmi müqəddimələrə ehtiyac duyur. Necə ki, "Onları yalnız (haqqı) bilənlər anlayarlar"¹ ayəsində buna işarə vurulmuşdur.

Unutmamalıyıq ki, aqlın müstəqil bilik mənbəyi kimi rolu bütün dini araşdırmalarda eyni deyildir. Ağıl etiqadi məsələlərdə ən əsas və bəzən yeganə dəlil kimi çıxış edir, əxlaqda yaxşı və pisi, fəzilət və qəbahəti təyin etməklə geniş sahələri əhatə edir, fiqhda isə olduqca məhdud məsələlərdə istifadə olunur.

Quran ayələri və hədislər aqlın mötəbər dəlil olduğunu təkidlə təsdiqləyirlər. Qurani-kərimin onlarla ayəsində düşünmək tövsiyə olunmuş, onlarla ayədə ağıl və düşüncə sahiblərindən söz açılmışdır; o cümlədən, deyilmişdir ki, canlıların ən pisi aqlını işlətməyən kar və lallardır;² Allah düşünməyənləri əzaba (çirkinliyə) düşər edər.³ Həmçinin bəzi ayələrdə əqli əsaslandırmaclarından istifadə olunmuşdur.⁴

Əl-Kafi kitabının birinci fəslı Ağıl və cəhalət adlanır. Onun ilk hədisinə əsasən, Allah Öz izzət və cəlalına and içib ki, ağıldan sevimli bir şey yaratmayıb, yalnız ağıla əmr edir, ağılı çəkindirir, yalnız ağılı

¹ Ənkəbut, 43.

² Ənfal, 22.

³ Yunis, 100.

⁴ Bax: Sad, 28: "Yoxsa Biz iman gətirib yaxşı işlər görənləri yer üzündə fitnə-fəsad törədənlərlə eyni tutacağıq?! Yaxud Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənləri günahkarlara tay edəcəyik?"; Əraf, 28: "(Ey Peyğəmbərim!) De: "Allah ədəbsizlik (yaramaz işlər) əmr etməz. Allaha qarşı bilmədiyiniz şeyimi deyirsiniz?"; Ənbiya, 63: "(İbrahim sındırmadığı iri bütü göstərib:) "Əksinə, onların bu böyüyü bunu etmişdir. Əgər danışa bilirlərsə, özlərindən soruşun!" – deyə cavab verdi".

mükafatlandırır və cəzalandırır.¹ Ağıl Allahın insanlar üçün daxili elçisidir² və peyğəmbərlərin göndərilməsinin səbəblərindən biri ağıl xəzinələrini açmalarıdır.³ Ağıl insanlara paylanan ən yaxşı şeydir,⁴ kimin ağlı sıradan çıxsa, dini və dünyası məhv olar.⁵

Qəti əqli dəlil və Quran mətni əminliyə səbəb olduğuna və heç bir şübhəyə yer qoymadığına görə dini araşdırmalarda ən əsas dəlil sayılırlar və digər dəlillərə hakimdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki dəlil arasında ən az ziddiyyət belə yoxdur. Lakin ayənin açıq hökmü (nəss) deyil, zahiri mənası (zahir) hər hansı qəti əqli dəlillə ziddiyyət təşkil etsə, əqli dəlil önə keçirilməlidir. Çünki Quranın tam açıq şəkildə bəyan olunmayan ayələrində həqiqi və məcazi mənə, möhkəm və mütəşabih, amiranə və qayğıkeş göstəriş və digər məsələlərə aid olub yozula bilər, dəqiq əqli dərklərin dəlaləti isə səlisdir. Əlbəttə, bu zaman Quran ayəsindən deyil, onun zahiri mənasından imtina edir, əslində, ağlın sayəsində ayənin düzgün mənasını anlamış oluruq. Buna əsasən, Quranın açıq-aydın mətnləri, zahiri mənası, məfhumları və ağlın yəqinliyə və xatircəmliyə səbəb olan hökmləri ən əsas dəlillər sayılırlar.⁶

Sonda olduqca əhəmiyyətli olan bir məqamı xatırlatmaq lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, bu bölgü din alimlərinin öz yanaşmalarına dair fikirləri əsasında baş tutmuşdur. Alim və tədqiqatçıların bir qismi açıq şəkildə bildirmişdir ki, İslam araşdırmalarında yalnız Quran və hədisləri qəbul edir (mətnmərkəzlilik); başqa bir qisim açıq şəkildə bildirmişdir ki, yalnız hədisləri dəlil bilir (hədismərkəzlilik) və s. Lakin bu o demək deyil ki, bu üç qrupun nümayəndələrinin heç biri bir dəfə də öz yanaşmasını tərk etməmişdir. Misal üçün, belə fərz olunmur ki, nəzəri baxımdan Quran və ağılmərkəzli olan əksər Əhli-beyt alimləri əməldə bir dəfə də

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 10, 26.

² Yenə orada, s 16.

³ Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 43, xütbə 1.

⁴ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 12.

⁵ Yenə orada, s 17. Ağlın Quran və hədislərdə mövqeyi barədə daha artıq məlumat üçün bax: Məhəmmədi Reyşəhri, Xerədgərayi dər Quran və hədis, s 30-253.

⁶ Hədislərin Quran və ağılla ölçülməsinin vacibliyi barədə bax: Sübhani, əl-Hədis əl-nəbəvi beynəl-rivayəti vəl-dirayə, s 54-55, 61-64.

olsun hədismərkəzli yanaşmaya üz tutmamışlar. Əslində, onların bəzisi müəyyən elmi məsələlərdə hədis və ya hədislərin təsiri altına düşmüş və bilmədən hədismərkəzli yanaşma sərgiləmişlər. Necə ki, hədismərkəzli alimlər və ifratçı xəbərilər öz yanaşmalarını açıq şəkildə bildirdiklərinə görə bunu şüurlu şəkildə sərgiləmiş olurlar.

Hədismərkəzli yanaşmaya səbəb olan elm və düşüncə amilləri

Hədismərkəzli yanaşma bəzi elmi və düşüncə amillərindən irəli gəlmişdir. Həmin amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Quran və Əhli-beytin elmi mənbə elan olunması

Müsəlmanların Peyğəmbərdən sonra yaranan və fikir ayrılığına səbəb olan yeni məsələlərdə kimə və hansı mənbəyə müraciət etməsi çox mühüm məsələdir. Allah rəsulu Qurani-kərimin və öz əhli-beytinin elmi mənbə olmasını dəfələrlə bildirmiş, onların bir-birindən ayrılmaz olduğu üzərində təkidlə dayanmışdır: "Sizin aranızda iki ağır (əmanət) qoyuram: Allahın kitabı və mənim əhli-beytim. Onlara üz tutduğunuz təqdirdə heç vaxt yolunuzu azmazsınız. Onlar hovuzda mənə qovuşana qədər bir-birindən ayrılmazlar".¹

Yuxarıdakı hədisdə işlənmiş "Sizin aranızda... qoyuram" ifadələrindən başa düşürük ki, məqsəd İslam peyğəmbərinin gətirdiyi və vəfatı zamanı müsəlmanların arasında qoyduğu elmi mənbələrdir. Çox güman ki, ağıl yalnız İslama məxsus olmadığına, bəşərin yaranışından həmişə onunla birgə olduğuna görə bu hədisdə xüsusi vurğulanmamışdır.

Bununla yanaşı, bəzi qədim və yeni alimlər şəriət dəlillərini yalnız Quran və hədislərdən ibarət bilib hər bir məsələdən ötrü mətn axtarışına çıxmış, onlardan ümumi qaydalar çıxarıb ayrı-ayrı yerlərdə tətbiq etməyi düzgün saymamışlar. Saysız-hesabsız hədislər qarşısında Quran ayələrinin olduqca az olduğuna görə onlar daha çox hədislərə

¹ Mürtəza, əl-Şafi, c 2, s 308; Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 294, c 3, s 423; Darimi, Sünən əl-Darimi, c 2, s 432; İbn Xüzeymə, Səhih İbn Xüzeymə, c 4, s 63.

istinad etmişlər ki, bu da bir çox hallarda hədismərkəzliliyə gətirib çıxarmışdır. Buna əsasən, ağıl bilik mənbələri sırasından çıxaran mətnmərkəzli yanaşmanın meydana çıxmasını hədismərkəzlilik üçün ilk addım hesab etmək olar.

2. Şəxsi təfsirdən çəkindirmə

İslam tarixinin ilk əsrlərindən bəzi şəxslər Quranı şəxsi fikirləri ilə təfsir etmişlər. Peyğəmbərdən nəql olunan məşhur hədislərdə Quranı əsassız şəkildə, özü bildiyi kimi təfsir edənlərin yerinin cəhənnəm olduğu söylənmişdir.¹ Həmçinin deyilmişdir ki, kim Quranı şəxsi düşüncəsi ilə təfsir etsə, Allaha iman gətirməmişdir.²

Bu məsələ daim şiə dindarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin bəzi səhabə və alimlər əsassız təfsirdən çəkindirmək məsələsində ifrata varmış, bu işdə də yalnız hədislərə müraciət etmişlər ki, bu da hədismərkəzli yanaşmaya səbəb olmuşdur. Sonralar ifratçı əxbarilərin meydana çıxması ilə bu məsələdə o qədər yanlışlıq baş verdi ki, onlar Qurani-kərimin yalnız məsum imamlara müraciət etdiyini, qeyri-məsumların Quranı yalnız hədislərin təfsiri ilə anlaya biləcəklərini iddia etdilər.³

3. Qiyasdan çəkindirmə

Fiqhi qiyas (müqayisə) məntiqi analogiyadan istifadə edərək və mövzuları əsassız yerə bir-biri ilə müqayisə edərək hökm çıxarmaqdır. Bu qayda məsum imamların dövründə İslam ədəbiyyatına daxil oldu və dərhal onlar tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. Bir hədisə görə, Allah rəsulu ümmətin gələcəyini proqnoz edərək buyurmuşdu ki, ümmətimin ən pis qismi məsələləri bir-biri ilə müqayisə edib nəticədə haramı halal, halalı haram sayanlardır.⁴ İmam Sadiqdən nəql olunmuş hədisdə də deyilir ki, qiyas tərəfdarları məsələləri müqayisə etməklə bilik əldə etmək istəyirlər, halbuki bununla həqiqətdən daha da uzaqlaşırırlar.⁵

¹ Səduq, əl-Tövhid, s 91; Tirmizi, Sünən əl-Tirmizi, c 5, s 49-50.

² Səduq, əl-Əmali, s 55. Həmçinin bax: Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 42.

³ Əstərabadi, əl-Fəvaid əl-mədəniyyə, s 178-179, 270.

⁴ Hakim Nişaburi, əl-Müstədrək əla əl-səhiheyin, c 3, 547, c 4, s 430.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 57.

Qiyas məsələsi hicrətin ikinci əsrinin mühüm mövzularından olmuş, bəzi əhli-sünnə alimləri ondan istifadə etmişlər. İmam Sadiq öz tərəfdarlarını qiyasın yanlışlığından xəbərdar edirdi.¹ Onun apardığı maarifləndirmə nəticəsində qiyasa müxalif olmaq şiə şüarlarından birinə çevrildi. Əlbəttə, qiyası məzəmmət edən hədislərdə məqsəd güman və zənnə əsaslanan terminoloji qiyasdır, elm və xatircəmlik gətirən qiyaslara - “Mənsus əl-illə”, “Tənqih mənat” və Övləviyyət qiyaslarına² heç bir qadağa qoyulmamışdır. Lakin bəzi səhabələr heç bir ayırım etmədən hər növ qiyası rədd etmişlər, hətta iş o yerə çatmışdı ki, bir növ müqayisə, düşüncə və nəzər hesab olunan elmi və əqli ictihadları da batil bilmiş,³ ayə və hədisləri ilahi hökmlərin yeganə mənbəyi elan etmişlər. Quranla müqayisədə hədislər olduqca çox olduğuna görə isə bu, get-gedə hədismərkəzliliyə səbəb olmuşdur.

Belə nəzərə çarpır ki, əsasən bu üç amil bəzi səhabə və alimlərin dini məsələlərdə hədismərkəzli yanaşmadan istifadə etməsinə səbəb olmuşdur.⁴

¹ Bax: Bərq, əl-Məhasin, c 1, s 211; Müfid, əl-İxtisas, s 189-190.

² Meyarı, səbəbi bəlli olan bu növ qiyaslar əminlik və ya xatircəmlik yaratdığına görə mötəbər dəlil sayılır. Məsələn, bir hədisdə “Üzüm şərabı haramdır, çünki məstedicidir” deyilsə, bu şərabın məstedicisi olduğuna görə haram edildiyini anlayar və hər bir məstedicini onunla müqayisə edib haram olduğunu söyləyə bilərik.

³ Bax: Bərq, əl-Məhasin, c 1, s 212.

⁴ Hədismərkəzliliyin yaranmasının tarixi amilləri barədə bax: Həsən, Min İslami mehvəriyyətil-hədis ilə İslami mehvəriyyətil-Quran, s 56-58.

Hədisləri dəyərləndirmə üsulu

Tədqiqin əsas mövzusu hədis və hədismərkəzliliklə bağlı olduğuna görə hədismərkəzli yanaşmanın nəticələrini qeyd və təhlil, habelə müvafiq hədisləri tənqid etməzdən öncə hədislərin dəyərləndirilməsində və tənqidində seçilmiş üsulu qısa şəkildə izah etməliyəm. Mütəvatir hədislər əminlik və ya xatircəmlik yaratdığına görə bu baxımdan problemsizdir və burada müzakirə predmeti yalnız vahid xəbərlərdir.

Bir qədər öncə hədislər barədə ən nikbin və ən bədbin görüşlər haqqında məlumat verdim. Birincisi əxbarilərə, ikincisi isə quranilərə məxsusdur. Lakin hədisləri nə tam qəbul edən, nə də tam rədd edən nəzəriyyələr də vardır. Onların arasında üç nəzəriyyə daha populyardır. Onları izah edərkən qəbul etdiyim üsulu da söyləyəcəyəm.

1. Hədislərin dəyərləndirilməsində qədim hədisçilərin meyarı daha çox qədim və məşhur hədis mənbələrinin müəlliflərinin mötəbərliyi. Kuleyni və Səduq kimi belə hədisçi alimlər öz əsərlərində zəif rəvayətçilərin hədislərindən geniş şəkildə istifadə etmiş, digər tərəfdən də onların mötəbər olduğunu iddia etmişlər. Onların nəzərində hədisin mötəbərlik və səhihlik meyarı səhabələr yanında məşhur və mötəbər olan qaynaqlarda mövcud olmasıdır. Onlar belə hədisləri öz əsərlərinə daxil etməyə çalışmışlar.¹ Əlbəttə, hədislər arasında ziddiyyət yarandıqda mətnlərini araşdırmaq, xüsusən də Qurana zidd olub-olmadıqlarını yoxlamaq, ən azı nəzəri baxımdan, onların dəyərləndirmə meyarlarından olmuşdur.² Bu baxımdan, birinci qisim alimlər hədisin dəyərləndirilməsində əsasən mənbəyini (ilk dəfə hansı əsər və ya əsərlərdə gəlməsini), az hallarda da mətnini meyar seçmişlər.

¹ Bəhayi, Məşriq əl-şəmseyin, s 26-30; Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 8; Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 1, s 3-4.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 8.

2. Bir çox qədim və müasir alimlərin hədislərin mötəbərliyi barədə fikirləri əsasən rəvayət sənədi ilə bağlıdır. Onlar sənədin necəliyini, yəni rəvayətçilərin kimliyini meyar hesab edirlər.¹ Bu nəzərə görə, yalnız o vahid xəbər səhih və mötəbərdir ki, bütün rəvayətçiləri etimadlı şəxslər olsun.² Onlar qəbul edirlər ki, etimadlı rəvayətçilərin nəql etdiyi vahid xəbər uzaqbaşı zənn yarada bilər, amma rəvayətçiyə ümumi etimadın olduğunu iddia edir,³ ağıllı insanların bir rəvayətçiyə etimadını onun nəql etdiyi hədisin dəlil və meyar olmasına kifayət bilirlər. Bu qisim alimlər zəif sənədə malik etimadlı hədislərin də mövcud olduğunu qəbul etsələr də, əməldə əsasən sənəd baxımından araşdırmaya üz tutmuşlar. Məsələn, Ayətullah Məhəmməd Asif Möhsüni “Məşrəə Bihar əl-ənvar” kitabında çox vaxt bu işi görmüş və hədisin sənədi mötəbər olduğuna görə İmam Həsəni mitlaq⁴ adlandırmaqdan çəkinməmişdir.⁵ Halbuki tez-tez arvad boşayıb yenisini almaq insafı və ədalətli bir insandan da uzadır, o ki qala Əhli-beyt ailəsindən məsum bir imama. Hər halda, bu nəzəriyyə müasir dövrdə Ayətullah Xoinin düşüncələrinin təsiri altında çoxlu tərəfdar toplamışdır.⁶

3. Bir çox qədim və müasir Əhli-beyt alimlərinin fikrincə, vahid xəbər sırf mənbəyinin və ya sırf rəvayətçilərinin etimadlı olduğuna görə məqbul sayıla bilməz, yalnız əminlik və ya xatircəmliyə səbəb olan təsdiqləyici dəlil və əlamətlərə malik olduqda mötəbər sayılır. “Mövsuqun bih” və ya “Mövsuqus-südur” adlanan belə hədislər əminlik və ya xatircəmliyə səbəb olduğuna görə dəlil sayılır. Bu nəzərə əsasən, tədqiqatçı bir hədislə rastlaşdıqda həm mənbəyi, həm sənədi, həm də mətni, habelə onlarla bağlı köməkçi dəlilləri, hədisi təsdiqləyən və ya inkar edən müxtəlif faktları araşdırır. Bu köməkçi dəlillərin hər biri hədisin doğruluğuna müəyyən qədər ehtimal yaratdığına görə müxtəlif

¹ Şəhid Sani, əl-Riayə fi elm əl-dirayə, s 74.

² Xoi, Möcəm rical əl-hədis, c 1, s 91.

³ Hüseyini Behsudi, Misbah əl-üsul, c 2, s 240.

⁴ Arvadlarına tez-tez tələq verib yenisini alan.

⁵ Möhsüni, Məşrəə Bihar əl-ənvar, c 2, s 151-152.

⁶ Əkbərnejad, Məşrəə Bihar əl-ənvar, s 407. Bu nəzərin tənqidi üçün bax: Mehrizi, Dəramədi bər şivehayə-ərzyabiye-əsnade-hədis, s 83-86.

təsdiqləyici əlamətlər toplaşandan sonra əminlik və ya xatircəmlik yaranır. Çoxlu alimlər bu məsələ üzərində təkid göstərib hər biri müəyyən həddə zənn yaradan əlamətləri kitablarında qeyd etmişlər.¹ Hədislərin dəyərləndirilməsində bu üsulu qəbul etdiyimə görə bu barədə bir qədər geniş danışacağam.

Hər şeydən öncə bilmək lazımdır ki, əminlik və ya xatircəmlik yaratmayan, yalnız zənnə səbəb olan səhih sənədli vahid hədisin mötəbər dəlil olmasına dair dəlil yoxdur.² Bu növ hədisləri dəlil bilən müasir alimlərin çoxu yalnız Aqilanə davranış tərz (əl-Sirə əl-üqəlayyə) qaydasına istinad etmişlər.³ Onlara görə, məsumların yaşadığı cəmiyyətdə ağıllı insanlar düzdanışan adamların sözünü qəbul edirdilərsə, Peyğəmbər və ya imam da buna etiraz etmirdisə, deməli, bu rəftar İslam nöqtəyi-nəzərindən məqbul imiş. Halbuki heç bir cəmiyyətdə ağıllı insanlar hər etimadlığın, hər düzdanışanın söylədiyi hər xəbəri qəbul etmir, onu digər fakt və əlamətlərlə ölçürlər. Aqilanə davranış tərz belədir ki, bir xəbəri eşidəndə həm xəbər verənin vəziyyətini və xüsusiyyətlərini nəzərə alır (düzdanışandır, yoxsa yalançı; yaddaşı yaxşıdır, yoxsa pis; tez inanandır, yoxsa diqqətli; hansı firqə və məzhəbdəndir; bu xəbəri yaymaqda hansı maraqları ola bilər; xəbəri hansı yollardan öyrənib, özü görüb, yoxsa eşidib; bu xəbəri hansı şəraitdə söyləyib və s.), həm xəbərin özünün xüsusiyyətlərini (baş verməsi mümkündür, yoxsa yox; nə həddə əhəmiyyətli; nə həddə məşhur olmağa, barəsində danışılmağa uyğundur; hadisədən hansı əsər və əlamətlər qalıb və s.), həm də digər köməkçi dəlil və əlamətləri (bu və ya buna bənzər bir xəbəri başqası da söyləyib, yoxsa yox; bu xəbərlərin əsas qaynağı çoxdur, yoxsa birdir; əgər xəbər qəzetdə dərc olunubsa, həmin qəzet nə qədər etibarlıdır; orijinaldır, yoxsa saxta və

¹ Tusi, əl-Üddə fi üsul əl-fiqh, c 1, s 143-145; Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 30, s 243-247; Vəhid Behbahani, əl-Fəva'id əl-hairiyyə, s 141-143, 215-232; Mehrizi, Nəqde-mətn (2), s 8-11.

² Söz və əməllərdə zənnə, gümana əsaslanmağın qadağan olunması haqda bax: Ənam, 116; Yunis, 36; Nəcm, 28.

³ Bax: Müəddəb və digərləri, Bərrəsiyə-höcciyə-rivayət bə sənəde-zəif və mətn-qəvi, s 105-132, s 110-111.

sair). Hamı öz gündəlik həyatında rastlaşıb ki, ağıllı adamlar bəzən bir uşağın verdiyi xəbəri qəbul edirlər, bəzən də etibarlı bir şəxsiyyətin sözüne inanmırlar. Bu onu göstərir ki, xəbəri verənin, rəvayətçinin düzdən danışan, etimadlı və güclü yaddaşa sahib olması kifayət etmir, ağıllı adamlar adətən, həm xəbəri verənin kimliyini (sənədi), həm xəbərin öz mətnini, məzmununu araşdırır, həm də onunla bağlı olan digər köməkçi dəlilləri, fakt və əlamətləri nəzərə alırlar.

Buna əsasən, sənədi zəif olan hər bir hədis saxta və etibarsız deyil. Xəbərin mövzusu elə bir şey ola bilər ki, onun uydurulma ehtimalı olmaz və ya rəvayətçilərin xüsusiyyətləri bu ehtimalı rədd edər. Hamı öz təcrübəsindən bilir və Nəbə ayəsindən¹ də başa düşülür ki, fasiq adamın gətirdiyi hər bir xəbər yalan deyil, hətta araşdırandan sonra ona əməl etmək də olar.

Digər tərəfdən, vahid xəbərin sənədinin səhih olması, bütün rəvayətçilərinin etibarlı olması onun həqiqətən məsum tərəfindən söylənmiş olması demək deyil, əslində, səhih sənədli etibarsız hədislər də vardır.² Səhih sənədli hədislərdə də dəss³, təhrif, təshif,⁴ nüsxə səhvi, yanlış anlama, məzmununu söyləmə, təqiyyə və digər ehtimallar var. Belə hədislər uzaqbaşı zənn yaradan vahid hədislərdir, onların hər birinin mötəbərliyi barədə son sözü mənbə, sənəd və mətnlərini birlikdə araşdırandan sonra söyləmək olar.⁵ Buna əsasən, hədis sənəd baxımından səhih olduğu təqdirdə insanda yalnız müəyyən həddə zənn

¹ Hucurat, 6: "Ey iman gətirənlər! Əgər bir fasiq sizə bir xəbər gətirsə, dərhal (doğruluğunu) yoxlayın. Yoxsa bilmədən bir qövmə pislik edər, sonra da etdiyinizə peşman olarsınız".

² "Əgər səhih sənədli bir hədis də Qurana zidd olsa, onu divara vurmaq lazımdır". Bax: Sübhani, əl Hədis əl-nəbəvi beynəl-rivayəti vəl-dirayə, s 54.

³ Burada "dəss" dedikdə məqsəd səhih sənədli hədis uydurmaqdır. Əlavə məlumat üçün bax: Behbudi, Mərifə əl-hədis, s 77-78; Səfəri Furuşani, Qaliyan, s 330-333.

⁴ Hədisin sənəd və ya mətninin bir hissəsinin səhvən oxşar söz və ya sözlərlə dəyişdirilməsi Təshif adlanır.

⁵ Bəzi quranilər səhih sənədli və yanlış məzmunlu hədislərin olduğuna və bu problemi həll edə bilmədiklərinə görə bütün hədisləri inkar etmişlər. Bax: Ağayi, Quranbəsendəgi və inkare-höcciyə-hədis, s 95.

yanarır, əminliyə və ya xatircəmliyə nail olmaqdan ötrü onu digər meyarlarla da dəyərləndirmək lazımdır.

Sənəd və mətn dəyərləndirməsinin meyarları

Bu kitabda hədisləri iki kateqoriyada tənqid etməyə çalışacağam: sənəd və mətn baxımından. Hədisin mənbəyi, əslində, sənədinin bir hissəsi olduğuna görə bu barədə sənəd bölməsinin əvvəlində məlumat verəcək, ən qədim mənbəyin tarixi, müəllifə istinadı, müəllifinin kimliyi, məzhəbi, siyasi görüşləri, elmi səviyyəsi və dəqiqliyi nəzərə alınacaqdır. Bundan sonra hədisin sənədinin, rəvayətçi zəncirinin nə dərəcədə tam olduğu araşdırılacaq, rəvayətçilərin kimliyi, nə dərəcədə etibarlı və ya qərəzli ola biləcəyi, habelə rəvayətçinin və ya sənədin iztirabı¹ rical qaydalarına əsasən, tənqid ediləcəkdir. Hədisin müxtəlif sənədlərlə nəql edilib məşhur olması da bu mərhələdə diqqətə alınacaqdır.

Mətnin tənqidi bölməsində isə hədisdə iztirab,² işlənmiş söz və mənaların məsuma yaraşan və məsum dövrünə uyğun olması kimi amillər nəzərə alınmaqla yanaşı, əsasən bu meyarlardan istifadə olunacaqdır: Quran, ağıl, sünnə, elmi-təcrübi məsələlər və tarixi həqiqətlər.³

Hədisin mətni ilk növbədə Quran ayələrinə, onlardan alınan nəticələrə, Quranın ruhuna, məqsəd və istiqamətlərinə zidd olmamalıdır. Əlbəttə, bəzi hədislər ilk baxışdan Qurana zidd görünür, ancaq araşdırdıqda onların əslində, Quranın şərh olduğu ortaya çıxır. Ümumi və mütləq mənada buyurulmuş ayələri açıqlayan, istisna yerlərini bəyan edən hədislər – təbii ki, etibarlı hədis kriteriyalarına cavab verdiyi təqdirdə - bu qismə daxildir.

¹ Rəvayətçi diqqətsiz olub hədislərin sənədini və ya mətnini fərqli şəkillərdə nəql edirsə, iztirablı (müztərib) rəvayətçi sayılır və hədisləri sual altına düşür. Bir hədisin fərqli və ziddiyyətli sənədlərlə nəql olunması isə sənəddə iztirab adlanır.

² Hədisin fərqli və ziddiyyətli mətnlərlə nəql olunması mətnə iztirab adlanır.

³ Bəzi tədqiqatçıların uyğun meyarları barədə bax: Sübhani, əl-Hədis əl-nəbəvi beynəl-rivayəti vəl-dirayə, s 53; Nəsiri, Rəveşşənəsiye-nəqde-əhadis, s 73-77, 207-241.

Bəzi hədislərdə zinadan doğulmuş insanın əməllərinin qəbul edilməyəcəyi, onun cənnətə buraxılmayacağı bildirilmişdir.¹ Ancaq belə hədislər Quranın Fatir-18² və Kəhf-49³ kimi ayələri ilə daban-dabana zidd olduğu üçün heç bir dəyəərə malik deyil.

Ağlın əminlik və xatircəmlik yaradan hökmləri dini baxımdan dəlil olduğu üçün⁴ hədislərin dəyərləndirilməsində də əsas meyarlardan biridir. Buna həm əqli baxımdan qeyri-mümkün bir əməlin məsuma aid edilməsi kimi hallar daxildir, həm də əqli və dini müqəddimələrdən ibarət arqumentlər. Misal üçün, Peyğəmbər doğulandan sonra əmisi Əbu Talibin ona döşündən süd verməsi⁵ "hədis"i əqli baxımdan ona görə qəbuledilməz deyil ki, bu hal qeyri-mümkündür və Allah istəsə də, kişinin döşündən süd çıxara bilməz. Əslində, ona görə qəbuledilməzdir ki, belə bir möcüzənin heç bir mənası yoxdur. Bunda nə Peyğəmbərə, nə də qadın kimi süd verən Əbu Talibə dair fəzilət var, hətta ikinciyə qarşı təhqir olduğunu söyləyə bilərik. Əgər südü olan heç bir qadın tapılmırdısa, Allah bu möcüzəni Peyğəmbərin öz anası üzərində göstərə bilərdi.

Cəfər Sübhaninin əl-Kafi kitabında etibarsız hədislərin olduğunu isbatlamaq üçün qeyd etdiyi bir hədis də bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Səhih sənədli bu hədisə görə, "Şübhəsiz ki, o (Quran) sənin və sənin qövmün üçün xatırlatmadır. Siz mütləq sorğu-sual olunacaqsınız"⁶ ayəsindəki "zıkr" (xatırlatma) sözündə məqsəd Peyğəmbərdir. Lakin Sübhaniyə görə, ayə Peyğəmbərə müraciət etdiyi üçün bu hədisin doğruluğunu söyləmək ağıl və dini mətnlər baxımından düzgün deyil.⁷

Doğru sünnə - yəni məsumların etimad yaradan söz, əməl və təsdiqləri ayrı-ayrı hədisləri dəyərləndirmə meyarlarından biridir. Hətta

¹ Bərqı, əl-Məhasin, c 1, s 108-109; Səduq, İləl əl-şərai, c 2, s 564.

² "Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz".

³ "Onlar (dünyada) etdikləri bütün əməllərin (qarşılarında) hazır durduğunu görəcəklər. Rəbbin heç kəsə zülm etməz!"

⁴ Bax: səh. 39.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 448.

⁶ Zuxruf, 44.

⁷ Cəfər Sübhani, Külliyyat fi elm əl-rical, s 374.

sünnə qəti olmasa belə, hədislərin dəyərləndirilməsində gözardı edilə bilməz. Belə ki hər hansı vahid hədis və ya hədislər nisbətən güclü, hətta eyni səviyyəli digər hədislərlə ziddiyyət təşkil etdikdə də, bu, onlara şübhə ilə yanaşmağa əsas verəcəkdir. Hər halda, bu araşdırmada hədisləri tənqid edərkən sünnəyə də müraciət edilmişdir.

Xatırladım ki, məsumların dövrünə gedib çatan icma, əslində, məsumların təsdiqi olduğu üçün meyar sayılır. Sözügedən dövrdən sonra yaranmış icmanın meyar olmasına isə heç bir dəlil yoxdur.¹

Hər hansı hədisin qəti elmi-təcrübi məsələlərə zidd olması da onun etimadsız sayılmasına kifayət edən amildir. Çünki gümana və ya zənnə əsaslanan heç bir şey sübuta yetmiş qəti bir məsələni sual altına sala bilməz. Əl-Kafi kitabının səhih sənədli bir hədisinə görə, Yer balığın, balıq suyun, su daşın, daş inək buynuzunun, inək də torpağın üzərində dayanmışdır!² Ancaq hər kəs elmi nəticə olaraq, habelə kosmosdan çəkilmiş fotolardan əmin ola bilər ki, Yer kürəsi heç bir şeyin üzərində deyildir.

Bəzən hədis tarixi həqiqətlərə zidd olur ki, bu da onun etibarsız sayılmasına səbəb olur. Hərçənd tarixin özü də hədis kimi nəql əsasında gəlib çatmışdır, ancaq şübhəsiz, əminlik və xatircəmlilik yaradan tarixi faktlar da vardır ki, bu səviyyəyə çatmamış vahid hədislərdən öndə durur.

Sənədi səhih olan bir hədisə görə, əhli-sünnə kitablarında məşhur olan "Qoca kişi ilə qoca arvad zina etdikdə, hər ikisini daşqalaq edin" cümləsi Quran ayəsi olmuş, sonradan ondan çıxarılmışdır.³ Halbuki bu iddia Hicr-9,⁴ Fussilət-41-42⁵ kimi Quran ayələrindən əlavə, həm də Qurana və onun toplanmasına dair tarixi faktlarla ziddiyyət təşkil edir.

¹ Hüseyni Behsudi, Misbah əl-üsul, c 2, s 136-141.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 89.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 7, s 177. Behbudi bu iki hədisin heç birini Səhih əl-Kafi kitabına salmamışdır.

⁴ "Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu qoruyub saxlayacağıq!"

⁵ "O, şübhəsiz ki, yenilməz (qiymətli) bir kitabdır. Nə öncə, nə də sonra batil ona yol tapa bilməz".

Bu misallardan çox çəkmək olar, amma hamısının bir cavabı var: Digər fakt və əlamətlər vasitəsilə əminlik və ya xatircəmliyə səbəb olmayan vahid xəbər dəlil və meyar deyil, "hərçənd rəvayətçiləri son dərəcə ədalətli olsalar da"¹.

¹ Mürtəza, Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza, c 3, s 270. Bu gün bəzi elm mərkəzlərində geniş yayılmış bir fikrə görə, hədisin sənədi səhih, məzmunu yanlış olsa, onu digər ehtimallarla izah etmək lazımdır. Lakin məsumların özamankı insanların dili ilə danışdıqlarını nəzərə alsaq, adətən həmişə mövcud olan ağlabatmaz və zehindən uzaq ehtimallar axtarmaq düzgün nəzərə çarpmır.

İkinci fəsil: Hədismərkəzli yanaşmanın ictimai nəticələrinin təhlili

Ən davamlı ictimai hadisələr arxalarında güclü düşüncə olanlardır. Bəzi düşüncələr qanlı qətlərə səbəb olur, bəzisi insanların xoşbəxtliyinə. Əhli-beyt imamlarından nəql olunan hədislərin məzmunu da qeyd-şərtsiz örnək və şüalər üçün şəriət dəlili sayıldığına görə belə təsirli düşüncələrdəndir və hər birinin özünəməxsus nəticələri vardır.

Əlbəttə, Əhli-beyt davamçıları heç bir hədis mənbəyini bütünlüklə mötəbər bilmirlər. Ancaq bunu da inkar etmək olmaz ki, hədislərin doğru-yanlışlığını təyin etmək həmişə mümkün olmamış, bəzən Qurana və ağıla zidd hədislərə də müraciət olunmuşdur. Bu, hədismərkəzlilik adlandıraraq barəsində danışdığımız amildir və biz birlikdə onun Səfəvilər dövründəki mənfi ictimai nəticələrini təhlil edəcəyik.

Birinci nəticə: Başyarmanın yaranması və yayılması

İmam Hüseyin hicrətin 61-ci ilinin 10 məhərrəmində Kərbəla çölündə azsaylı tərəfdarları ilə birgə faciəli şəkildə qətlə yetirildi. Bunu gören Əhli-beyt ailəsi və bundan xəbər tutan müsəlmanlar Peyğəmbər övladlarının faciəsindən kədərlənib ağlamağa, şəhidlərə yas tutmağa başladılar və beləliklə, Aşura əzadarlığı adlı bir ənənə meydana çıxdı. Əhli-beyt imamları tərəfindən təkidlə tövsiyə olunan bu əzadarlıq xüsusən şiə tarixində böyük rol oynamış, əhlibeytsevərləri zülmə qarşı mübarizəyə səfərbər etmək üçün təsirli amilə çevrilmişdir.

Hər bir hadisə və amil kimi, nəinki Aşura əzadarlığı, hətta Aşura hadisəsinin özü də tarix boyu ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. Aşura əzadarlığının formalaşdığı tarixdən uzaqlaşdıqca ona müxtəlif əlavələrin edildiyinin şahidi oluruq. Bu əlavələr yalnız forma ilə məhdud qalмайıb bir çox hallarda Aşura qiyamının mahiyyət və məqsədlərini hədəf seçmiş, təəssüflü olsa da, onu gözədən salmağa gətirib çıxarmışdır. Belə əlavələrdən biri də Aşura günü həyata keçirilən başyarma və qançıxarma ənənəsidir.

Qançıxarma və başyarma Səfəvilər dövründə

Aşura əzadarlığı zamanı qançıxarma və başyarma Qacarlar dövründən (1796-1925) etibarən geniş yayılsa da, heç şübhəsiz, Səfəvilər dövründə (1501-1722) meydana çıxmışdır. Səfəvilərdən öncə əzadarlıqda baş-bədənini yarıb qanatma halı heç bir mənbədə qeyd olunmamışdır.

Şah Abbasın sultanlığı dövründə, 1623-1624-cü illərdə İranda səfərdə olmuş rus taciri Fedot Afanasyeviç Kotov İsfahanda keçirilmiş Aşura mərasimi haqda məlumat vermişdir. Səyyahın yazdığına görə, həmin gün əhali əzadarlıq üçün meydana toplaşır, qadınlar ağlayır,

kişilər və uşaqlar başlarını yarıb qanadır, ülgüclə qol və sinələrini kəsib qan çıxarır, üz-başlarını qana boyayırdılar.¹

Bu məlumatları məşhur alman səyyahı Adam Olearius da təsdiqləyir. 1637-ci ildə Ərdəbildə olub Aşura mərasimində iştirak etmiş bu səyyah Şeyx Səfi türbəsinin həyatində baş tutan kollektiv qançixarma barədə xəbər vermişdir. Onun yazdığına əsasən, insanlar günortaya yaxın “məzlum imamlarının axan qanının xatirəsinə” qollarını çırmayıb, iti alətlə kəsdirib qan çıxarırdılar. Aksiya iştirak edənlərin sayı o qədər çox olur, günortaya qədər yerə o qədər qan tökülürdü ki, sanki həyətdə bir neçə öküz kəsmişlər.²

Səfəvilər dövründə qançixarma və başyarma ənənəsinə dair növbəti məlumat məşhur türk səyyahı Övliya Çələbiyə aiddir. O, 1647-ci ildə Şah Səfinin sultanlığı dövründə Təbrizdə keçirilən Aşura mərasimini təsvir edərkən qançixarma aksiyasından da yazmışdır. Onun yazdığına görə, həmin gün əhali Çövkən meydanına toplaşib İmam Hüseynin qətli barədə kitab dinləyir, şəbih səhnələrinə tamaşa edib ağlayır, sonra isə yüzlərlə bərbər insanların arasına girib “Hüseyn eşqinə” qan axıtmaq istəyənlərin sinə və qollarını ülgüclə kəsib qan çıxarırdı.³ Çələbi Gəzində keçirilən Aşura mərasimində də eyni səhnələrlə üzləşmişdir.⁴

Şah Süleymanın dövründə İranda səfərdə olmuş başqa bir alman səyyahı Engelbert Kempfer də qançixarma əməli barədə məlumat vermişdir. O yazır ki, Aşura günü insanların qanı coşur və qəmə ilə bir-birinin başından qan çıxarırlar.⁵ Habelə qeyd edir ki, Aşura günü bəzi şəhərlərdə həzrət Hüseynin simvolik tabutunu gəzdirir, bu zaman ülgüclə alınlarını və keçəl qırılmış başlarını kəsirlər.⁶ Aşura günü əza heyətlərinin taxta, daş, bıçaq və xəncərlə bir-birini yaralayıb öldürməsinə

¹ Котов, Хожделение купца Федота Котова в Персию, с 88.

² Olearius, Səfərnəmə, s 118.

³ Övliya Çələbi, Evliya Çelebi seyahetnamesi, c 2, s 256.

⁴ Yenə orada, c 4, s 356-357.

⁵ Kempfer, Səfərnəmə, 138.

⁶ Yenə orada, 181.

və bunu dini ayin kimi qəbul edib ölənlərin şəhid adlandırılmasını ispan səyyahı Fiqeroa da qeyd etmişdir.¹

Qançixarma ənənəsi çox güman ki Səfəvilər dövrünün birinci yarısından başlamışdır. Birinci Şah Abbasın dövründə illərlə İranda yaşamış Şerli qardaşlarının yazdığına görə, bəzi sufilər hər il İmam Əlinin şəhid olduğu gündə bıçaqla özlərini yaralayır və bəzən bu yaralardan dünyalarını dəyişirdilər.²

Bu məlumatlara əsasən, qançixarma və başyarma əvvəlcə İmam Əliyə əzadarlıq zamanı sufilər tərəfindən həyata keçirilmiş, Birinci Şah Abbasın hakimiyyətinin sonlarından isə xüsusən İranın böyük şəhərlərində Aşura gününə aid kollektiv ayin kimi yayılmışdır. Zəncir vurmaq, qan çıxarmaq, baş yarmaq kimi mazoxist ayinlərin sufi riyazətlərinə, rahib qaydalarına çox oxşarlığı var, onların sufi dövlətində yayılması düşündürücüdür və bəzi tədqiqatçıların da diqqət yetirdiyi kimi, Sufizmin qalıqlarından ola bilər.³ Bəzi müasir mütəfəkkirlərə görə isə başyarma Qafqazın ortodoks məsihilərindən İrana keçmişdir.⁴ Hər halda, bu əməlin əsas mənşəyi dəqiq məlum deyil.

Deyilənlərə əsasən, şübhə yoxdur ki, qançixarma əməli Səfəvilər dövründə bəzi şiə cəmiyyətlərində mövcud olmuşdur. Çeşidli şəkilləri olan bu əməl get-gedə xəncərlə və iri bıçaqla başyarma ənənəsinin oturuşmasına gətirib çıxarmışdır.

Məsələnin təhlili

Səfəvi dövrünün din alimlərinin, əsas şərti baş və ya bədəndən qan çıxarmaq olan bu növ əzadarlıq barədə fətvaları əlimizə çatmasa da, onların mənalı sükutlarından və mövcud tarixi materiallardan bunda problem görmədiklərini anlamaq olar.

Səfəvi dövrünün sonlarında yaşamış Mirzə Abdullah Əfəndi İsfahaninin (1656-1718) "Töhfə Firuziyyə" kitabındakı qeydlərinə görə,

¹ Fiqeroa, Səfərnəmə, s 311-312.

² Şerli, Səfərnameyə-bəradərane-Şerli, s 77.

³ Bax: Zəkavəti Qaragözlü, Pişineşünasiyə-şəaire-əzadariyə-sünnətiyə-şeyan, s 42.

⁴ Mütəhhəri, Məcmueye-asar, c 16, s 331.

həmin dövrün əvvəllərində yaşamış böyük şïə alimi Müqəddəs Ərdəbili (1500-1585) belə əza tərzlərinə etiraz etmiş, etirazlarına məhəl qoyulmadığını görəndən sonra isə evinə girib cəmiyyət içinə çıxmamağı üstün tutmuşdur.¹

Hakimiyyətlə əməkdaşlığı qəbul etməyən din alimlərindən olduğu² üçün onun etirazının bəhrəsiz qaldığını başa düşmək olar. Bəs Səfəvi sultanları ilə yaxın münasibəti olan və ya hansısa dini vəzifədə çalışan alimlər qançıxarma və başyarma ənənəsinə nə üçün etiraz etmədilər? Müqəddəs Ərdəbili kimi onlar da bu kimi ayinlərdən xəbərdar idilər. Bu bidətlər sonrakı dövrlərdə, xüsusən də Səfəvi şahlığının sonlarında çox geniş yayılmışdı. Xarici səyyahların başyarma barədə məlumatlarından da görünür ki, bu əməl Təbriz, Ərdəbil və İsfahan kimi böyük şəhərlərdə kütləvi şəkildə icra olunurdu. Bu baxımdan, Əhli-beyt alimlərinin ondan xəbərsiz olmaları qeyri-mümkündür. Sonrakı ənənəvi-tekstual baxışlı din alimlərinin onun icazəli və müstəhəb olmasına dair müvafiq fətvalarını və mövcud tarixi materialları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bəzi hədislərin təsiri altına düşərək bunda problem görməyiblər və onların sükutunu təsdiq əlaməti kimi qəbul etmək olar. Necə ki, bəzi müasir tədqiqatçılar da Səfəvi dövrünün ruhani və müctəhidlərinin ozamankı əzadarlıq bidətləri ilə müvafiq olduqlarını düşünürlər.³

Əlbəttə, bu, din alimlərinin sükutundan alınan minimum nəticədir. Çünki məlumatlara görə, onların bəzisi sözügedən əzadarlıq məclislərində iştirak da etmişlər. Məsələnə aydınlıq gətirmək üçün yuxarıda danışdığımız hadisəni davam etdirək:

Müqəddəs Ərdəbili əzadarlıq günlərində insanlardan uzaqlaşandan sonra bir gecə yuxuda İmam Hüseyni görür. İmam onu danlayıb deyir ki, nə üçün insanları əzadarlıq etməyə qoymursan?! Bundan sonra Ərdəbilinin özü də əllərinə daş yığıb bir-birinin baş-

¹ Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərsəye-din, fərhəng və siyasət, c 1, s 464.

² Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 1, s 83.

³ Ruhani Quçani və Fərəci, Nəqşə-üləma dər tərvice-əzadariye-əsre-Səfəvi və celogiri əz bidəthəye-an, s 31.

gözünü yara-yara əzadarlıq eləyənlərə qoşulur və onlarla dostluq eləməyə başlayır.¹

Əfəndinin, özündən 150 il qabaq yaşamış Müqəddəs Ərdəbili haqda yazdığı bu fikirlərin nə qədər dəqiq olduğunu bilmirik, amma məsələ bununla da bitmir. Öz sözü ilə desək, “avara və quldurların” icad etdikləri və hər il artırdıqları əza tərzlərində problem görməyən Əfəndi onları “bəyənilmiş ayın” adlandırır İmam Mehдинin zühuruna qədər davam etməsini arzulayır. Onun yazdığına görə, Səfəvilər dövrünün əvvəlindən etibarən heç bir şey alimi bu əza tərzlərini qadağan etməmiş, əksinə, tərifləmiş və özləri də eyni tərzdə əzadarlıq etmişlər.² Əfəndinin “İmam Hüseyni müdafiyyə hazırlıq”, “İmam Mehдинin zühuruna hazırlıq”, “avara və quldurlar” kimi ifadələrindən də görünür ki, burada rövzə və mərsiyə oxumaq və ya sinə vurmaq kimi normal əzadarlıqlar deyil, quldur xislətinə yaraşan və ya silahla müşayiət olunan qanlı əzadarlıqlardan söhbət gedir.

Aşura əzadarlığında başyarmanın din alimləri tərəfindən etirazla üzləşməməsinin və əsrlərlə davam etməsinin mühüm səbəblərindən biri hər növ əzadarlığı tövsiyə edən və başyarmanı icazəli sayan bəzi hədislərdir.³ Hətta əxbari alimlərindən olmuş mühəddis Hüseyn Nuri (1838-1902) də Səfəvilər dövrünün bəzi din alimlərini tənqid edəndən sonra bəzi hədislərin onların səhv və təhriflərə yol vermələrinə səbəb olduğunu bildirmişdir.⁴ Həzrət Zeynəbin başını kəcavəyə vurub yardığını bildirən zəif, sənədsiz hədisi öz əsərlərində qeyd etmiş alimlər təbii ki, başyarmanın haram olduğunu hətta təsəvvür edə və ya başyaranlara etirazlarını bildirə bilməzdilər. Habelə "Mən bələğ" hədislərini qeyri-vacib məsələlərdə, tarix, müsibət və fəzilətlərdə güzəşt qaydasına əsas

¹ Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət, c 1, s 464.

² Yenə orada, c 1, s 464-465.

³ Digər səbəblərdən ötrü bax: Ruhani və Sasanpur, İlale-roşd və qostərəşe-bidətha dər əzadariye-əsre-Səfəvi, s 78-92.

⁴ Nuri, Lölö və mərcan, s 205-212.

hesab edən alimlər¹ sükut etməyə və Hüseyn məclisləri coşqulu keçsin deyə əzadarların nalayiq hərəkətlərinə göz yummağa məcbur idilər.

Başyarmanı təsdiqləyən hədislər

Biz burada din alimlərini təsirləndirib sükuta vadar edən, başqa sözlə desək, hədismərkəzli yanaşmaya səbəb olan əsas hədisləri (və ya məsumlarla bağlı hadisələri) araşdıracaq, məsələnin düşüncə köklərini və sözügedən metodik yanlışlığı üzə çıxaracağıq. Bu hədislər həzrət Zeynəbin başını kəcavəyə vurub qanatmasından və "Mən bələğ" hədislərindən əldə olunan Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydasından ibarətdir.

1. Həzrət Zeynəbin başını yarması

Sözügedən qançıxarma və başyarma əməlinin düzgünlüyünü göstərməkdən ötrü istinad olunan əsas dəlil həzrət Zeynəbin öz başını kəcavəyə vurub yarmasıdır. Türeyhi (1571-1674) bu hadisəni İbn Ziyadın sarayını təmir edən Müslim Cəssas adlı bir suvaqçıdan nəql edir. Bu usta iş əsnasında şəhərdə səs-küy düşdüyünü eşidib yaxındakı qulluqçudan nə baş verdiyini soruşur. Qulluqçu cavab verir ki, Yezidə qarşı çıxmış bir qiyamçının başını gətirirlər. Qiyamçının kimliyini soruşanda isə cavab belə olur: "Hüseyn ibn Əli". Müslim əllərini yuyub karvanın yanına gedir, Əhli-beyt ailəsinin və şəhid başlarının gətirildiyini, İmam Səccadın ağlayaraq şeir oxuduğunu, Ümm-Gülsümün şəhər əhalisini məzəmmət etdiyini görür. Bu zaman həzrət Zeynəbin gözləri qardaşı Hüseynin nizədəki başına sataşır və o qədər narahat olur ki, alnını kəcavəyə vurur. Bundan sonra başörtüyünün altından qan axır və o, yanıqlı bir şeir oxumağa başlayır.²

Həzrət Zeynəbin öz başını yarması hədisi sonrakı əsərlərə məhz Türeyhinin kitabından keçmişdir. Əllamə Məclisi (1616-1698) "Bihar əl-ənvar" əsərində, "Bəzi mötəbər kitablarda Müslim Cəssasdan sənədsiz

¹ Bax: Bəhayi, əl-Ərbəunə hədisən, s 60, 385-392; Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 2, s 256-257; Xansari, Məşəriq əl-şümus, s 34; Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 1, s 80.

² Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərasə vəl-xütəb, s 464-465.

şəkildə belə rəvayət olunduğunu gördüm” qeydindən sonra bu hədisi eynilə Türeyhinin kitabındakı kimi yazmışdır.¹ Səfəvi dövrünün başqa bir alimi Abdullah Bəhrani onu “Əvalim əl-ülum vəl-məarif”² kitabında Əllamə Məclisinin qeydi ilə birgə nəql etmişdir.

Hadisənin məsum sünnəsi ilə əlaqəsi İmam Səccadın buna etiraz etməməsindədir. İmam Əli və həzrət Fatimənin yetirməsi olan Zeynəb həqiqətən bu işi görmüşsə, məsum imam olan həzrət Səccad ona etiraz etməmişsə, Əhli-beyt fiqhinə görə, digərləri də əzadarlıq niyyətilə başlarını yara bilərlər.

Rəvayət sənədinin tənqidi

Bu hadisənin mənbəyi son dərəcə etibarsızdır. Günümüzə qədər gəlib çatmış mənbələr arasında bu hadisəyə ilk dəfə Səfəvilər dövrünə aid olan, Türeyhinin (1571-1674) “əl-Müntəxəb fi cəmi əl-mərasiri vəl-xütəb” kitabında rast gəlmək mümkündür. Tarix elminin metodları ilə azca tanışlığı olanlar bilirlər ki, min il boyunca heç bir alim və tarixçi tərəfindən qeydə alınmayan bir hadisənin birdən-birə bir kitabda peyda olması çox ciddi qüsurdur. Üstəlik, bu kitab heç bir elmi çəkisi olmayan, moizə və mərsiyələrin toplandığı bir kitabdır.

Türeyhinin bu hədisi “Nur əl-eyn fi məşhəd əl-Hüseyn” kitabından nəql etdiyi ehtimal olunur. Halbuki əvvəla, bu kitabın müəllifi bəlli deyil, əşəri və şafei alimlərindən olan İbrahim İsfərayiniyə (337-418h.q.) aid olduğu ehtimal olunur. İkincisi, sözügedən kitabda Müslim Cəssasın hədisi qeyd olunsada, həzrət Zeynəbin başını yarıdığı deyilən cümlə mövcud deyil.³ Türeyhinin əl-Müntəxəb kitabının nüsxələri arasında böyük fərqlərin olduğunu⁴ nəzərə alsaq, həmin hissənin hansısa nüsxəçi tərəfindən məhz bu kitaba əlavə olunduğunu da güman etmək olar.

Başqa bir ehtimal isə bundan ibarətdir ki, həmin hissəni Türeyhinin özü vaiz və ya rövzəxanlardan eşidib kitabına salmışdır. Onun “Seçilmiş

¹ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 45, s 114-115.

² Bəhrani İsfahani, Əvalim əl-ülum vəl-məarif, c 17, s 372-374.

³ İsfərayini, Nur əl-eyn fi məşhəd əl-Hüseyn, s 55-56.

⁴ Ağə Bozorg Tehrani, əl-Zəriə, c 22, s 420.

mərsiyə və xütbələr” adlanan bu kitabındakı xütbələrin hamısının özü tərəfindən söyləndiyi bəlli deyil. Bu kitabda İmam Hüseynin təkbaşına on min düşmən öldürməsi¹ kimi olduqca absurd və əsassız fikirlər də var ki, ən yaxşı halda müəllifin kimdənsə eşidib yazdığını düşünmək olar.

Rəvayət sənədinə gəldikdə isə hədis mürsəl, yəni sənədsiz olduğuna görə zəif kateqoriyasına daxildir.

Bütün bunlara Müslim Cəssas kimlikli bir rəvayətçinin naməlum olduğunu, rical kitablarında adının keçmədiyini də əlavə etsək, hədisin sənədi haqda əlavə şərhə ehtiyac qalmır.

Mətnin tənqidi

Hədisin mətni də kifayət qədər qüsurludur. Aşura ərəfəsində Kufənin ictimai-siyasi durumu çox gərgin idi. O vaxta qədər Müslim ibn Əqil şəhərdə mövqeyini bərkitmiş, sonra Übeydullah ibn Ziyad Kufəyə vali təyin edilərək Müslimi şəhid etmiş, bir çox qəbilə böyüklərini həbsə atmış, digərlərini də qorxudub susdurmuşdu. Əhali İmam Hüseynin Kufə yolunda olduğunu, İbn Ziyadın isə ona qarşı qoşun yolladığını bilirdi. Belə bir şəraitdə həzrət Zeynəbi, Ümm-Gülsümü, hətta gənc İmam Səccadı da tanıyan birisinin bütün bunlardan xəbərsiz olması və Yezidə qarşı qiyam edənin kimliyini bilməməsi mümkün deyil.

Mətnə mövcud olan ikinci problem İmam Hüseynin başının Kufəyə əsirlərlə birgə gətirilməsidir. Halbuki daha mötəbər qaynaqlarda onun əsirlərdən öncə göndərildiyi bildirilir. Ömər Səd imamın başını elə Aşura günü İbn Ziyada göndərdi, özü və əsirlər isə həmin gecəni Kərbəladə qaldılar.²

Başqa bir problem isə budur ki, guya Kufə camaatı şəhidlərin uşaqlarına xurma və çörək vermiş, Ümm-Gülsüm isə bunu görüb “Sədəqə bizə haramdır” – deyə qışqırmış və verilənləri uşaqların əlindən alıb yerə atmışdır. Halbuki dində belə bir hökm yoxdur və vəhy ailəsinin

¹ Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəmi əl-mərasii vəl-xütab, s 451.

² İbn Qüteybə Dinəvəri, əl-Əxbar əl-tival, s 259; Təbəri, Tarix, s 1013; Müfid, əl-İrşad, c 2, s 113-114; Seyid ibn Tavus, əl-Lühuf, s 84.

qızının özündən belə hökm çıxarması absurddur. Peyğəmbər övladlarına haram olan vacib sədəqə digərlərinin verdiyi zəkatdır,¹ ac uşaqları doyurmaq üçün verilən bir parça çörək yox.

Deyilənlərə əsasən, həzrət Zeynəbin Kərbəla faciəsindən sonra başını kəcavəyə vurub qanatması kökündən yanlışdır, hadisənin həm mənbəyi, həm sənədi, həm də mətni çox böyük qüsurlara malikdir.

2. “Mən bələğ” hədisləri və müvafiq əsaslandırmanın tənqidi

Şiə və sünni mənbələrində gəlmiş bəzi hədislərə görə, hər hansı cəhətdən zəif olan, yaxud rəvayət sənədi olmayan müstəhəb hökmlü dəlillərə – hədislərə əməl etmək və deyilən savaba nail olmaq mümkündür. Nümunə üçün İmam Sadiqdən nəql olunan hədisi diqqətinizə çatdırırıq: “Bir adama Peyğəmbərin hansısa əmələ savab söylədiyi çatsa və o, həmin əməli yerinə yetirsə, uyğun savaba nail olar, hətta Peyğəmbər söyləmiş olmasa belə”.² Bu hədislər əsasən “mən bələğ” (kimə çatsa) sözləri ilə başladığına görə “Mən bələğ” hədisləri adlanır.

Bəzi İslam alimləri bu hədislərdən “əl-Təsamuh fi ədillə əl-sünən”, yəni Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydasını əldə etmişlər. Onlara görə, qeyri-icbari hökmə dəlalət edən, habelə tarixə və fəzilətlərə dair hədislərdə çox ciddiliyə və tələbkarlığa ehtiyac yoxdur, zəif olsalar belə onlara istinad etmək olar. Bu səbəbdən bəzi alimlər əzadərliqlə bağlı olan, icbari hökmü olmayan əməl hesab etdikləri başyarma və qançıxarmanın dini dəlillərinə əhəmiyyətsiz yanaşmışlar.

Bu qaydanın əsassız olması haqda növbəti fəsildə danışacağam. Burada demək istədiyim isə odur ki, hətta bu qayda doğru və əsaslı olsa belə, başyarmaya bəraət qazandıra bilməz. Çünki Təsamuh qaydasında mövzu müstəhəb (savab), yoxsa mübah (mükafat və cəzası olmayan halal iş) olduğu bilinməyən əməldir. Başqa sözlə desəm, müsəlman fikirləşir ki, Allah mənim bu işi görməyimi istəyir (müstəhəb), yoxsa

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 4, s 59.

² Bərqı, əl-Məhasin, c 1, s 25.

Onun üçün fərqi yoxdur (mübah)? Və bu zaman ehtiyat tədbiri olaraq, həmin işi görmək tövsiyə olunur. Başyarmada fərz olunan mövzu isə haram¹, məkrüh (xoşagəlməz), mübah və ya müstəhəb olduğu bilinməyən əməldir; yəni onun haram və qəbahətli olma ehtimalı mövcuddur. Buna əsasən, "Mən bələğ" hədisləri başyarmaya şamil olmur və ehtiyat onun tərک edilməsini tələb edir.

Başyarma və qançixarmanın haram olmasına dair dəlillər

Buraya qədər başyarmanın təsdiqinə dair Səfəvilər dövründə geniş yayılmış və başlarını yaranlara etiraza mane olan iki əsas arqumentin problemləri barədə qısaca məlumat verdim. Bu hissədə isə onun əksini, yəni başyarmanın haram olduğunu isbat etmək üçün Qurana, ağıla və səhih sünnəyə əsaslanan üç dəlilə toxunacaq, zəif, əsassız hədislərə istinad edib başyarmanı məqbul saymağın elmi əsasının olmadığını və bunun hədismərkəzlilik olduğunu göstərməyə çalışacağam.

1. Özünə zərər yetirmənin haram olması

İnsanın özünə zərər yetirməsi həm əqli baxımdan qəbahətli işdir, həm də İslam mətnlərində qadağan olunmuşdur.

Sağlam ağıl məcbur olmadıqda və ya çarəsiz hala düşmədikdə özünə zərər və xəsarət yetirməni məqbul saymır, belə bir iş görəni məzəmmət edir. Təbii ki, əzadarlıq zamanı baş-bədənindən qan çıxarmağa nə məcburiyyət var, nə də bu, hər hansı səbəbdən əvəzolunmaz işdir. Əgər məqsəd matəm saxlamaq, hədsiz kədəri ifadə etməkdirsə, ən əziz adamını ən faciəli şəkildə əldən verən şəxs də nəinki ildönümündə, heç onu əldən verdiyi zaman da belə bir iş görmür. Yaxud məqsəd kiməsə güc nümayiş etdirməkdirsə, bunun da uyğun yolları var və öz başını yarmaq heç bir müstəsna əhəmiyyətə malik deyil.

¹ Din alimlərinin başyarmanın haramlığına dair fətva və fikirləri haqda bax: Qane və Bəyati, Qəməzəni; əzadari, ya xurafe, s 200-210.

Özünə zərər yetirmək zülmün nümunələrindəndir. Zərəri dəf etmək ağıl baxımından vacib olduğu kimi, özünə zərər yetirmək də yasaqdır.

Özünə zərər yetirmək ənənəvi-tekstual baxımdan da haram əməldir. Qurani-kərimdə insanın özünü təhlükəyə - həlakətə atması qadağan olunmuş,¹ həm ümumi olaraq, zülm etmək,² həm də özünə zülm etmək³ yasqlanmışdır ki, bu da ağılın uyğun hökmü ilə üst-üstə düşür. Bu ayələrin birində deyilir: "Kim pis iş gördükdən və ya özünə zülm etdikdən sonra Allahdan bağışlanmağını diləyərsə, Allahın bağışlayan, mərhəmətli olduğunu görər".⁴

Ağıldan və Qurandan dəlil olan yerdə başqa bir şeyə ehtiyac qalmasa da, xatırladıq ki, özünə zərər və xəsarət yetirməyin haram olduğuna dair sünnədən də çoxlu dəlillər vardır. İslam şəriətində zərərli olduğu təqdirdə nəinki oruc tutmamağa icazə verilir, hətta orucu açmaq vacib olur. Dəstəmaz və qüsl üçün su zərərli olduqda isə təyəmmüm etmək vacib buyurulur. Nümunə olaraq, İmam Sadiqdən nəql olunan hədisdə deyilir: "Oruc tutmaq zərərli olduqda iftar vacibdir".⁵ Göründüyü kimi, iftarın səbəbi insana toxunan zərərdir və bu, vacib bir əməlin tərk olunmasını vacib edirsə, heç şübhəsiz, zərəri olan qeyri-vacib əməllərin də tərkini vacib edir.

İslam hüququnda "La zərər" adlı məşhur bir qayda vardır. İmam Baqirdən nəql olunmuş bir hədisə əsasən, Allah rəsulu buyurmuşdur: "İslamda zərər yoxdur!"⁶ Bu hədisə əsasən də insanın özünə və ya digərlərinə fiziki və ya mənəvi zərər yetirməsi yolverilməzdir. Başyarma da "heç şübhəsiz, özünə zərər yetirməkdir".⁷ Şah Abbasın dövründə Şerli

¹ Bəqərə, 195.

² İbrahim, 22; Hud, 18; Əraf, 41; Yunis, 13.

³ Ali-İmran, 135; Tövbə, 36; Nisa, 64.

⁴ Nisa, 110.

⁵ Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 2, s 133.

⁶ Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 293.

⁷ Zəkavəti Qaragözlü, Pişineşünasiyə-şəaire-əzadariyə-sünnətiyə-şeyan, s 42.

qardaşları yazırdılar ki, bəzi başyaranlar yaranın təsirindən həyatlarını itirirdilər.¹

Qisası, canı qorumaq ağıl və şəriət baxımından vacibdir, həyat və sağlamlıq sevimli, cana zərər yetirmək isə haram və qəbahətli işdir.

Xatırladım ki, insan bəzən hansısa uca məqsəddən ötrü zərərli bir işi görə, özünü təhlükəyə, hətta ölümə də ata bilər. Bu məsələdə ağılın “Mühüm və daha mühüm” qaydası² əsas götürülməli, məqsədin, yoxsa zərərin daha əhəmiyyətli olduğu ölçülməlidir. Sözügedən uca məqsəd o qədər əhəmiyyətli ola bilər ki, insan ondan ötrü həyatını da qurban verir və heç kim onu qınamaz. Misal üçün, vətəni qorumaq belə məqsədlərdəndir. Lakin əzadarlıq zamanı baş yarmaqda belə bir əvəzolunmaz səbəbin olmadığını tam əminliklə söyləmək mümkündür. İnsan başını yarmadan da lazımınca əzadarlıq edə, İmam Hüseynin məqsədlərini və Aşura amallarını yaşada bilər.

2. İslamı və Əhli-beyt məzhəbini gözdən salmanın haram olması

Aşura günü başını yarıb qana boyamaq İslamı və özəlliklə Əhli-beyt məzhəbini gözdən salan, bədnam edən, məntiqsiz, xurafatçı, geri qalmış və kobud sekta kimi göstərən amildir. Əli xəncərli kişilərin qan içində görkəmləri insanları müsəlmanlardan qorxudur, dinə qarşı nifrət yaradır, İslamın terrorla assosiasiya edilməsinə əsas verir. Başyarma bundan əlavə, müsəlmanların, hətta Əhli-beyt məzhəbində olanların əzadarlıqdan, İmam Hüseyn məktəbindən, habelə məscid və hüseyniyyələrdən uzaqlaşmasına da səbəb olur.³

İslamı gözdən salmanın haram olması sübuta ehtiyacı olmayan məsələlərdəndir. Allahın əmanət tapşırdığı, Peyğəmbərin, Əhli-beytin

¹ Şerli, Səfərnəməyə-bəradərane-Şerli, s 77.

² “Mühüm və daha mühüm” qaydası iki əhəmiyyətli məsələ, hökm arasında ziddiyyət yarandıqda İslam əxlaqına xələl gətirməmək şərtilə daha mühüm olanı önə keçirməkdir. Məsələn, bir naməhrəm suda boğulursa, bunu görən müsəlman iki hökm qarşısında qalır: İnsan həyatını xilas etməyin vacibliyi və Naməhrəmə toxunmağın haramlığı. İslam hüququna görə, burada daha mühüm məsələ olan insan həyatının xilasına önə keçirilməlidir.

³ Qorxunc başyarma səhnələri barədə bax: Heydəri, Trajediye-Kərbəla, s 116-117.

və fədakar səhabələrin ağır zəhmətlər hesabına qoruduğu dini bədnam etmək, hansısa yersiz, həm də tərki günah sayılmayan yersiz əməllə gözdən salmaq ağıl və şəriət nöqtəyi-nəzərindən yolverilməzdir.

Düşmənin dinə qarşı hücum, təhqir və şantajlarına əsas verməmək, bəhanə yaratmamaq həm də bir Quran qaydasıdır. Məlum olduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbər danışanda bəzi müsəlmanlar onu tam anlamır və dediklərini bir də izah etsin deyər “Raina”, yəni “Bizə macal ver” deyirdilər. Bu sözün “Bizi axmaq adlandır” kimi bir mənasının da olduğuna, yaxud ibrancə başqa bir kobud anlam ifadə etdiyinə görə yəhudilər Peyğəmbəri və müsəlmanları ələ salmağa başladılar. Bu zaman Quran ayəsi nazil olub həmin sözün yerinə “Bizə bax, bizi nəzərə al” mənasını verən “unzurna” sözünü işlətməyi tapşırırdı.¹ Beləliklə, müsəlmanların gülüş obyektinə çevrilməsi Allah tərəfindən əngəlləndi, buna əsas verən səbəb aradan qaldırıldı, bədxahlar tərk-silah edildi.

Sözügedən məsələ hədislərdə də öz əksini tapmış, Əhli-beytə başucalıq gətirən işləri görmək, utanc gətirən əməllərdən isə çəkinmək tövsiyə olunmuşdur. Nümunə üçün İmam Sadiqdən nəql olunan məşhur hədisə diqqət yetirək: “Bizə utanc gətirən işlərdən ciddi çəkinin! Çünki pis övlad öz əməlilə atasının başını aşağı salır. Könül verdiyiniz adamlara (Əhli-beytə) zinət olun, xəcalət səbəbi olmayın!”²

Dini və məzhəbi gözdənsalma xüsusiyyətini nəzərə alaraq və ağılın “Mühüm və daha mühüm” qaydasına əsaslanaraq, başyarmanın haram olduğunu söyləyə bilərik. Dinin və məzhəbin hörmətini qorumaq, onu məsxərə və gülüş obyektinə çevirməmək, heç şübhəsiz, başyarmaqdan qat-qat əhəmiyyətli məsələdir. Başını yarıb qanatmadan da İmam Hüseynin xatirəsini yaşatmaq, Aşura şəhidlərinə əzadarlıq etmək olar. Başyarmada elə əvəzedilməz müsbət xüsusiyyət yoxdur ki, Əhli-beyt yolunu gözdən salsa belə, vazkeçilməz olsun.³

¹ Bəqərə, 104.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 219.

³ Başyarmanın məzhəbi gözdənsalma xüsusiyyəti və din alimlərinin bu barədə fikirləri haqqında bax: Qane və Bəyati, Qəməzani; əzadari, ya xurafe, s 197-200, 211-213; Əliniyyə Xətir, Şəaire-Hüseyni, s 139-143.

3. Bidətin haram olması

Əhli-beyt məzhəbində Aşura əzadarlığı heç şübhəsiz, dini ayin hesab olunur. Bu, dolayısı ilə bəzi Quran ayələri ilə,¹ birbaşa olaraq isə Əhli-beyt imamlarının uyğun tövsiyələri² ilə əlaqədardır. İmam Hüseynə matəm saxlayan, əzadarlıq edən bunu bir adət-ənənə kimi yox, savab əməl kimi edir. Lakin namaz və həcc kimi dini ayinlərdən fərqli olaraq, əzadarlığın konkret forması yoxdur. İmamlar da Aşura faciəsinə əza saxlamağı tövsiyə edərkən konkret bir əza tərzii göstərməyiblər. Bu baxımdan, İmam Hüseynə hər bir cəmiyyətdə mövcud olan və təbii ki, İslam hökmləri ilə ziddiyyət təşkil etməyən əza tərziləri ilə matəm saxlanmalıdır.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, ən azı, müsəlmanlar arasında başyarmaq kimi əza tərzii olmamışdır. Bu ənənənin başlanmasından əsrlər ötsə də, hələ də heç bir yerdə əza tərzinə çevrilməyib, əzizləri dünyadan köçəndə və ya faciəli şəkildə qətlə yetiriləndə başyaranların özləri də başlarına xəncər vurmurlar. Səbəb isə çox sadədir: başyarma ilə əzadarlıq arasında heç bir əlaqə yoxdur. Əzizi qətlə yetirilən adam ağlayır, dizinə, sinəsinə, uzaqbaşı başına vurur, bıçağa, xəncərə, ülgücə isə yalnız intihar etmək istəyənlər əl atırlar.

Deyilənlərə əsasən, başyarmaq əza tərzii deyil, dini ayin olan əzadarlıq zamanı başını yarmaq bidət - dində yenilik hesab olunur ki, bu da böyük günahdır.³ Bidətin haram olması barədə İslam mənbələrində çoxlu hədis qeyd olunmuşdur. Onların birində Allah rəsulunun belə

¹ Bax: Həcc, 32: "Kim Allahın mərasiminə (atributlarına) hörmət etsə, bu, şübhəsiz ki, qəlblərin təqvasındadır"; Maidə, 2: "Allahın müəyyən etdiyi mərasimlərə, hörmətli aya, (gətirilən) qurbanlara, boynuna nişan taxılmış qurbanlıq heyvanlara, həmçinin Rəbbinin lütfünü və razılığını diləyərək müqəddəs evə üz tutub (ziyarətə) gələnlərə hörmətsizlik etməyin!"

² Bax: İbn Qövluyə, Kamil əl-ziyarat, s 208-211, 326; Səduq, əl-Əmali, s 190-191; Müfid, əl-Əmali, s 175.

³ Başyarmanın bidət sayılmasına dair din alimlərinin fikirləri üçün bax: Qane və Bəyati, Qəməzəni; əzadari, ya xurafe, s 197.

buyurduğu deyilir: "Hər bir bidət azğınlıq, hər bir azğınlıq isə cəhənnəmə gedən yoldur!"¹

Təhlilin yekunu

Tarixi məlumatlardan aydın göründüyü kimi, hər hansı alətlə başyarma ənənəsi Səfəvilər dövründə (1501-1722) mövcud olmuş, hətta geniş yayılmışdır. O dövrün əksər din alimlərinin belə bidətlər qarşısında sükutu, yaxud Əfəndinin sözü ilə desək, dəstəyi bizi bu fərziyyəyə yönəltdi ki, bu işlərin arxasında ciddi bir düşüncə mövcuddur. Din alimlərinin bidətlər və cəmiyyətdəki nalayiq hərəkətlər qarşısında məsuliyyət hissini nəzərə alaraq, onların heç bir dəlil olmadan başyarmaya göz yumduqlarını düşünmək absurddur. Şəriət və ağıl dəlilləri arasında da yalnız bəzi hədislər onu açıq şəkildə müdafiə edə bilərdi.

Burada başyarmaya şəriət dəlili sayılan və Səfəvilər dövrünün alimləri tərəfindən qəbul edilən ən mühüm hədislərin iki qrupunu – həzrət Zeynəbin Aşuradan sonra başını kəcavəyə vurub yarmasını, "Mən bələğ" hədislərini və onlardan əldə edilən Güzəşt qaydasını araşdırıb tənqid etdik. Nəticədə sübuta yetdi ki, əslində, onların heç biri başyarmaya dəlil ola bilməz. Sonra başyarmanın haramlığına dair dəlillər qeyd olundu, məlum oldu ki, öz fikirləri və ya sükutları ilə başyarmanı məqbul sayan və ya ona göz yuman din alimləri həmin hədislərin təsirinə düşmüş və hədismərkəzli yanaşma sərgiləmişlər. Onlar bütün əqli və şəri dəlilləri bir-birinə bağlı olan, bir-birini tamamlayan bir kompleks kimi araşdırsaydılar, Quranı və ağılı əsas meyar hesab edib hədisləri onlarla ölçsəydilər, şübhəsiz, başyarmanın haram olduğuna dair fətva verərdilər. Necə ki, cana zərər yetirməyin, dini və məzhəbi gözdən salmağın, bidət yaratmağın haramlığına dair dəlillər bunu göstərir və bütün bunlar qısa şəkildə bəyan olundu.

Hər halda, sözügedən məsələdə hədismərkəzlilik əsrlərlə davam etdi. Nəticədə əsl Aşura amalları bu növ bidətlərin kölgəsində qaldı,

¹ Tusi, Təhzib əl-əhkam, c 1, s 207.

Kərbəla qiyamının uca məqsədləri heçə endirildi, zülmə qarşı mübarizə ruhu aşılaraq eşq və şəhadət məktəbi uyğunsuz formaların qurbanına çevrildi. İmam Hüseyn eşqlə başlarına xəncər vuranlar özləri də bilmədən əslində Əhli-beyt məktəbinə və Hüseyn yoluna zərbə vurmuş oldular. Bu əməl təkcə qeyri-müsəlmanlarda deyil, hətta Əhli-beyt tərəfdarlarının özündə də ikrah hissi yaratdı, Aşura əzadarlığına rəğbəti azaldı, Yezid tərəfdarlarının və müasir yezidlərin Əhli-beyt məktəbinə, global zülm və fəsad mərkəzlərinin isə İslam əleyhinə təbliğatına əlverişli şərait yaratdı.¹

¹ Başyarma Səfəvilərdən sonra da əza tərzə kimi davam etdi, Qacarlar dövründə daha kütləvi hal aldı. Mustovfinin yazdığına görə, Məhəmməd şah Qacarın dövründə başyarma qadağan olunanda bəziləri aşura günü ucqar kəndlərə çəkilib başlarını yarırdılar. Nasirəddin şah Qacarın dövründə isə bu ənənə qafqazlı alimlərdən Fazil Dərbəndinin (?-1869) sayəsində yenidən rəvnəqlənib kütləvi hal aldı, (Bax: Mustovfi, Şərhe-zindeqaniyə-mən, c 1, s 276-277) lakin sonralar bəzi alimlərin ciddi etirazı ilə üzləşməyə başladı. Seyid Möhsün Əmin (1867-1952) ilk dəfə əl-Məcalis əl-səniyyə kitabı, sonra isə əl-Tənzih liəmal əl-şəbih adlı kitabçası ilə başyarmanı kəskin tənqid edib İslama zidd olduğunu bildirdi. (Əmin, əl-Tənzih liəmal əl-şəbih, s 3-4) Bunun ardınca bəzi alim və ruhanilər ona qarşı çıxdılar, onu əməvi – Bəni-Üməyyə tərəfdarı adlandırıdılar, avam kütləni onun əleyhinə qaldırdılar. (Əmin, Əyan əl-şia, c 10, s 363) Bu zaman böyük təqlid müctəhidi Ayətullah Seyid Əbülhəsən İsfahani (1867-1946) Möhsün Əminə dəstək verib əzadarlıqda xəncər, zəncir, təbil, şeypur və digər bu kimi alətlərdən istifadənin haram olması haqda fətva verdi. Sonra Bəsrədən Ayətullah Seyid Mehdi Qəzvini dəstəkçilərə qoşuldu. Bu fətvalardan sonra başyarma ənənəsi zəifləsə də, xüsusən İranda aktuallığını itirmədi.

İran İslam İnqilabının qələbəsiindən sonra İmam Xomeyni məzhəbi gözdən salmasını əsas gətirib başyarmanın şəriət baxımından yolverilməz olduğunu elan etdi. Bir çox təqlid müctəhidləri sussalar da, İrandan Mürtəza Mütəhhəri (1920-1979), Nəcəfdən Məhəmmədbaqr Sədr (1935-1980) kimi nüfuzlu alimlər ona dəstək verdilər. Bundan sonra başyarma aksiyası çox zəiflədi, ancaq İmam Xomeyninin vəfatından sonra bəzi qüvvələr bunun nümayişkarənə şəkildə icrasına və təbliğinə başladılar. Bu zaman isə İslam inqilabının yeni rəhbəri Ayətullah Xamenei başyarmanın haram və qadağan olmasına dair hökm verdi. O vaxta qədər bu əməlin icazəli olduğuna dair fətva vermiş Ayətullah Əraki rəhbər hökmünə tabe olmağın vacibliyini əsas gətirib başyarmanı qadağan etdi. Günümüzdə əksər şia alimləri bədənə ziyan yetirdiyinə, dini və məzhəbi gözdən saldığına görə başyarmanı haram bilirlər. ("Fəxr əl-əimmə" Mədəniyyət institutu. Dəstə-penhan, s 31-49)

Qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Sadiq Şirazi, (www.shirazi.ir, istifta kodu: 415) Seyid Sadiq Ruhani (www.rohani.ir, istifta kodu: 18322-644) kimi bəzi müctəhidlər başyarmanın icazəli və müstəhəb olduğuna fətva vermişlər. Başyarmaya qarşı

çıxanların cəhənnəmə gedəcəklərini düşünən Şirazi bu əməlin çox israrlı təbliğatçılarındandır.

İkinci nəticə: Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yalan və əfsanələrin yayılması, əsl amalların kölgədə qalması

Peyğəmbər ailəsindən xüsusi insanların nəzərdə tutulduğu “Əhli-beyt” sözü Quranda çəkilməmiş, barəsində Təthir,¹ Məvəddət,² Mübahilə,³ Vilayət,⁴ İtaət,⁵ İtam⁶ və digər ayələr nazil olmuşdur. Allah rəsulu dünyadan köçərkən Quranı və Əhli-beyti səqəleyn - iki dəyərli əmanət kimi tapşırılmış,⁷ Əhli-beyti Nuhun gəmisi kimi xilaskar adlandırmış,⁸ on iki imamı əsl İslamın qarantı saymışdır.⁹ Bundan əlavə, Qədir-Xum,¹⁰ Mənzilət¹¹ və digər hədislərlə həzrət Əlinin üstünlüyünü bəyan etmişdir.

¹ Əhzab, 33: “Allah siz əhli-beytdən çirkinliyi (günahı) yox etmək və sizi tərtəmiş etmək istəyir!”

² Şura, 23: “De: “Mən sizdən bunun (peyğəmbərliyi təbliğ etməyimin) müqabilində yaxınlara (əhli-beytimə) sevgidən başqa bir şey istəmirəm”.

³ Ali-İmran, 61: “Sənə göndərilən elmdən sonra buna (İsanın əhvalatına) dair səninlə mübahisə edənlərə de: “Gəlin biz də oğlanlarımızı, siz də oğlanlarınızı; biz də qadınlarımızı, siz də qadınlarınızı; biz də özümüzü, siz də özünüzü çağırmaq! Sonra dua edib Allahın yalançılara lənət etməsini diləyək!”

⁴ Maidə, 55: “Sizin rəhbəriniz ancaq Allah, Onun Peyğəmbəri və iman gətirənlərdir; o kəslər ki, namaz qılır və rükuda zəkat verirlər”.

⁵ Nisa, 59: “Ey iman gətirənlər! Allaha, Peyğəmbərə və özünüzdən olan əmr (ixtiyar) sahiblərinə itaət edin!”

⁶ İnsan, 8: “Onlar Allah sevgisindən yeməyi yoxsula, yetimə və əsirə yedirərlər”.

⁷ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 294; Müslim, Səhih-Müslim, c 4, s 1873; Tirmizi, Sünnən əl-Tirmizi, c 6, s 131.

⁸ Səduq, Üyun əxbar əl-Rza, c 2, s 30; İbn Məğzili, Mənaqib Əli ibn Əbi Talib, s 324-325.

⁹ Müslim, Səhih-Müslim, c 3, s 1452-1454; Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 529-535.

¹⁰ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 287, 289, 295; İbn Hənbəl, Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl, c 1, s 118-119, 152, c 4, s 368, 370, c 5, s 419.

¹¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 107; Buxari, Səhih-Buxari, c 6, s 3.

Əhli-beyt və əhli-sünnə mənbələrində xüsusən beş əba əhlinin fəzilətlərinə dair çoxlu hədislər yer almışdır.

Adətən, hər şeydə olduğu kimi, Əhli-beytin fəzilətlərində də ifrat və təfritlərə rast gəlmək mümkündür. Bəzi cərəyanlar bu fəzilətlərə dair hədisləri gizlədib Quran ayələrini yanlış təfsir etmiş, hətta əksinə hədislər uydurmuş, bəziləri isə uyğun fəzilətləri daha da şişirtməyə, imamları ilahiləşdirməyə cəhd etmişlər. Bu məsələ İmam Əlidən nəql olunan hədisdə çox dəqiqliklə ifadə olunmuşdur: “Mənimlə bağlı iki qrup həlak oldu: ifrat sevənlər, nifrət və kin bəsləyənlər”.¹

İlahi atributları məsumlara aid edən qülüb cərəyanları Əhli-beyt imamlarının daim diqqət mərkəzində olsalar da,² zamanla zəhərli təbliğatlarını aparmış, uydurma fikirlərini bəzi hədis və tarix kitablarına sala bilmişlər. Elə buna görədir ki, hədisşünaslıq bu gün ilahiyyatın, İslam elmlərinin mürəkkəb sahələrindən sayılır və hədisləri dəyərləndirmək üçün vahid meyarlar problemi hələ də tam həllini tapmamışdır.

Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yalan və əfsanələrin yayılması öz-özlüyündə ciddi fəsad olsa da, əsl Əhli-beyt, o cümlədən, imamət və Aşura amallarını kölgədə qoyması daha böyük və mənfi ictimai nəticə olaraq dəyərləndirilməlidir. Sözügedən əfsanələrin Səfəvilər dövrünə aid nümunələri haqda məlumat verəndən sonra onları birlikdə təhlil edəcək və köklərini tapmağa çalışacağıq.

Öncə bildirməliyəm ki, saxta hədislər, yalan və uydurmalar yalnız bir firqəyə məxsus deyil, bütün şiə və əhli-sünnə firqələrinin ortaq problemidir. Yalan hədis qoşmaq işinə hələ Peyğəmbərin vaxtından başlanmış və o həzrət məşhur kəlamında buyurmuşdu: “Bilərəkdən mənim adımdan yalan söyləyənin yeri cəhənnəmdir”.³

Zaman ötdükcə saxta rəvayətçilər, qondarma məzhəblər və insanları ilahiləşdirənlər də çoxalmış, nəticədə uydurma hədislərin sayı olduqca artmışdır. İslam alimləri qədimdən bu haqda kitablar yazmışlar.

¹ Səduq, Üyun əxbar əl-Rza, c 2, s 217; Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 184, xütbə: 127, s 489, hikmət: 117.

² Bax: Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 25, s 262-326.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 62; Buxari, Səhih-Buxari, c 1, s 33.

Buna əhli-sünnə alimlərindən Əbdürrəhman ibn Cövzinin əl-Mövzuat, Həsən ibn Məhəmməd Sağaninin “əl-Dürr əl-mültəqət”, şiə alimlərindən Məhəmmədtəqi Şüştərinin “əl-Əxbar əl-dəxilə” və Haşim Məruf Həsəninin “əl-Mövzuat fil-asar vəl-əxbar” adlı əsərlərini misal çəkmək olar.

Səfəvilər dövründə tarixi yalanlar və uydurma fəzilətlər

Öncəliklə qeyd etməliyəm ki, tarixi yalanların və uydurma fəzilətlərin heç də hamısı Səfəvilər dövründə kitablara salınmamışdır. Hələ qədimdən bu növ əsərlər yazılmış, bəziləri Əhli-beytə sevgilərindən, bəziləri hədislərə tənqidi baxışı qəbahət saydıqlarından, bəziləri də başqa səbəblərdən elmi-tarixi isbatı olmayan fikirləri yaymışlar. Səfəvilərdən öncə yazılmış belə əsərlərə misal olaraq, Hüseyin ibn Həmdan Xəsibinin (260-346h.q.) “əl-Hidayə əl-kübra”, Məhəmməd ibn Cərir Təbəri (hicri 5-ci əsr) adlı bir şiə alimə aid edilən “Dəlail əl-imamə”, Əbu İshaq İsfərayiniyə (337-418h.q.) aid edilən “Nur əl-eyn fi məşhəd əl-Hüseyin”, Hüseyin ibn Əbdülvəhhab adlı naməlum müəllifə aid edilən “Üyun əl-möcüzat”, Qasim ibn Məhəmmədin (hicri 9-cu əsr) “Kənz əl-qəraib” kitablarını göstərmək olar. Təbii ki, bu əsərlərdə mötəbər hədislər də mövcuddur, lakin Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair əsassız fikirlərin yayılmasındakı böyük rollarını da inkar etmək olmaz.

Səfəvilər dövləti qurulandan və şiəlik rəsmi dövlət məzhəbi elan olunandan sonra alimlərlə yanaşı dərin biliyi olmayan ruhani və vaizlər də böyük həvəslə Əhli-beyt irsini toplamağa, yeni hədis topluları tərtib etməyə, Əhli-beyt imamlarının tarix və fəzilətlərinə, xüsusən Aşura faciəsinə dair kitablar yazmağa başladılar. Bu dövrdə yazılmış kitablar arasında qədim irsin günümüze çatmasında müstəsna rolu olan dəyərli əsərlər olsa da, heç də hamısı mötəbər mənbələrə əsaslanmamış, bəziləri vaiz və rövzəxanlardan eşitdiklərini də kitablarına salmış, nəticədə yalan və uydurma dolu hədislərin yayılmasına bais olmuşlar.

Səfəvilər dövlətinin yaranmasından cəmi birçə il sonra farsca bədii üslubda bir kitab yazıldı: Rövzətüş-şühəda, yəni şəhidlər bağı. Kitabın

yalnız yarısı İmam Hüseyin və Kərbəla hadisəsi barədə olsa da, qısa müddət ərzində Aşura salnaməsi kimi məşhurlaşdı, ruhani və məddahlar əza məclislərində onu oxumağa başladılar. Kempferin yazdığına görə, məhərrəmlikdə əza məclisinin axundu hər gün onun bir fəslini oxuyurdu.¹ Çələbi də məhərrəm ayında Məhəmməd Füzulinin (885-975 h.q.) Aşura barədə kitabının oxunduğunu bildirmişdir.² Bu kitab, yəni Hədiqətüs-süəda kitabı, əslində, Kaşifinin (~830-910 h.q.) Rövzətüş-şühəda kitabının türkçə və şeir formasında tərcüməsindən ibarətdir. Bütün bunların nəticəsində və Rövzətüş-şühəda kitabının adı ilə bağlı olaraq, əzadarlıqda rövzəxanlıq, rövzə oxumaq ifadəsi meydana çıxdı.³

Rövzətüş-şühəda kitabını İmam Hüseynin həyatına və Aşuraya dair bir çox təhriflərin mənbəyi hesab etmək olar. Məzhəbi barədə də yekdil fikir olmayan Hüseyin Kaşifinin İmam Hüseynin bütün bu fədakarlıq və şəhidlikdə hansı məqsədinin olduğunu bilib-bilmədiyi bəlli deyil. Ancaq hər-halda, onun özünün bu kitabı yazmaqda məqsədi imamın məqsədlərini təbliğ etmək və nəticədə Aşura amallarını yaşatmaq deyil, ürək yandıran səhnələri təsvir etməklə insanları ağılatmaq olmuşdur.

Səfəvilər dövründə məhərrəm əzadarlıqları və Aşura mərasimi misilsiz şəkildə rəvnəqləndi, Kərbəla hadisəsinə aid təhrif və əfsanələr də geniş şəkildə yayıldı, xalqın və ruhanilərin diqqətini cəlb etdi və cəmiyyətdə çox mənfi nəticələrə səbəb oldu.

Bütün Səfəvi əsərlərində mövcud olan yalan və yanlışları araşdırmaq, təbii ki, bu yazının imkanları xaricindədir. Bu baxımdan, Səfəvi mətnlərində geniş yayılmış bəzi təhrif, uydurma və əfsanələrə bəlli kateqoriyalarda misallar çəkəcək, sonra isə onların ictimai fəsadları haqda danışacağam.

¹ Kempfer, Səfərnəmə, s 180.

² Övliya Çələbi, Evliya Çelebi seyahetnamesi, c 4, s 356.

³ Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 3, s 230.

a) Cəsarət və igidliyin absurd həddə şışirdilməsi

Əhli-beyt imamlarının normal şəkildə cəsur və rəşadətli olduqları şübhəsizdir, buna dair çoxlu hədis və tarixi fakt var. Lakin bəzi kitablarda bu haqda həqiqətə uyğun olmayan və mötəbər məlumatlara zidd məqamlara yer verilmişdir. Hüseyn Vaiz Kaşifi “Rövzətüş-şühəda” əsərində qeyd edir ki, İmam Hüseyn təkcə Fəratdan çadırlara qayıdana qədər 400 düşmən öldürdü.¹ Türeyhi və Qəzvini (?-1134h.q.-dən sonra) isə Aşura günü imamın ümumilikdə on min düşmən öldürdüyünü qeyd etmişlər.²

b) Məzlumluğa dair əlavələr

Aşura hadisəsi, heç şübhəsiz, tarixin ən böyük faciələrindəndir. Bu faciədə yaşlı qocadan altıaylıq körpəyə qədər insanlar qətlə yetirilmiş, qurbanların başları kəsilmiş, cəsədləri təhqir edilmiş, ailələri əsir tutulmuşdur. İmam Hüseyn cəbhəsində məzlum çalarların kifayət həddə olmasına baxmayaraq, onları daha məzlum göstərməkdən ötrü bəzi kitablarda həqiqətdən uzaq olan, hətta mübariz insanlara yaraşmayan əlavələrə rast gəlirik.

İmam Hüseynin Əli Əsgərə su istəməsini³ düşmənin qəddarlığını sübut etmək baxımından başa düşmək olar, lakin guya hər fürsətdə susuzluqlarını car çəkməsi yanlışdır və mötəbər mənbələrdə qeyd olunmamışdır.

Səfəvi dövrünə aid bəzi kitabların yazdığına görə, İmam Hüseyn Hürrişin şəhadətindən sonra düşmənlə müzakirə aparıb dedi ki, üç təklifdən birinə razı olun: 1. Gedim Yezidlə söhbət edim; haqlı olsa, beyət edim, olmasa, o bilər, mən bilərəm; 2. Mədinəyə qayıdıb ibadətlə məşğul olum; 3. Bunlarla razılaşmırsızsa, bizə su verin.⁴

¹ Yenə orada, s 622.

² Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 451; Qəzvini, Təzəllüm əl-Zəhra, s 252.

³ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 614; Xandəmir, Tarix Həbib əl-siyər, c 2, s 55.

⁴ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 525; Tətəvi və digərləri, Tarixə-əlfi, c 2, s 793-794.

Habelə qardaşı Abbası döyüşə göndərəndə guya düşməyə onunla belə bir mesaj göndərir: “Dostlarımızı və qohumlarımızı öldürdünüz. Heç olmasa, arvad-uşaqlarımıza su verin və qoyun onlarla birlikdə Ruma, ya da Hindistana gedim. Söz verirəm ki, qiyamətdə sizdən şikayət etməyəcək və işinizi Allaha həvalə edəcəyəm”.¹ Bu növ kitablarda məzlumluğun şiddətini artırmaq cəhdi elə bir həddədir ki, guya Şimr başını kəsmək istəyəndə də imam ona, “heç olmasa, əvvəlcə su ver” deyibmiş.²

Kərbəladə su istəyi yalnız İmam Hüseyinə aid edilmir. Bəzi müəlliflər bu məsələdə o qədər ifrata varıblar ki, məlumatsız insanda guya Aşura şəhidlərinin sudan ötrü vuruşduqlarına dair təsəvvür yaranır. Onların yazdığına görə, Qasim döyüşə gedəndə Ömər Sədə dedi ki, niyə Əhli-beytə su vermirsən?³ Həmçinin Qasim bir qədər döyüşəndən sonra gəlib əmisinə deyir ki, susuzluq məni öldürdü.⁴ Eyni şikayəti Əli Əkbərin də etdiyi qeyd olunub.⁵

Faciəni daha da böyütmək və insanları ağlatmaq üçün uydurulmuş başqa bir məsələ Qasimin toy əhvalatıdır.⁶ Bəzi müəlliflər qəmli ayrılıq səhnəsi canlandırmaqdan ötrü qeyd etmişlər ki, Qasim bir az döyüşəndən sonra çadırların yanına qayıdır, həyat yoldaşı ilə qəm-kədər dolu aşiqanə söhbətdən sonra yenidən meydana gedib şəhadətə qovuşur.⁷

¹ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 601-602.

² Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 452; Qəzvini, Təzəllüm əl-Zəhra, s 259.

³ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 585-586; Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 366.

⁴ Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 366; Tətəvi və digərləri, Tarixə-əlfi, c 2, s 823.

⁵ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 607.

⁶ Yenə orada, s 583; Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 365; Tətəvi və digərləri, Tarixə-əlfi, c 2, s 819-820.

⁷ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 586-587; Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 366.

Bundan əlavə, Ömər Sədin başçılıq etdiyi düşmən qoşununun yetmiş min nəfərdən ibarət olması,¹ sarbanın imamın əlini kəsməsi,² müsibətin böyüklüyündən həzrət Zeynəbin başını kəcavəyə vurması³ kimi həqiqətə uyğun olmayan məqamlar hadisənin məzlumluq cəhətini daha da qabartmaqdan ötrü uydurulmuş fikirlərdir.

c) Əsassız möcüzəvi kəramətlər

Allahın sevimli bəndələri və Peyğəmbər canişinləri olan Əhli-beyt imamlarının həyatında müəyyən kəramətlər görünüb və bu, tamamilə normaldır. Lakin bunu da bilirik ki, tarix boyu əsasən qalilələr özlərindən hədislər uydurmuş, Əhli-beytin adına bəzi “kəramət”lər qeyd etmişlər. Onlar fəlsəfi baxımdan mümkün işlərdir, ancaq sənəd və mətnlərində ciddi nöqsanlar vardır. Məhz buna görə də, bu növ hədislər arasında tarix və hədis elmləri baxımından isbatı mümkün olmayanlardan çəkinmək lazımdır.⁴

Kaşifinin nəql etdiyi belə “kəramət”lərə misal olaraq, ceyranın İmam Həsənlə danışmasını,⁵ Allahın əmrindən çıxdığı üçün qanadları yandırılmış Fotros adlı mələyin İmam Hüseyinə toxunandan sonra qanadlarının bərpa olunmasını,⁶ uşaq ikən ağlamanın deyə bir ceyranın öz balasını o həzrətə gətirməsini⁷ qeyd edə bilərik.

¹ Türeyhi, *əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb*, s 37.

² Yenə orada, s 92.

³ Yenə orada, s 465; Qəzvini, *Təzəllüm əl-Zəhra*, s 299-300.

⁴ Möcüzə və kəramət hədislərinin tənqidi üçün dirayə elminin qaydalarından sistemli şəkildə istifadə olunmamışdır. Adətən, alimlər arasında bu düşüncə mövcud olub ki, bu hədislərin tənqidə və araşdırmaya ehtiyacı yoxdur, onları yaymaq şüəliyə xidmət etməkdir. Bax: Məhəmmədhüseyni və Qaidan, *Bərrəsiyə-əsnade-rivayate-dəlail və kəramate-imamane-şia bər əsase-qəvaide-dirayə əl-hədis*, s 60, 64.

⁵ Kaşifi, *Rövzətüş-şühəda*, s 279.

⁶ Yenə orada, s 390-391. Xatırladım ki, bu hədisi qədim rəvayətçilərdən Səffar (Səffar, *Bəsair əl-dərəcət*, s 88) və Kəşşi (Tusi, *İxtiyar Mərifə əl-ricāl*, c 2, s 850) də nəql etmişdir. Onun rəvayət sənədindəki problemlərindən əlavə, mətnindəki ən ciddi nöqsan mələyin günah etməsi və Allahı qəzəbləndirməsidir ki, bu da Ənbiya surəsinin 26-27-ci ayələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Əlavə məlumat üçün bax: Sultani, *Qozareşhaye-nadorost əz hadiseye-Kərbəla*, s 71.

⁷ Kaşifi, *Rövzətüş-şühəda*, s 394; Cəzairi, *Riyaz əl-əbrar*, c 1, s 95.

Belə hədislərdən birinə əsasən, düşmənlər İmam Hüseynin cəsədi üzərində at çapmaq istəyəndə bir şir gəlib pəncələrini cəsədin üzərinə qoyaraq onu qorumuş və nəticədə Ömər Səd bu fikirdən daşınmışdır.¹ Əllamə Məclisi Kuleyninin nəql etdiyi bu hədisi² sənəd baxımından məchul hesab etsə də, məzmununu doğru sayır və cəsədə bu hörmətsizliyin baş tutduğunu bildirən hədislərin şir möcüzəsini gizlətmək üçün uydurulduğunu ehtimal edir.³ Şeyx Hürri Amili isə düşünür ki, əhvalat doğrudur, lakin şir gedəndən sonra cəsədin üzərindən at çapmışlar.⁴

Başqa bir “kəramət”də İmam Baqirin torpaqdan fil düzəldib mindiyi və filin uçaraq Məkkəyə gedib-gəldiyi deyilir. Şiə Təbəriyə aid edilən “Dəlail əl-imamə” kitabında nəql olunmuş bu “hədis”⁵ Səfəvilər dövründə yazılmış “Mədinə əl-məaciz”,⁶ “İsbat əl-hudat”⁷ və “Əvalim əl-ülum vəl-məarif”⁸ kitablarında da qeyd olunmuşdur.

ç) Tarixi əsası olmayan digər məlumatlar

Tarixi əsası olmayan və əsl amalları kölgədə qoyan digər məsələlər də mövcuddur. Kaşifinin imam və imam övladları üçün işlətdiyi “şah” və “şahzadə” sözləri bu qəbildəndir. İmamla ümmət arasındakı əlaqəni şah-rəiyyəət əlaqəsilə eyniləşdirmək acı nəticələri olan çox kobud səhvdir. Onun həzrət Fatimənin gecə dəfn olunmasına göstərdiyi səbəb də bu qəbildəndir. Kaşifi xanımın etiraz xarakterli bu istəyi guya belə izah etdiyini yazır: “Qoy (naməhrəmlər) bədənimin həcmi görməsinlər”.⁹

¹ Qəzvini, Təzəllüm əl-Zəhra, s 273.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 465-466.

³ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 5, s 368, 371-372.

⁴ Hürri Amili, İsbat əl-hudat, c 4, s 36.

⁵ Təbəri, Dəlail əl-imamə, s 220.

⁶ Bəhrani, Mədinə əl-məaciz, c 5, s 10.

⁷ Hürri Amili, İsbat əl-hudat, c 4, s 121.

⁸ Bəhrani İsfahani, Əvalim əl-ülum vəl-məarif, c 19, s 171.

⁹ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 312.

İmam Hüseyinin məqsədləri haqda yetərli məlumat verməyən Kaşifi Yezidin məqsədlərini təfərrüatı ilə izah edib bunu Bəni-Üməyyə və Bəni-Haşim savaşıнын davamı sayır və bunu cəfəng bir amillə də əlaqələndirir. Guya İmam Hüseyin Yezidin sevdiyi, onunla bərabər Abdullah ibn Ömər və Əbu Musa Əşərinin də elçi göndərdiyi bir qadına elçi çıxır, qadın dörd kişi arasından imamı seçir və Yezid bundan qəzəblənib ondan qisas almağı qarşısına məqsəd qoyur!¹

Kaşifi Müslimin iki oğlunu özü ilə birgə Kufəyə apardığını və atalarının şəhadətindən sonra qətlə yetirildiklərini təfərrüatı ilə yazmışdır. Guya qatil uşaqların başlarını kəsib bədənlerini suya atır, sonra başları da suya atanda bədənlər üzə çıxır, başlar bədənlərə birləşir və qardaşlar qollarını bir-birinin boynuna salıb yenidən suya batırırlar.² Türeyhi də onların şəhadətlərini buna bənzər formada nəql etmişdir.³

Kaşifi İmam Hüseyinin övladları haqda məlumat verərkən, qədim tarixi mənbələrdə olduğu kimi,⁴ yalnız iki qızının olduğunu yazsa da,⁵ “Kənz əl-qəraib” kitabına istinadla onun dördyaşlı bir qızının Şamda şəhid olduğunu qeyd etmişdir.⁶

Məsələnin təhlili

Qeyb dövrünün ilk əsrlərinin alimləri tarix hədislərini araşdırır, hər sözü kitablarına salmamağa çalışırdılar. Əsrlər ötdükcə isə bu sahə elmi dəqiqlikdən uzaq qaldı və əsassız məlumatlar tarix kitablarına yazılmağa başladı. Bundan ötrü hicrətin 2-5-ci əsrlərində Əhli-beyt tarixi mövzusunda yazılmış “Məqtəl Əbu Mixnəf”, “Vəqəə əl-Siffin” və “əl-İrşad” əsərlərini Səfəvilər dövründə eyni mövzularda yazılmış

¹ Yenə orada, s 414-416.

² Yenə orada, s 449-464.

³ Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəmi əl-mərasii vəl-xütəb, s 372-376.

⁴ Bax: Müfid, əl-İrşad, c 2, s 135; Ələvi Öməri, əl-Məcdi fi ənsab əl-talibiyyin, s 91.

⁵ Kaşifi, Rövzətüş-şühəda, s 714.

⁶ Yenə orada, s 686-687. Əsassız məlumatlar barədə əlavə məlumat üçün bax: Sihhəti Sədrudi, Aşurapejohi, s 65-75.

“Rövzətüş-şühəda”, “Cila əl-üyun”, “Təzəllüm əl-Zəhra” kimi kitablarla müqayisə etmək kifayətdir.

Biz eyni sözü fəzilət mövzusunda yazılmış kitablar haqqında deyə bilmirik. Bu mövzuda Səfəvilər dövründə “İsbat əl-hudat”, “Mədinə əl-məaciz”, “Riyaz əl-əbrar” kimi zəif kitablar varsa, hicrətin üçüncü əsrinə aid “Bəsair əl-dərəcət”, dördüncü əsrinə aid “əl-Hidayə əl-kübra”, beşinci əsrinə aid “Dəlail əl-imamə” və “Üyun əl-möcüzat” kitabları da var. Hərçənd Səfəvilər dövrünə aid olanlar həcmcə çoxluq təşkil edir.

Hər halda, Səfəvi dövründə Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yazılmış əsərlərdə bir çox uydurma və əfsanələrə rast gəlirik ki, həmin əsərlər vasitəsilə cəmiyyətdə yayılmış və nəticədə insanların dinə, məzhəbə, Əhli-beytə dair düşüncələrini formalaşdırmış, əsl İslam təlimlərini və Aşura amallarını unutturmuşdur.

Kaşifinin Rövzətüş-şühəda kitabı Səfəvilər dövründə hər yerə yayılmışdı, əzadərlik zamanı daha çox onu oxuyurdular.¹ Bu kitab vaiz və məddahların o qədər diqqət mərkəzində idi ki, insanlar ona bir növ müqəddəs mənbə kimi baxırdılar. İkinci Şah Abbasın (şahlıq: 1052-1077 h.q.) dövründə İsfahanda tikilmiş Şəfiyyə mədrəsəsinin vəqf şərtlərindən birincisi bu idi ki, hər il ramazan ayında orada Rövzətüş-şühəda kitabı oxunsun.² Buna əsasən, şiə alimləri kitabın məzmunu ilə tanış idilər, onun Əhli-beyt barədə yalan və təhriflərindən xəbərləri vardı. Ancaq onlar nəinki Rövzətüş-şühəda kitabını tənqid etməmiş, məzmununa etiraz bildirməmiş, hətta bəzisi öz əsərlərində o kitabdan hədislər nəql etmiş³ və onu tərifləmişlər.⁴ Səfəvilər dövrünün alim və yazıçılarının hamısı ideal səviyyədə olmasa da, o zaman hətta dini vəzifələr tutan, dövlətin dini işlərinə rəhbərlik edən böyük alimlər də vardı. Düşündürücüdür ki, nə üçün onlar bu işlərə etiraz etmir, yalan və

¹ Bax: Kempfer, Səfərnəmə, s 180; Övliya Çələbi, Evliya Çelebi seyahetnamesi, c 4, s 356; Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 3, s 230.

² Sepənta, Tarixçeye-ovqafe-İsfahan, s 353.

³ Türeyhi, əl-Müntəxəb fi cəm əl-mərası vəl-xütəb, s 365-366; Tətəvi və digərləri, Tarixe-əlfi, c 2, s 819-820.

⁴ Mərəşi Şüştəri, Məcalis əl-möminin, c 1, s 547-548.

uydurma dolu əsərləri tanıtdırmır, Kaşifinin kitablarını elmi əsərlərlə əvəzləmədilər? Onların şəxsiyyəti barədə əldə olan məlumatlara əsasən, səhlənkarlıq etdiklərini, başlarının saray dəbdəbəsinə qarışdığını söyləmək olmaz. Əslində, onlar bəzi hədislərin təsiri altında tarixin təhrif edilməsini və zəif fəzilətlərin yayılmasını ciddi problem saymırdılar.

Şübhə etmirik ki, bu yalan və yanlışların kitablara salınmasında, oradan da cəmiyyətin düşüncə və əməlinə keçməsində bəzi hədislərin böyük rolu olmuşdur. Bir çox alimlər məhz müəyyən hədislərə görə tarix və fəzilət hədislərini ciddi araşdırmamış, sənəd və mətnlərində qüsurlar olan məlumatları əsərlərində qeyd etmiş və nəticədə əsassız iddialara rəvac vermişlər. Özü əxbari alim olmuş Mühəddis Nuri (1838-1902) din alimlərinin Əhli-beytin tarix, fəzilət və müsibətləri barədə zəif və yanlış hədislərdən istifadəsini, habelə bəzi müəlliflər tərəfindən yalan hədis uydurulmasını bəzi hədislərlə əlaqələndirirdi. Onun yazdığına görə, aşağıdakı məsələlər bu işlərə səbəb olmuşdur:

1. Onlar insanları Əhli-beytin faciələrinə ağılatmağın fəzilətinə dair hədislərin təsiri altında düşünmüşlər ki, bu işdən, hər hansı xeyir və müstəhəb işdən ötrü yalan və iftiradan istifadə etmək olar və bu, günah sayılmır;

2. Din alimləri "Mən bələğ" hədislərinə istinadla fəzilət və müstəhəb mövzusunda zəif hədislərdən istifadə edirmişlər.¹

Bəzi müasir tədqiqatçıların da yazdığı kimi, din alimləri arasında belə fikir qəbul olunmuşdur ki, möcüzə və kəramət hədislərini araşdırmağa ehtiyac yoxdur və onları söyləmək şəriyə xidmətdir.²

Deyilənlərə əsasən, bəzi hədislərdən irəli gələrək, Səfəvi cəmiyyətində Əhli-beytin tarixinə və fəzilətlərinə dair yalan və təhriflər geniş yayıldı, insanlar əsl İslamdan, Əhli-beyt məktəbinin və Aşura hərəkətinin təlimlərindən uzaqlaşdılar və elə bir cəmiyyət formalaşdı ki,

¹ Nuri, Lölö və Mərcan, s 205-212.

² Məhəmmədhüseyni və Qaidan, Bərrəsiyə-əsnade-rivayate-dəlail və kəramate-imamane-şia bər əsase-qəvaide-dirayə əl-hədis, s 60, 64.

ümumilikdə, Gülsüm nənə kitabının¹ nümunəsi oldu. Doğruluğun və əmanətdarlığın vacibliyi, yalan və təhrifdən uzaqlaşmağın vacibliyi kimi sabit Quran təlimləri qarşısında o hədislərə diqqət və istinad isə hədismərkəzlilikdən başqa bir şey deyildi.

Tarix və fəzilətlərə dair yanlışların yayılmasına səbəb olan hədislər

Əhli-beytin tarix və fəzilətinə dair yalan və yanlışların yayılmasına səbəb olan əsas hədisləri - “Mən bələğ” hədislərini və Təsamuh (Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt) qaydasını, habelə “Bizi Rəbb adlandırmayın, sonra isə nə istəyirsiniz, deyin” məzmunlu hədisləri ayırı-ayrılıqda araşdırıb tənqid etməyə çalışacağam.

1. “Mən bələğ” hədisləri və Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydası

Bir çox alimlər müxtəlif mənbələrdə gəlmiş “Mən bələğ” hədislərinə əsaslanaraq, hər hansı səbəbdən zəif olan, yaxud rəvayət sənədi olmayan müstəhəb hökmlü dəlil və hədislərə, habelə əxlaq, tarix və fəzilət hədislərinə əməl edib deyilən savaba nail olmağın mümkünlüyünə inanırlar. Öncəki bəhisdə bu haqda bir hədisə toxundum, burada da müvafiq hədislərdən ikisini qeyd edəcəyəm:

1. İmam Sadiq buyurmuşdur: “Bir adama Peyğəmbərin hansısa əmələ savab söylədiyi çatsa və o, həmin əməli yerinə yetirsə, uyğun savaba nail olar, hətta Peyğəmbər söyləmiş olmasa belə”.²

2. İmam Baqir buyurmuşdur: “Bir əmələ Allah tərəfindən savab veriləcəyi kiməsə çatsa və o bu savabdan ötrü həmin əməli yerinə

¹ Gülsüm nənə, yaxud “Əqaid əl-nisa” (Qadınların inancları) kitabı Camal Xansari (?-1125 h.q.) tərəfindən yazılmışdır. Bu kitabda Səfəvilər dövründə avam qadınlar arasında geniş yayılmış inanclar, xurafatçı adət və ənənələr yumor şəklində qələmə alınmışdır.

² Bərqı, əl-Məhasin, c 1, s 25.

yetirsə, deyilən savab ona verilər, hətta hədis, əslində, ona çatan şəkildə olmasa belə”.¹

Bir çox qədim şiə və sünni alimləri qeyri-icbari məsələlərə dair hədislərə yumşaq yanaşmış, onları qəbul etmək üçün dəqiqliyə və ciddiliyə gərək görməmişlər.² Güman ki ilk dəfə Əhli-beyt alimlərindən Seyid ibn Tavus (1193-1266) “Mən bələğ” hədislərinə istinadla “əl-Təsamuh fi ədillə əl-sünən”, yəni Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt məsələsini bir qayda kimi ortaya qoymuşdur. O, dua, əxlaq və ibadət mövzusunda yazdığı “Fələh əl-sail” kitabının müqəddiməsində zəif hədislərə istinadının bir səbəbi kimi “Mən bələğ” hədislərini göstərmişdir.³ Bu qaydaya görə, qeyri-icbari hökmə dəlalət edən hədislərdə çox ciddiliyə və tələbkarlığa ehtiyac qalmır, zəif olsalar da, onlardan istifadə etmək mümkün sayılır.

Şəhid Əvvəl (1334-1385) bu haqda şafei alimlərindən Mühyiddin Nəvəvinin (1234-1277) fikirlərinə yer vermiş,⁴ Səfəvilər dövründə isə Şəhid Sani (1506-1558) açıq şəkildə yazmışdır: “Əksər alimlər tarix, moizə və müstəhəb əməllərdə zəif hədisə əməl etməyi icazəli bilmişlər... Bu, yaxşı fikirdir, amma zəif hədis uydurulmuş və iftira həddində olmamalıdır”.⁵

Bu alimlərə görə, Allahın atributlarına, halal-harama və vacib-harama aid olmayan məsələlərdə mötəbərlik meyarlarına cavab verməyən nöqsanlı hədislərdən istifadə etmək, onlara istinadla müstəhəb və məkrüh fətvası vermək olar.⁶

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 87. Bu mövzuda digər hədislər üçün bax: Səduq, Savab əl-əməl, s 132; Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 1, s 59-61.

² Xətib Bağdadi, əl-Kifayə fi elm əl-rivayə, s 162-163; Hərrani, Tühəf əl-üqul, s 3.

³ Seyid ibn Tavus, Fələh əl-sail, s 12. Maraqlıdır ki, Seyid ibn Tavus bu növ müstəhəb əməlləri, dua və ziyarətnamələri toplayarkən nəinki zəif hədislərdən istifadə etmiş, hətta qəlbinə olan ilham və “mükaşifə” hallarını da kitabına daxil etmişdir. Bax: Seyid ibn Tavus. Fələh əl-sail, s 7.

⁴ Şəhid Əvvəl, Zikra əl-şiə, c 2, s 34.

⁵ Şəhid Sani, əl-Riayə fi elm əl-dirayə, s 94.

⁶ Yenə orada.

Səfəvilər dövrünün digər alimlərindən Şeyx Bəhai,¹ Əllamə Məclisi,² Mühəqqiq Xansari³ və Hürri Amili⁴ də bəzi fərqlərlə Təsamuh qaydasını qəbul etmişlər. Bir qədər yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bəzi alimlər bu qaydaya istinadla məsumların tarixinə dair məlumatlardan, fəzilətlərinə dair hədislərdən zövqlərini oxşayan hər bir sözü kitablarına daxil etmişlər ki, bu da öz növbəsində uydurma və əfsanələrin də yayılmasına səbəb olmuşdur.⁵

Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydasının tənqidi

“Mən bələğ” hədisləri bəzi İslam mənbələrində bir neçə rəvayət sənədi ilə qeyd olunmuşdur. Müasir tədqiqatçılardan bu sənədlərdən heç birini səhih saymayanlar olsa da,⁶ məntiqi məzmunu malik bu hədislərin sənədini araşdırmağa lüzum görmür, diqqətinizi onlardan çıxarılan “Təsamuh fi ədillə əl-sünən” - Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydasına yönəltmək istəyirəm. Fikrimcə, bu qayda aşağıdakı dəlillərə görə etibarlı sayıla bilməz:

1. Bu hədislərdə söhbət əsassız fətva verməkdən, mötəbər dəlil olmadan əməlləri müstəhəb və məkruh adlandırmaqdan yox, hansısa əməlin savab olduğunu düşünüb onu yerinə yetirməkdən gedir. Başqa sözlə desək, müraciət müctəhid və müftiyə deyil, əməl edən müsəlmanadır. Bu, həmin hədislərin (“Mən bələğ” – “kimə çatsa”) adından da görünür. Bu baxımdan, zəif hədislərə istinadla hər hansı hökm çıxarmaq, yaxud əsassız nağıl və əfsanələri ciddi kitablara daxil etmək yolverilməz olaraq qalır.

¹ Bəhai, əl-Ərbəunə hədisən, 60, 385-392.

² Məclisi, Bihar əl-ənvar, 2, s 256-257.

³ Xansari, Məşariq əl-şümus, s 34.

⁴ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 1, s 80.

⁵ Təsamuh qaydasını fəzilət hədislərinə aid edən və etməyən alimlər barədə bax: Rəhman Sitayiş və Təbatəbai Həkim, Təsamuhe-fəzailneqaran dər rivayate-fəzailə-Əhli-beyt, s 15-21.

⁶ Baqiri, Bərrəsiye-mətni və sənədiye-rivayate-“Mən bələğ”, s 42-60. “Mən bələğ” rəvayətçilərinin bağlı olduğu düşüncə cərəyanları barədə bax: Gövhər və Səfəri Furuşani, Noxostin cərəyane-intiqadiye-hədise-şiə, s 29-31.

2. Hədislərdə söhbət insanın bilmədən, zənnə əsaslanaraq bir əməli yerinə yetirməsindən getmir. Misal üçün, birinci hədisdə deyilir: “Bir adama Peyğəmbərin hansısa əmələ savab söylədiyi çatsa...” Düzdür, burada xəbərin, hədisin hansı yolla çatmasına dair bilgi verilmir, ancaq ümumi şəkildə deyildiyindən uydurma əlamətləri olmayan normal xəbər olduğu anlaşılmalıdır. Çünki belə ümumi söz vahid xəbərin etimadlı dəlil olmasına dair şərtləri poza bilməz. Bu hədisləri və sözügedən şərtləri başqa şəkildə də bir araya gətirmək mümkündür və bu, həm bəzi Quran ayələri ilə,¹ həm də həmin mövzudakı hədislərlə təsdiqlənir. Belə ki, İmam Sadiqin ata-babalarından nəql etdiyi bir hədisdə deyilir: “Allah hansısa əməldən ötrü savab vəd etsə, onu mütləq yerinə yetirər”.²

Bu ayə, hədis və şərtləri kompleks şəkildə araşdıranda bəlli olur ki, söhbət zəif sənədli, hansısa yalançının və ya tanınmaz şəxsin xəbər verdiyi hədisdən yox, Allahın vəd etdiyi anlaşılan normal və etibarlı hədisdən gedir. Çünki belə hədislərdə də yanlışlıq ehtimalı var və insanlar bu ehtimala görə ruhdan düşməsinlər, ibadətdən, xeyirli işlərdən uzaqlaşmasınlar deyə “Mən bələğ” hədisləri buyurulmuş ola bilər. Məsələn, sərvətinin böyük hissəsini yetimlərə xərcləyən adama bir daha təkid edilir ki, əsla narahat olmasın, xatircəmlik yaradan hədislərdə söz verilmiş bütün mükafatları alacağına əmin olsun.

Beləliklə, “Mən bələğ” hədislərinin bilmədən danışmağın və dəlilsiz fətva verməyin haramlığına dair ayə və hədislərlə heç bir ziddiyyəti yoxdur və onlar üçün istisna təşkil etmir.

3. Bu qaydanın məşhur izahla qəbul olunması dini təlimlərdə ziddiyyətin yaranmasına, bidətlərin və yalançı etiqadların meydana çıxmasına, məzmununda nöqsanlı fikirlərin yer aldığı dua və ziyarətnamələrin, əxlaqi və tibbi tövsiyələrin yayılmasına, yazılan

¹ Zariyat, 5: “Sizə vəd olunan həqiqətdir”; Mürsəlat, 7: “Sizə vəd olunan mütləq həyata keçəcəkdir”.

² Bərqi, əl-Məhasin, c 1, s 246; Səduq, əl-Tövhid, s 406; Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 1, s 60.

tarixlərin nağıllar toplusuna dönüşməsinə səbəb olar ki, bu da Quran və ağıl baxımından qətiyyənlə yol verilən deyil.

Xatırladım ki, Təsamuh qaydasının həm şiə, həm də sünni alimlər arasında müxalifləri də var. Misal üçün deyək ki, Seyid Məhəmməd Amili,¹ Yusif Bəhrani,² Həkim³ və Xoi⁴ kimi şiə alimləri bu qaydanı əsassız sayıb qəbul etmədiklərini bildirmişlər.

2. “Bizi məxluq sayın, sonra nə istəyirsiniz, deyin” hədisləri

Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair əfsanə və uydurmaların yayılmasına zəmin yaradan hədislərin bir qismi də İmam Əli və İmam Sadiqdən nəql olunmuş bəzi hədislərdir. Bu hədislərə görə, Allah və Rəbb olduqlarını istisna edəndən sonra təsəvvürə gələn hər bir dəyər və üstünlüyü Əhli-beytə aid etmək olar.

Səffarın İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisdə deyilir: “Binanı dözümdən artıq ucaltmayın, çünki uçar. Bizi məxluq sayın, sonra baramızda istədiyinizi deyin”.⁵ Həmin kitabda eyni məzmununda başqa bir hədis də yer alıb.⁶

Şeyx Səduqun qeyd etdiyi uzun “Ərbəə miə” (Dörd yüz) hədisinə görə, İmam Əli buyurub: “Qülüvdən çəkinin! Bizi Rəbbi olan bəndələr adlandırın, sonra fəzilətlərimizə dair istədiyinizi deyin”.⁷ Eyni hədisi qədim müəlliflərdən Hərrani sənədsiz şəkildə qeyd etmişdir.⁸

¹ Amili, Mədarik əl-əhkam, c 1, s 13.

² Bəhrani, əl-Hədaiq əl-nazirə, c 4, s 198.

³ Həkim, Müstəmsək əl-Ürvə, c 7, s 171.

⁴ Hüseyni Behsudi, Misbah əl-üsul, c 1, s 320.

⁵ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 256, 261. Bu şəkildə iki rəvayət sənədi var: Səffar, Əhməd ibn Məhəmməd, Hüseyn ibn Səid, Hüseyn ibn Bərədə, İmam Sadiq; Səffar, Əhməd ibn Məhəmməd, Cəfər ibn Bəşir Xəzzaz, İsmayıl ibn Əbdüləziz, İmam Sadiq. Qütbüddin Ravəndi bu hədisi sonunda “peyğəmbərlikdən başqa” qeydlə və sənədsiz şəkildə kitabına salmışdır. Bax: Qütbüddin Ravəndi, əl-Xəraic vəl-cəraih, c 2, s 735.

⁶ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 527. Rəvayət sənədi belədir: Səffar, Həsən ibn Musa Xəşşab, İsmayıl ibn Mehran, Osman ibn Cəblə, Kamil Təmmar, İmam Sadiq.

⁷ Səduq, əl-Xisal, s 614. Rəvayət sənədi belədir: Səduq, atası İbn Babuyə, Səd ibn Abdullah, Məhəmməd ibn İsa ibn Übeyd Yəqtini, Qasim ibn Yəhya, babası Həsən ibn Rəşid, Əbu Bəsir, Məhəmməd ibn Müslim, İmam Sadiq, İmam Əli.

⁸ Hərrani, Tühəf əl-üqul, s 104.

Xəsibinin Müfəzzəl ibn Ömər vasitəsilə İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisdə isə deyilir: "Bizi Rəbbi olan və ruzi verilən bəndələr sayın, sonra isə fəzilətlərimiz barədə istədiyinizi söyləyin. (Əmin olun ki, yenə də) məqamımızı dərk edə bilməyəcəksiniz".¹ Həmçinin "Misbah əl-mütəhəccid" kitabında İmam Mehdiyə aid edilən duada belə bir məqam yer alır: "İlahi... Səninlə onların arasında fərq yoxdur. Fərq ancaq budur ki, onlar Sənin bəndələrin və yaratdıqlarıdır, xeyir və ziyanları Sənin əlindədir, başlanğıcları Səndəndir və dönüşləri Sənədir".²

Bu hədislər Səfəvilər dövrünün kitablarında da qeyd olunmuşdur.³

Rəvayət sənədlərinin tənqidi

Hədislərin həm mənbə, həm sənəd, həm mətn baxımından ciddi nöqsanları vardır ki, etibarsız sayılmasına kifayət edir və uydurulmuş olmalarına dair əhəmiyyətli şübhə yaradır.⁴

Əsas hədis kitablarında mövcud olmayan bu hədis Səffarın xariqüladə və fəvqəlbəşəri cəhəti ilə diqqət çəkən və bəzi alimlər tərəfindən şübhə ilə yanaşılan "Bəsair əl-dərəcət", Səduqun ədədli hədisləri toplayaraq sıraladığı "əl-Xisal",⁵ sənədləri qeyd olunmamış hədislərdən ibarət "Tühəf əl-üqul", qali Nüseyriyyə firqəsinə mənsub olan⁶ Xəsibinin "əl-Hidayə əl-kübra" və Şeyx Tusinin dua və ziyarətnamələrdən ibarət "Misbah əl-mütəhəccid" kitablarında yer almışdır.

¹ Xəsibi, əl-Hidayə əl-kübra, s 432. Hədisin sənədi belədir: Məhəmməd ibn İsmayıl, Əli ibn Abdullah Həsəni, Məhəmməd ibn Nüseyr, İbn Furat, Məhəmməd ibn Müfəzzəl, Müfəzzəl, İmam Sadiq.

² Tusi, Misbah əl-mütəhəccid, s 803. Hədisin rəvayət sənədi belədir: Bir qrup rəvayətçi, İbn Əyyaş, Cübeyr ibn Abdullah, Məhəmməd ibn Osman ibn Səid, İmam Mehdi.

³ Bax: Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 25, s 270, 274, 279, 283, 289; Hürri Amili, İsbat əl-hudat, c 4, s 161; Bəhrani, Mədinə əl-məaciz, c 5, s 348.

⁴ Müdərrisi Təbatəbai bu hədisləri Müfəvvizənin uydurduğunu düşünür. Bax: Müdərrisi Təbatəbai, Məktəb dər fərayənde-təkamül, s 49.

⁵ Mənbələrlə tanışlıq bəndində bu iki kitab haqda məlumat verdik.

⁶ Bax: Nəcəşi, Rical əl-Nəcəşi, s 67; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 54.

Səffarın nəql etdiyi birinci hədisin rəvayətçiləri arasında Hüseyn ibn Bəradə və Cəfər ibn Bəşir Xəzzaz adlı naməlum şəxslər var ki, rical alimləri onların barəsində heç nə qeyd etməmişlər. İsmayıl ibn Əbdüləziz adlı rəvayətçi və səhabənin olduğu təsdiqlənsə də, şəxsiyyəti məchul qalmış, barəsində heç bir məlumat verilməmişdir.¹ Məlum olduğu kimi, hədisin zəif sayılmağı üçün bu faktların yalnız biri kifayətdir.

Səffarın ikinci hədisinin rəvayət sənədindəki problemlər Osman ibn Cəblə və Kamil Təmmarla bağlıdır. Rical kitablarında birincinin adı belə çəkilməmiş, ikincisi isə tanınmaz qalmış və barəsində fikir bildirilməmişdir.²

Şeyx Səduqun nəql etdiyi hədisin rəvayətçilərindən olan Qasim ibn Yəhya rical alimlərindən İbn Qəzairi³ və İbn Davud⁴ tərəfindən zəif dəyərləndirilmişdir, digərləri isə barəsində fikir bildirməmişlər. Başqa bir rəvayətçi olan Həsən ibn Raşid də İbn Qəzairi⁵ və Nəccaşi⁶ tərəfindən zəif dəyərləndirilmişdir. Bu hədisin “Tühəf əl-üqul”da qeyd olunmuş variantında rəvayət sənədi qeyd olunmadığına görə onsuz da zəif sayılır və araşdırmaya lüzum qalmır.

Hüseyn ibn Həmdan Xəsibinin Müfəzzəlin vasitəsi ilə İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədis hər şeydən öncə Xəsibinin özünə görə⁷ zəif və etibarsızdır.⁸

Şeyx Tusinin Misbah əl-mütəhəccid kitabında nəql etdiyi dua onun bilavasitə nəql etdiyi qrupun, habelə Əhməd ibn Məhəmməd ibn Übeydullah ibn Həsən ibn Əyyaşın naməlum olduğuna görə zəifdir – Nəccaşi onu ömrünün axırlarında “iztirab”da⁹ ittiham etmiş, öz şeyxi

¹ Xoi, Möcəm rical əl-hədis, c 4, s 65-66.

² Yenə orada, c 15, s 106.

³ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 86.

⁴ İbn Davud, Rical, s 267.

⁵ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 49.

⁶ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 38.

⁷ Bax: Yenə orada, s 67; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 54.

⁸ Bu hədisin sənədi barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: səh. 166-167.

⁹ Hədisdə iztirab odur ki, bir hədis mətn, yaxud sənəd və ya hər ikisi baxımından ziddiyyətli formalarda nəql olunsun. Bu zaman rəvayətçi və ya rəvayətçilərin dəqiqliyi sual altına düşür.

tərəfindən zəif sayıldığını bildirmiş, məhz buna görə də onun heç bir hədisinə etimad etməmişdir.¹ İbn Əyyaşın ömrünün sonlarındakı “iztirab”ını Şeyx Tusi də təsdiqləmişdir.²

Mətnin tənqidi

Uyğun hədislərin mətnlərindəki problemi görmək elə də çətin deyil. Bu hədislərə əsasən, Əhli-beytin Allahla fərqi yalnız Allahın yaradan və rəbb, onlarınsa yaranmış və bəndə olmalarındadır. Halbuki bu müqayisə bütün dəyər, üstünlük və gözəlliklərin mənbəyi olan Uca Tanrıya hörmətsizliklə yanaşı, həm də müqəddəs kitabımıza zidd yanaşmadır. Allah Öz kitabında peyğəmbərlərini dəfələrlə məhz insanlarla müqayisə etmiş və onların bir insan olduqlarını təkidlə buyurmuşdur: “De: “Mən də ancaq sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız bir olan Allahdır. Ona tərəf yönəlin və Ondan bağışlanmağınızı diləyin”.³ Kafirilər “Siz də bizim kimi bir insansınız” dediklərində peyğəmbərlər onlara belə cavab vermişdilər: “(Bəli) biz də sizin kimi bir insanıq. Lakin Allah Öz bəndələrindən dilədiyinə nemət (peyğəmbərlik) bəxş edər. Allahın izni olmadan biz sizə heç bir dəlil gətirə bilmərik. Möminlər yalnız Allaha təvəkkül etsinlər!”⁴

Qali firqələrini çıxsaq, hələ heç bir İslam alimi hansısa peyğəmbərin və ya başqa bir məsumun Allahdan yalnız Onun məxluqu və bəndəsi olması ilə fərqləndiyini iddia etməmişdir. Allahın bildiyi hər şeyi bilmək, Allahın bacardığı hər işi bacarmaq olduqca absurd iddiadır ki, bu hədis ona əsas verir. Çünki hədislərin ikinci hissəsində deyilir ki, bizi məxluq və bəndə sayandan sonra baramizdə istədiyinizi deyə, istənilən fəzilət və üstünlüyü bizə aid edə bilərsiniz!

Gəlin, bəzi fəzilət və üstünlükləri birlikdə təsəvvür edək: hər şeyi – bütün millətlərin, heyvanların, cinlərin dillərini, tibb, fizika, kimya və digər elmləri, İmam Mehdiinin zühurunun və qiyamətin vaxtını bilmək,

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 85-86.

² Tusi, əl-Fihrist, s 79.

³ Fussilət, 6.

⁴ İbrahim, 10-11.

istənilən möcüzəni göstərmək, təbiətə istədiyi müdaxiləni etmək, gözəgörünməzlik, ölümsüzlük, göydə uçmaq, qeyri-dini məsələlərdə də heç bir səhvə yol verməmək və sair. Siyahını uzatmaq da olar. Lakin İslam düşüncə tarixindən bilirik ki, bu fəzilətlərin bəzisi heç bir alim tərəfindən qəbul olunmamış, bəzisi tarix boyu mübahisə mövzusu olmuş, hər birinin təsdiq və inkarına dair hədislər göstərilmişdir. Belə olduqda isə müvafiq məzmunlu hədisləri qəbul etmək mümkün deyildir.

Bəzi alimlər bu hədislərin qülüb əleyhinə olduğunu düşünüb onları kitablarının “Qülübün inkarı” fəslində toplamışlar.¹ Əslində, sözügedən hədislər zatda qülübü – məsumların xaliq və rəbb adlandırılmasını inkar edirsə, fəzilətdə qülüb üçün sərhəd tanımır. Bu isə hədislərin məhz qalilər tərəfindən uydurulduğuna dair şübhə yaradır. Onların vahid mənbədən meydana çıxması da mümkündür. Təəssüf ki, rəvayətçilərin bir çoxunun rical alimlərinə tanınmaz qalması onların əsl kimliklərini üzə çıxarmağa imkan vermir.²

Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair yalan və təhrifləri yaymağın haram olmasının dəlillərini qeyd edərkən yuxarıdakı hədislərin ağılla, Quranla və sünnə ilə ziddiyyəti daha aydın şəkildə ortaya çıxacaq.

Deyilənlərə əsasən, “Bizi məxluq sayın, sonra nə istəyirsiniz, deyin” hədisləri sənəd və mətn baxımından qüsurlu və qəbuledilməzdir.

Tarix və fəzilətlərə dair yalan və əfsanələrin haram olmasına dəlillər

Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair əsassız fikirləri yaymağa bəraət qazandıran hədislərin etibarsız olduğunu göstərəndən sonra bu fikirləri yaymağın haram olmasına dair dəlillərimizi təqdim edirik:

1. Əsassız fikirləri yaymağın haram olması

İslam dininə görə, yalan danışmağın haram olması çoxlu əqli və ənənəvi-tekstual dəlillərə əsaslanır və bu, mübahisə mövzusu deyil.

¹ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 25, s 270, 274, 279, 283, 289.

² Sözügedən hədisdən müvafiq nəticənin tənqidi üçün bax: Cahanbəxş, Se qoftar dər qülübpejohi, s 23-151.

Lakin bununla yanaşı, yalan və ya doğru olduğu bilinməyən bir fikri, iddianı yaymağa da icazə verilmir. Bunun da birinci dəlili aqlın özüdür. Məlum olduğu kimi, hər bir söz, fikir və iddia müəyyən əməl və ya əməllər doğura bilər. İnsan gerçək olub-olmadığını bilmədiyi bir fikri yayarkən nəticədə yalanı, böhtanı, şayiəni də yaymış ola bilər və həmin fikrin doğurduğu bütün əməllərə görə məsuliyyət daşıyar. Bu haqda Qurani-kərimdə buyrulur: “(Ey insan!) Bilmədiyin bir şeyin ardınca getmə. Çünki qulaq, göz, ürək - bunların hamısı sorğu-sual olunacaqdır”.¹ İfk² hədsəsinə dair ayələrdə isə belə oxuyuruq: “O zaman ki, siz yalanı dilinizə gətirir, bilmədiyiniz sözü ağzınıza alır və onu yüngül bir şey sanırdınız. Halbuki bu, Allah yanında böyük günahdır!”³ Söz və əməllərdə zənnə, gümana əsaslanmaq da qəbahətli haldır və müqəddəs kitabımızda açıq-aşkar qadağan olunmuşdur.⁴

Aqlın və Quranın hökmünə əlavə olaraq, bir neçə hədisə diqqət yetirmək də pis olmaz. Bu hədislərdə elmsiz, şəkk və zənn əsasında fətva verən, fikir söyləyən adam lənətlənir və eşidənlərin müvafiq əməllərinə görə məsuliyyət daşdığı bildirilir.⁵ Bir hədisdə isə İmam Əlidən belə nəql olunur: “Bilmədiyin bir sözü demə! Hətta hər bildiyini də demə!”⁶

Bu deyilənlər ümumi olaraq bilgisiz, əsassız danışmaq haqda idi. Peyğəmbər və imamların adından əsassız danışmaq, doğru və yanlış olduğunu bilmədən hər hansı söz və ya əməli onlara aid etmək isə, heç şübhəsiz, daha böyük günahdır.

2. İslamı və Əhli-beyt məzhəbini gözdən salmanın haram olması

Əhli-beytin tarix və fəzilətlərinə dair əsassız fikirləri yaymaq həm də İslamı və Əhli-beyt məzhəbini gözdən salır, nağıl və əfsanə toplusu kimi təqdim edir. Nəticədə bir sıra zəif hədislərə və uydurma fikirlərə

¹ İsra, 36.

² Söhbət bir qrup tərəfindən Peyğəmbərin həyat yoldaşına atılan iftiradan gedir. Nur surəsinin 11-20-ci ayələrində bu haqda danışılmışdır.

³ Nur, 15.

⁴ Bax: Yunis, 36; Nəcm, 28.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 42.

⁶ Müfid, əl-İxtisas, s 231.

görə heç bir şübhə doğurmayan inanclar, elmi-fəlsəfi görüşlər sual altına düşür. Bunun yolverilməz və şəriətə görə haram olması haqda isə öncəki bəhisdə danışdıq.¹

Təhlilin yekunu

Haqqında danışdığımız təhrif, yalan və əfsanələrin ən mənfi ictimai təsiri Əhli-beytin fəvqəlbəşəri varlıqlar kimi təqdim olunmasıdır. Qurani-kərimə görə, Peyğəmbər insanlara örnək² və imamlar itaəti vacib olan rəhbərlərdir.³ Müsəlmanların nümunə götürə bilmələri üçün isə onların məhz insan kimi təqdim edilmələri zəruridir. Peyğəmbərlərin insanların arasından seçilmələrinin fəlsəfəsi də bundan ibarətdir. Onlar dini dillərindən öncə əməlləri ilə təbliğ etmiş, Allahın əmr etdiyi şəkildə yaşamağın mümkünlüyünü praktikada göstərmiş, buna dair heç bir bəhanəyə yer qoymamışlar. Məhz buna görə özlərinin bir insan olduqlarını dönə-dönə söyləmiş,⁴ habelə Məhəmməd peyğəmbərə müvafiq əmr verilmişdir: “De: “Mən də sizin kimi ancaq bir insanam”.⁵

Buna baxmayaraq, insanları ilahiləşdirən qalilərlə yanaşı bəzi rəvayətçilər, sadəlövh müəllif və alimlər də fəzilətdə qülüb etmiş, həddi aşmış və məsumların örnək mövqeyindən uzaqlaşıb əlçatmaz ilahi varlıqlar kimi tanınmasına zəmin yaratmışlar.

Daha bir neqativ hal isə Əhli-beyt məzhəbinin gözdən düşməsi, hətta ələ salınmasıdır. Normal həyatda analoqu olmayan “möcüzələrin” baş verməsi, təbii ki, sağlam ağılda şübhə doğurur. Bu şübhəni dağıtmaqdan ötrü isə ortaya güclü dəlillər qoymaq lazımdır. Quranda bəyan olunan möcüzələr müsəlman üçün müzakirə mövzusu olmadığı kimi, digər güclü dəlillərlə dəstəklənən möcüzələr də qəbul olunur. Lakin məsələ burasındadır ki, bu tip hədislərin böyük əksəriyyəti ya sənədinə görə qüsurludur, ya da mətnində çox ciddi nöqsanlar var;

¹ Bax: səh. 99-100.

² Əhzab, 21.

³ Nisa, 59.

⁴ İbrahim, 11.

⁵ Kəhf, 110.

məsələn, mətndə ağıla, Qurana, qəti elmi və ya tarixi məsələlərə zidd məqamlar yer alır, mətn üslub və ya məzmun etibarilə imamların dövrünə aid deyil və sair. Bəzən də həm sənəd və həm mətn baxımından ciddi qüsurları olur və onların saxta olduğuna heç bir şübhə qalmır.

Məsələnin təhlilindən göründüyü kimi, Səfəvilər dövrünün bəzi alim və yazıçılarının tarix, fəzilət və müsibət hədislərini, məlumatlarını yetərinə araşdırmaması əqli hökmlərin və Quran təlimlərinin ziddinə olmuşdur. Onlar bəzi hədislərin, o cümlədən, "Mən bələğ" hədislərinin, Güzəşt qaydasının və "Bizi Rəbb adlandırmayın, sonra fəzilətlərimizə dair istədiyinizi deyın" hədislərinin təsiri altında hədismərkəzli yanaşma sərgiləmişlər. Səfəvilər dövründə böyük din alimlərinin tarix və fəzilətə dair yalan və təhriflərin yayılması qarşısında sükutu da bu şübhədən və sözügedən yanaşmadan irəli gəlmişdir.

Üçüncü nəticə: Qadınların cəmiyyətdən təcrid edilməsi

Qadın Allahın yaratdığı tamhüquqlu bir insandır. Aləmlərin Rəbbi insani və mənəvi baxımdan qadını kişidən ayırmamış,¹ kişilərin daha kamil insan olduğunu, kişiləri daha çox sevdiyini heç bir yerdə buyurmamış, əksinə, kişi və qadının bir-birinə ehtiyacılı olduğunu, bir-birini tamamladığını bildirmiş,² qadının fiziki zəifliyini və psixoloji həssaslığını nəzərə almış,³ ana haqqını yüksək qiymətləndirmiş,⁴ nümunəvi qadınları bütün insanlara örnək göstərmişdir.⁵

¹ Nəhl, 97: “Mömin olub yaxşı işlər görən kişi və qadına xoş həyat nəsim edəcək və etdikləri yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcəyik”; Ali-İmran, 195: “İstər kişi, istərsə də qadın olsun, Mən heç birinizin əməlini puça çıxarmaram. Siz bir-birinizdəsiniz”; Əhzab, 35: “Həqiqətən, Allah məhz müsəlman kişilər və qadınlar, mömin kişilər və qadınlar, (Allaha) müti kişilər və qadınlar, doğru danışan kişilər və qadınlar, səbirli kişilər və qadınlar, təvazökar kişilər və qadınlar, sədəqə verən, oruc tutan kişilər və qadınlar, ayıb yerlərini (zinadan) qoruyub saxlayan kişilər və qadınlar və Allahı çox zikr edən kişilər və qadınlar üçün (axirətdə) bağışlanma və böyük mükafat hazırlamışdır!”

² Rum, 21: “Sizin üçün rahatlıq tapasınız deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlf etməsi, aranızda sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir”.

³ Məryəm, 24-26: “Dərhal (xurma ağacının) alt tərəfindən ona (Məryəmə) belə bir səsim gəldi: “Kədərlənmə, Rəbbin sənin üçün (ayağının) altından bir ırmıq axıtdı. (Qurumuş) xurma ağacını özünə tərəf silkələ, üstünə təzə yetişmiş (xurma) tökülsün! Ye-iç, (belə bir uşaq doğduğuna görə) gözün aydın olsun”; Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 320-321; c 6, s 6; Səduq, Savab əl-əmal, s 201-202.

⁴ Qəsəs, 7-14: “Biz Musanın anasına: “Onu (Musanı) əmizdir; elə ki ondan ötrü qorxdun, onu dəryaya at. Qorxma və kədərlənmə. Biz onu sənə qaytaracaq, özünü də peyğəmbərlərdən edəcəyik!” – deyə bildirdik...”

⁵ Təhrim, 11-12: “Allah iman gətirənlərə Fironun zövcəsini (Asyanı) misal çəkdi... Həmçinin namusunu möhkəm qoruyub İmranın qızı Məryəmi misal çəkdi...”

Allah qız uşaqlarının eyib sayıldığı bir cəmiyyətdən¹ peyğəmbər seçir və həmin peyğəmbərin nəslə də məhz qız övladının vasitəsilə davam edir. Allah rəsulu qızının ayağına qalxır, həminin gözləri önündə ona hörmət edir, onu əzizləyir və deyir: “Fatimə canımın bir parçasıdır. Onu sevən mənə sevmiş, onu narahat edən mənə narahat etmişdir”.²

Fiziki və psixoloji fərqlərinə görə qadın və kişi arasında müəyyən hüquq və vəzifə fərqlərinin olması təbiidir. Lakin bu, insanlıq və iman baxımından birinin digərindən üstünlüyü demək deyil. Mən burada onların hüquq və vəzifə fərqlərindən geniş danışa bilməsəm də, qadının cəmiyyətdə ictimai-siyasi iştirakı üzərində dayanacağam. İnsan olaraq qadının üzərinə ictimai-siyasi vəzifələr də düşür və biz müsəlman qadının Xədicə, Fatimə və Zeynəb nümunələrində bunu əyani şəkildə görürük.

Səfəvilər dövründə qadınların cəmiyyətdə ictimai və siyasi iştirakı olduqca zəif olmuş, onlar ağıl və şəriətin təsdiqlədiyi, Allahın bəxş etdiyi bir çox hüquq və azadlıqlardan məhrum edilmişlər.

Səfəvilər dövründə qadının cəmiyyətdən təcrid edilməsi

Əksər dövrlərdə olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də müsəlman qadın ictimai-siyasi baxımdan passiv olmuşdur. Təbii ki, bu onun istəyilə baş verməmiş və ya hər hansı bacarıqsızlığından irəli gəlməmişdir. Əslində, həmişə aparıcı qüvvə olmuş kişilər bu aparıcılığı öz inhisarlarında saxlamağa çalışmış, nəticədə qadını cəmiyyətdən təcrid etmiş, hətta elementar hüquqlardan olan təhsil haqqını da çox zaman ondan almışlar.

Həç şübhəsiz, Səfəvilər dövrünün qadınları arasında da ictimai və siyasi baxımdan fəal qadınlar olmuşdur. Xüsusən bəzi dövrlərdə saray xanımları, şah və şahzadə anaları hətta kimin taxta çıxmasında həlledici rol ifa etmişlər.³ Lakin bu, ictimai-siyasi fəaliyyətdən çox saraydaxili gizli

¹ Nəhl, 58: “Onlardan birinə qızı olduğunu müjdə verdikdə qəzəblənər, üzü qapqara qaralar”.

² Müfid, əl-Əmali, s 260; Buxari, Səhih-Buxari, c 5, s 29.

³ Bax: Nuri Müciri, Zənanə-namdare-Səfəvi dər ərseye-siyasət, 198-212.

çəkişmə və çevriliş kimi xarakterizə olunmalıdır. Əslində, o zaman heç bir qadın rəsmi dövlət vəzifəsinə təyin olunmurdu. Şahların hərəmxanasında müxtəlif elmləri bilən, döyüş, peşə və incəsənət məharətlərinə yiyələnmiş qadınlar da vardı,¹ amma onların ictimai və ya siyasi fəaliyyət haqları yox idi. Hərəmxanalarda təşkil edilən təhsil və peşə kursları yalnız və yalnız oradakı qız və qadınların qapalı və yeknəsəq həyatdan qurtulmaları üçün idi.

O zaman qadınların evdən bayıra çıxıb ictimai yerlərdə görünməsi eyib sayılırdı və aşağı təbəqələrə xas hal idi. Hörmətli, adlı-sanlı ailələrin, əyan-əşraf təbəqəsinin qadınları əsla evdən çıxmırdılar.² Həyat yoldaşının üzünün başqa bir kişi tərəfindən görülməsi hörmətli və nəcabətli bir adam üçün böyük təhqir sayılırdı.³

Fiqeroa Şah Abbasın dövründə təxminən bütün qadınların qulla bərabər tutulduğunu yazır, qədim şah və əyan xanımlarının yüksək mövqeyini yada salıb mövcud durumu İslam hökmləri ilə əlaqələndirirdi.⁴

Səfəvilər dövründə əsasən saray ailələrinə mənsub olan bəzi qadınlar iqtisadi fəaliyyətlərlə məşğul olur, xeyriyyəçilik edirdilər.⁵ Cəmiyyətdə müğənnilik, rəqqasəlik və fahişəliklə məşğul olan qadınlar da vardı ki, işləri pul müqabilində əsasən kişiləri əyləndirməkdən ibarət idi. Təbii ki, ictimai-siyasi fəaliyyət deyəndə bunlar nəzərdə tutulmur və bu amillər qadının cəmiyyətdən təcrid olmaması anlamına gəlmir. O dövrün şərtlərini nəzərə alsaq, ən azı, qızlar üçün xüsusi təhsil mərkəzləri açmaq, dini və dünyəvi elmləri öyrətmək, onlara təhsil, tədris və müəyyən sahələrdə iş haqqı tanımaq olardı. Ancaq bunlar baş vermədi, qadın cəmiyyətdən təcrid edildi və əhalinin yarısı passiv halda saxlandı.

¹ Kempfer, Səfərnəmə, s 226-227; Sanson, Səfərnəmə, s 119.

² Fiqeroa, Səfərnəmə, s 158, 308.

³ Olearius, Səfərnəmə, s 298.

⁴ Fiqeroa, Səfərnəmə, s 277.

⁵ Bax: Heydəriyan, Zənane-vaqif dər əsre-Səfəvi, s 48-59;

İctimai və siyasi fəaliyyət çoxlu sahələri əhatə edir, lakin onun ilkin şərti təhsildir ki, qız uşaqları əsasən bundan məhrum idilər. Həmin dövrdə müxtəlif yerlərdə oğlan mədrəsələrinin mövcudluğuna dair məlumatlar çoxdur, hətta Çələbinin yazdığına görə, Təbriz mədrəsələrində hər il oğlanlara hədiyyələr verilir.¹ Bununla yanaşı, qız mədrəsələri haqda əsaslı məlumata rast gəlmirik.

İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə, Şah Təhmasibin əmrilə İranın Məşhəd, Səbzəvar, Əstərabad, Qum, Kaşan, Yəzd, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərində yetim və kasıb təbəqədən qırx oğlan və qırx qız seçib oxutdurur, din müəllimi yetişdirirdilər. Təhsili bitirəndən sonra bir müəllimi bir müəllimə ilə evləndirib, yaqin ki, lazımi yerlərə təbliğ və tədrisə yollayı, yerlərinə yeni uşaqlar götürürdülər.²

Bu məlumat doğru olsa, çox mühüm və tarixi bir addım sayılmalıdır. Lakin onlar hansı mədrəsədə təhsil alırdılar? Məzun olduqdan sonra harada, hansı qız məktəbində tədris etmişlər? Nə üçün bu qədər mühüm məsələ digər tarixçilərin, xüsusən də avropalı səyyahların diqqətindən kənarda qalmışdır? Şah Təhmasibin vəfatı zamanı 15-16 yaşı olmuş İsgəndər bəy bu məlumatı haradan götürmüş, kimdən eşitmişdir? Bu kimi suallar sözügedən məlumata dair şübhələr yaradır.

Əlbəttə, o dövrdə Əllamə Məclisinin bacısı və Molla Məhəmməd Saleh Mazandarəninin həyat yoldaşı olmuş Aminə xatun, Mövlana Məhəmməd Şərif Ruydəştinin qızı Həmidə xanım və Mirzə Xəlilin həyat yoldaşı kimi bəzi alim xanımlar da vardı,³ lakin onlar fərdi şəkildə, əsasən yaxınları tərəfindən yetişdirilmişdilər, ümumi olaraq cəmiyyətdə belə bir potensial yox idi. Üstəlik, o qadınların fəaliyyətləri fərdi çərçivəni çox da aşmırdı.⁴

¹ Övliya Çələbi, *Evliya Çelebi seyahetnamesi*, c 2, s 250.

² Münşi, *Tarix-e-Aləmaraye-Abbasi*, c 1, s 94.

³ Riyahi, *Nəqş və moqeyyətə-zənane-İsfahan əz doreye-Səfəvi ta əsre-hazır*, s 40-44.

⁴ Səfəvilər dövründə qadının vəziyyəti barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Quluzadə, *Neqahi cameeşenaxti be moqeyyətə-zənan dər əsre-Səfəvi*, s 77-88; Dünyari, s 23-39.

Məsələnin təhlili

İslamda qadına yüksək dəyər verildiyi, kişidən əskik tutulmadığı, elm öyrənməyin ona da vacib edildiyi, Peyğəmbərimizin qadınları qəbul etdiyi, suallarını cavablandırıdığı bir şəraitdə, İslam cəmiyyəti qadına ikinci dərəcəli insan kimi baxdı, onun fəaliyyətini kişiye xidmətlə məhdudlaşdırdı, qadını təhsil, tədris və digər bir çox haqlarından məhrum etdi.

Buna səbəb kimi müxtəlif amilləri qeyd etmək olar. Ən mühüm amillərin biri kişinin fiziki baxımdan güclü olmasıdır. Kişi məhz bu səbəbdən İslamın verdiyi hüquqları, habelə müsəlman cəmiyyətin ehtiyacını nəzərə almadan həyat yoldaşının, qızının, bəzən hətta ana və bacısının əvəzinə qərar qəbul etmiş, onların taleyini özü istədiyi kimi təyin etmişdir.

Qadın haqlarına diqqətsizlik, hətta qadınları evdə həbs etmək istəyi həm də qədim cahiliyyət ənənələrinin təsiri ilə bağlıdır. Peyğəmbərimiz bu ənənələrə qarşı nə qədər mübarizə aparsa da, köklərini quruda bilmədi, vəfatından sonra bəzisi yenidən baş qaldıraraq inkişaf etməyə başladı. Həmin ənənələrin inkişafında bəzi xəlifələrin şəxsi xarakterləri də mühüm rol oynamışdır. Buna misal olaraq, ikinci xəlifə Ömər ibn Xəttabı göstərmək olar. O, Peyğəmbərin həyat yoldaşlarının axşam vaxtı ayaqyolu məqsədilə təyin olunmuş yerə getdiklərini görəndə onun özünə də etiraz edirdi.¹ Həmçinin Peyğəmbər zövcələrinin məscidə getmələrinə qarşı çıxıb deyirmiş ki, əgər ixtiyarları əlimdə olsaydı, heç bir göz onları görməzdi.²

Bəs nə üçün bu vəziyyət Səfəvilər dövründə də davam etdi və hətta daha da şiddətləndi? Əslində, gözlənilirdi ki, dəyərli din alimlərinin böyük səlahiyyətlərə malik olduğu bir şiə dövləti sayəsində qadın haqlarının bərpası istiqamətində müsbət addımlar atılsın, onların

¹ Buxari, Səhih-Buxari, c 1, s 141.

² Zəməxşəri, əl-Kəşşaf, c 3, s 555. İkinci Xəlifə ilə Peyğəmbərin baxışlarının müqayisəsi üçün bax: Sədavi, Dirasat ənil-mərəti vəl-ricəl, s 740-742.

Quranda təsbit olunmuş şəxsiyyəti özlərinə qaytarılsın. Ancaq bunun tam əksinə olaraq, bu dövrdə qadınlara daha artıq məhdudiyyətlər tətbiq edildi, Əhli-beyt alimləri hətta qız və qadınların təhsili üçün də ciddi bir iş görmədilər.

O zaman qadınların insani və ictimai status baxımından hansı səviyyədə olduqlarını bilmək üçün həmin dövrün ən böyük alimlərindən birinin aşağıdakı fətvalarına göz atmaq yetər:

“Qadınlarla məsləhətləşmək məkrumdur. Lakin məsləhətləşib əksini eləmək niyyətilə olsa, eybi yoxdur”;¹

“Qadınlara yazmağı öyrətmək məkrumdur”;²

“Qadınların istəklərinə qarşı çıxmaq, hətta yaxşı sözlərinə də əməl etməmək müstəhəbdir”.³

Fatimə və Zeynəb kimi idealları olan şiə cəmiyyətində qadının təcrid halında qalması, böyük nüfuz, səlahiyyət və imkan sahibi olan alimlərin də buna biganəliyi, sükut və bəzən də razılığı çox düşündürücüdür. Quranın qadın üçün tanıdığı yüksək dəyərə əsasən, deyə bilərik ki, bu məsələnin dini və düşüncə kökləri yalnız hədislərdən irəli gələ bilər. Qeyd olunan fətvalar da, əslində, həmin hədislərin məzmunundan ibarətdir. Onlardan əlavə, "Qadınlara ən xeyirli olan" hədisləri və qadınların evdə həbsini vacib sayan hədislər Səfəvilər dövrünün din alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.⁴ Həmin hədislər bu araşdırmada tənqid olunacaqdır.

Səfəvilər dövründə digər hədislərlə birgə bu növ hədislər də geniş yayıldı və o dövrün kişiləri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Fiqeroanın qadının cəmiyyətdən təcrid olunmasını İslam hökmləri ilə əlaqələndirməsi də məhz bu kontekstdən təhlil olunmalıdır. O, güman ki, uyğun məhdudiyyət və qadağaların İslam hökmləri və dini dəyərlər

¹ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 20, s 181.

² Yenə orada, s 176.

³ Yenə orada, s 178.

⁴ Bax: Feyz Kaşani, əl-Məhəccə əl-bəyza, c 3, s 104, c 4, s 210; Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 22, s 799; Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 43, s 54, 84, 92, c 100, s 238-239, 250-253; Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 20, s 64-67, 232; Bəhrani İsfahani, Əvalim əl-ülum vəl-məarif, c 11, s 275-277, 921.

adı altında tətbiq edildiyini, daha dindar olanın bu məsələdə daha tələbkar olduğunu görürmüş. Təsadüfi deyil ki, daha dindar olmuş, yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkəndirmədə daha təəssübkeş addımları ilə yadda qalmış Şah Təhmasibin dövründə qadınlara qarşı daha çox məhdudiyyət tətbiq edilirdi.¹

Buna əsasən, Səfəvilər dövründə qadının cəmiyyətdən təcrid olunmasının mühüm amillərindən biri bəzi İslam hədisləridir. Ancaq təbii ki, məsələnin bir tərəfi hədis olduqda, digər tərəfi hədismərkəzlilikdir. Əgər din alimlərinin hədismərkəzliliyi olmasa, hər hansı hədisin mənbələrdə mövcudluğu öz-özünə cəmiyyətdə praktik nəticə doğura bilməz.

Hər halda, Səfəvilər dövrünün bəzi din alimləri qadın əleyhinə hədislərin təsiri altına düşüb hədismərkəzli yanaşma seçmişlər. Nəticədə qadınlar İslam dininin onlara tanıdığı haqlardan məhrum qalmış, cəmiyyətdən təcrid olunmuşlar.

Qadınların cəmiyyətdən təcrid edilməsinə əsas verən hədislər

Digər firqə və məzhəblərdə olduğu kimi, şiə kitablarında da bu mövzuda çoxlu hədislərə rast gəlmək mümkündür. Burada onların daha mühüm olanlarını və daha çox istinad edilənlərini araşdırmağa, mənbə, sənəd və mətn baxımından tənqid etməyə çalışacağam.

1. “Qadınlara ən xeyirli olan” hədisləri

Bəzi kitablarda qeyd olunmuş hədisə görə, bir gün Allah rəsulu səhabələrindən soruşdu: “Sizcə, qadınlara ən xeyirli olan nədir?” Heç kim cavab verə bilmədi. Həzrət Əli əhvalatı həzrət Fatiməyə danışanda xanım dedi: “Qadınlara ən xeyirli olan budur ki, heç bir (naməhrəm) kişini və heç bir (naməhrəm) kişi də onu görməsin”. İmam Əli sonradan bu cavabı Peyğəmbərə söyləyəndə buyurdu: “Doğru deyir. O, canımın bir parçasıdır”.

¹ Fəlsəfi, Zendeqaniye-Şah Abbase-əvvəl, c 3, s 54.

Belə nəzərə çarpır ki, İmamıyyə (On iki imamçı) şiə mənbələri arasında bu hədis ilk dəfə Şeyx Səduqun bu gün mövcud olmayan “Mövlid Fatimə” kitabında¹ sənədsiz şəkildə gəlmişdir. Bu hədis sonrakı alimlərdən Təbrisinin (hicri 6-cı əsr),² İbn Şəhraşubun (489-588h.q.)³ və İrbəlinin (~625-692h.q.)⁴ əsərlərində sənədsiz şəkildə qeyd olunmuşdur.

Sözügedən hədisi Səfəvi dövrünün alimlərindən Əllamə Məclisi,⁵ Abdullah Bəhrani,⁶ Hürri Amili⁷ və Feyz Kaşani⁸ də nəql etmişlər.

Rəvayət sənədinin tənqidi

Hər şeydən öncə qeyd etməliyəm ki, bu hədis Əhli-beyt və əhli-sünnə məzhəblərinin əsas hədis kitablarında qeyd olunmayıb. Əlimizə çatan kitablar arasında onun altı mənbəyi var ki, beşi əhli-sünnə alimlərinə, biri isə zeydi şiələindən bir alimə məxsusdur. Hədisin şiə sənədinin olmaması, Əhli-beyt imamları tərəfindən nəql olunmaması və şiə kitablarında sənədsiz şəkildə gəlməsi onun məhz sözügedən kitablardan şiə əsərlərinə keçdiyini göstərir. Mənbə baxımından çox zəif olan bu hədisin qədim sənədlərini aşağıdakı dörd qrupda araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirəm:

a) Əvvam ibn Hövşəbdən nəql olunan hədis

“Qadınlara ən xeyirli olan” hədisi qədim əhli-sünnə hədisçilərindən olan İbn Əbiddünyanın (208-281h.q.) əl-Əyal kitabında⁹ zəif sənədlə Əvvam ibn Hövşəbdən nəql olunmuşdur. Əvvam bu hədisi İmam Əlidən rəvayət etmişdir, halbuki İmam Əli hicrətin 40-cı,¹⁰ Əvvam

¹ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 43, s 54.

² Təbrisi, Məkarim əl-əxlaq, s 233.

³ İbn Şəhraşub, Mənaqib Ali-Əbi-Talib, c 3, s 119.

⁴ İrbəli, Kəşf əl-ğummə, c 2, s 94.

⁵ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 43, s 54, 84, c 100, s 238-239.

⁶ Bəhrani İsfahani, Əvalim əl-ülum vəl-məarif, c 11, s 275-277.

⁷ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 20, s 67, 232.

⁸ Feyz Kaşani, əl-Məhəccə əl-bəyza, c 3, s 104, c 4, s 210.

⁹ İbn Əbiddünya, əl-Əyal, c 2, s 593. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn Übeyd ibn Süfyan, Məhəmməd ibn Yezid Vasiti, Əvvam ibn Hövşəb, İmam Əli.

¹⁰ Təbəri, Tarix, s 894.

isə 148-ci ilində¹ dünyadan köçmüşdür. Bu baxımdan, onlar eyni dövrdə yaşamamışlar və Əvvamın imamdan hədis nəql etməsi imkansızdır. Kimlərdən nəql etdiyi bilinmədiyi, başqa sözlə desək, sənəd zəncirinin azı bir halqası düşdüyü üçün də hədis mürsəl, yəni sənədsiz kateqoriyasına aid olub zəif sayılır.

b) Səid ibn Museyibdən nəql olunan hədis

Hədisin Səid ibn Museyibdən nəql olunan sənədini əhli-sünnə hədisçilərindən Bəzzar (?-292h.q.) Müsnəd,² Əbu Nüeym (?-430h.q.) Hilyə³ və Zeydi hədisçilərindən Məhəmməd ibn Süleyman Kufi (?-300h.q.) Mənaqib⁴ kitabında yazmışdır. Bu sənədlərin yalnız əvvəlləri fərqlidir, ikisində Malik ibn İsmayıldan, birində isə Qeysdən sonrakı rəvayətçilər o biriləri ilə eynidir. Bu baxımdan, bunlar, əslində, bir hədis sayılır.

Hədislərin sənədinə gəldikdə isə onların hamısını zəif hesab edə bilərik. Belə ki, Bəzzarın hədisini Heysəmi,⁵ bütün sənədlərdə gəlmiş Əli ibn Zeydi İbn Həcər⁶ zəif saymışdır. İbn Həcər Qeys ibn Rəbi də zəif saymış, oğlunun onun adından hədis qoşduğunu bildirmişdir.⁷ Qeysi bir çox böyük hədis alimləri, o cümlədən, Əhməd ibn Hənbəl, Nəsai və Daruqutni də zəif hesab etmişlər.⁸

¹ İbn Səd, əl-Təbəqat əl-kübra, c 7, s 311; Zəhəbi, Siyər əlam əl-nübəla, c 6, s 354.

² Bəzzar, Müsnəd əl-Bəzzar, c 2, s 159-160. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn Hüseyin Kufi, Malik ibn İsmayıl, Qeys ibn Rəbi, Abdullah ibn İmran, Əli ibn Zeyd, Səid ibn Museyib, İmam Əli.

³ Əbu Nüeym İsfahani, Hilyə əl-övliya, c 2, s 41. Rəvayət sənədi belədir: İbrahim ibn Əhməd ibn Əbu Həsin, Əbu Həsin, Yəhya Himmani, Qeys, Abdullah ibn İmran, Əli ibn Zeyd, Səid ibn Museyib, İmam Əli.

⁴ İbn Süleyman Kufi, Mənaqib əl-İmam Əmirilmöminin, c 2, s 210-211. Rəvayət sənədi belədir: Əbu Əhməd, Əli ibn Əbdülvahid Əsgəri, Əbu Qəssan Malik ibn İsmayıl, Qeys ibn Rəbi, Abdullah ibn İmran, Əli ibn Zeyd, Səid ibn Museyib, İmam Əli.

⁵ Heysəmi, Məcmə əl-zəvaid, c 4, s 255.

⁶ İbn Həcər Əsqəlani, Müxtəsər Zəvaid Müsnəd əl-Bəzzar, c 1, s 567.

⁷ İbn Həcər Əsqəlani, Təqrib əl-Təhzib, c 2, s 33.

⁸ Zəhəbi, Mizan əl-etidal, c 3, s 393.

Əbu Nüeymin rəvayət sənədindəki Yəhya ibn Əbdülhəmid Himmani hədis oğurluğunda ittiham olunan şəxsdir.¹ İbrahim ibn Əhməd isə rical alimlərinə bəlli olmayan məchul rəvayətçilərdəndir.

Rəvayətçilər şiə olmadıqlarına görə onların barəsində şiə rical mənbələrində ya söz açılmamış, ya da tərifi gəlməmişdir. Xoi hətta Səid ibn Museyibin özü barədə də qəti fikir söyləyə bilməmişdir.² Bunlar isə həmin hədislərin zəif sayılmasına kifayət edən amillərdir.

c) Ənəsdən nəql olunan hədis

“Qadınlara ən xeyirli olan” hədisi qədim mənbələrdən Səhminin (?-428h.q.) Daruqutni (306-385h.q.) ilə sual-cavabında Ənəsdən nəql olunmuşdur.³ Hədisi Əbu Nüeym (-430h.q.) də eyni sənədlə qeyd etmişdir.⁴

Hicri dördüncü əsr rical alimlərindən olan İbn Ədi, Əmr ibn Ovndan nəql edən rəvayətçini, əslində, İshaq ibn İbrahim ibn Yəqub ibn Əbbad ibn Əvvam kimi təqdim edib⁵ onunla Vasiqdə görüşdüyünü bildirmiş və məhz bu sənədlə⁶ Peyğəmbərin adına yalan hədislər qoşduğunu qeyd etmişdir.⁷ Digər alimlər də onu yalançı adlandırmışlar.⁸

ç) Həsən Bəsridən nəql olunan hədis

¹ İbn Həcər Əsqəlanı, Təqrib əl-Təhzib, c 2, s 308.

² Xoi, Möcəm rical əl-hədis, c 9, s 145.

³ Səhmi, Sualat Həməzə ibn Yusif Səhmi, s 280-281. Rəvayət sənədi belədir: Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Məhəmməd ibn Osman ibn Səqqə, Yəqub ibn İbrahim ibn Əbbad əl-Əvvam, Əmr ibn Ovn, Hüşeym, Yunis, Həsən, Ənəs.

⁴ Əbu Nüeym İsfahani, Hilyə əl-övliya, c 2, s 40.

⁵ Söhbətin eyni adamdan getdiyi şübhəsizdir. Bax: Səhmi, Sualat Həməzə ibn Yusif Səhmi, s 273-274. Maraqlıdır ki, Təbərani də onu Yəqub ibn İshaq ibn İbrahim ibn Əbbad ibn Əvvam kimi təqdim edir: Təbərani, əl-Möcəm əl-səğir, c 2, s 131.

⁶ İshaq ibn İbrahim ibn Yəqub ibn Əbbad ibn Əvvam, Əmr ibn Ovn, Hüşeym, Yunis, Həsən, Ənəs.

⁷ İbn Ədi, əl-Kamil, c 1, s 345.

⁸ Bax: Zəhəbi, Mizan əl-etidal, c 1, s 180.

Sözügədən hədisi Daruqutni (306-385h.q.) əl-Əfrad kitabında Həsən Bəsridən nəql etmişdir.¹ Kitabın adından da göründüyü kimi, Daruqutni orada yalnız bir sənədlə nəql olunmuş hədisləri toplamışdır ki, bu da əslində, hədis üçün qüsurlu göstəricisidir. Diqqətləyəliqdir ki, müəllif bu hədisi özünün daha mötəbər kitabı olan əl-Sünənə daxil etməmişdir.

Səid ibn Museyibdən nəql olunan sənədlərdəki kimi, bu sənəddə də Qeys ibn Rəbi adlı rəvayətçi mövcuddur. Əhli-sünnənin hədis və rical alimlərinin onun barəsindəki mənfi fikirlərini az öncə qeyd etdim. Bundan əlavə, Qeysə qədərki rəvayətçilərdən Əbu Bilal ləqəbli Mirdas ibn Məhəmməd bəzi rical alimləri tərəfindən tanınmayan bir rəvayətçidir,² Daruqutni isə onu zəif saymışdır.³

Sənəddəki başqa bir problem isə Həsən Bəsrinin İmam Əlidən vasitəsiz hədis nəql etməsidir. Bəzi rical alimləri onun imamdan hədis eşitməsinin sübuta yetmədiyini bildirmiş və onu tədlisdə⁴ günahlandırmışlar.⁵

Sənəd bəhsinin yekunu

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, sözügədən hədis şiə və sünnilərin əsas hədis kitablarında gəlməmişdir. Hədis hicrətin üçüncü və dördüncü əsrinə aid bəzi əsərlərdə gəldiyi halda, xüsusən Kuleyni, Müfid, Mürtəza və Tusi kimi Əhli-beyt alimlərinin onu qeyd etməməsi, Səduqun onu əsas hədis kitablarına deyil, kiçik həcmli bir kitabçasına salması çox ciddi məsələdir. Həzrət Fatimədən nəql olunmuş hədislərin çox az olduğunu

¹ İbn Məndə, əl-Fəvaid, c 2, s 357. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn Mənsur ibn Əbilcəhm əl-Səbii, Əbu Mənsur ibn Nəzr ibn İsmayıl, Əbu Bilal, Qeys ibn Rəbi, Abdullah ibn İmran Mədaini, Əmr ibn Übeyd Bəsri, Həsən Bəsri, İmam Əli.

² Bax: Zəhəbi, Mizan əl-etidal, c 4, s 88; İbn Həcər Əsqəlani, Lisan əl-mizan, c 6, s 14.

³ Zəhəbi, Mizan əl-etidal, c 4, s 507.

⁴ Hansısa rəvayətçi və ya rəvayətçilərinin adını çəkməməklə sənədin eybini ört-basdır etmə cəhdinə Tədlis deyilir.

⁵ İbn Həcər Əsqəlani, Təbəqat əl-müdəllisin, s 29; Zəhəbi, Təzkirə əl-hüffaz, c 1, s 72. Hədisin Əhli-sünnə mənbələrindəki sənədlərinin zəifliyi üçün bax: Albani, Silsilə əl-əhədis əl-zəifə, c 12, s 538-541; Bint əl-Nubi, İmatə əl-cəhl bihal hədisəy "Ma xəyrün linnisa" və "Üqdə əl-həbl", s 9-28.

və şüa alimlərinin eyni məzmunu yaxın bəzi hədisləri qeyd etdiklərini nəzərə alsaq, nəticə ala bilərik ki, həmin alimlər uyğun hədisləri mötəbər bilməmişlər.

Əhli-sünnə hədisçilərindən və bir zeydi alimindən sonra bu hədisi İsmaili alimi Qazi Nöman (?-363h.q.) “Dəaim əl-İslam” hədis toplusunda¹ sənədsiz şəkildə qeyd etmişdir. Hədis məhz bundan sonra, böyük ehtimalla ilk dəfə Şeyx Səduq tərəfindən İmamıyyə şüalərinin hədis kitablarına keçib. Bu zaman da rəvayət sənədi qeyri-şüa olduğuna, bəlkə, həm də zəif sayıldığına görə sənədsiz qeyd olunmuşdur.

Az öncə göstərdiyim kimi, hədisin rəvayət sənədləri nəinki şüa, hətta əhli-sünnə meyarlarına əsasən də zəif və etibarsızdır. Bu baxımdan, əminliklə söyləyə bilərik ki, “Qadınlara ən xeyirli olan” hədislərinin heç birinin etibarlı sənədi yoxdur, şüa kitablarında gələnələr isə, ümumiyyətlə, sənədsizdir. Əgər söhbət hansısa məşhur hədisdən getsəydi, sənədin ixtisar məqsədilə qeyd olunmadığını ehtimal edə bilərdik. Lakin altıncı əsrə qədər yalnız bir kitabçada qeyd olunmuş hədisin sonrakı dönəmlərdə də sənədsiz gətirilməsi sübut edir ki, onun rəvayət sənədi, sadəcə olaraq, yoxdur.

“Qadınlara ən xeyirli olan” hədisləri sənəddən əlavə, mətn baxımından da qüsurludur, onun Fatimeyi-Zəhra tərəfindən söylənməsi və İslam peyğəmbəri tərəfindən təsdiqlənməsi qeyri-mümkündür. Qadının heç bir naməhrəm kişini və heç bir naməhrəm kişinin də onu görməməsi üçün qadını evdə həbs eləmək lazımdır. Növbəti mövzu məhz bu haqda - Qadını evdə həbs etmək hədisləri barədə olduğuna görə bu iki qrup hədislərin mətnini bir yerdə tənqid etməyə çalışacağam.

2. Qadını evdə həbs etmək hədisləri

Öncə qeyd edim ki, bəzi hədislərdə “həbs” ifadəsi işlənməyib və məzmunundan da qadının evdən bayıra buraxılmaması anlaşılmır. Misal üçün, bəzi hədislərdə İslam peyğəmbəri qadının övrət - yetərli

¹ Qazi Nöman, Dəaim əl-İslam, c 2, s 215.

mühafizəsi olmayan, örtülüb-gizlədilməməsi ayıb sayılan bir şey olduğunu bildirmiş, onları “evlə örtməyi” və ya “evdə qoruyub-saxlamağı” tapşırırmışdır.¹ O zaman bəzi ailələrin çadırlarda, bəzilərinin bayırdan görünən kiçik otaqlarda yaşadığını nəzərə alsaq, bu hədisləri “xanımınızı bayırdan görünməyən, oğru və fasiq təhlükəsindən sığortalanan evlə qoruyun” kimi izah edə bilərik.

Şeyx Səduqun sənədli şəkildə nəql etdiyi hədisə görə, İmam Sadiq buyurmuşdur: “Qadın kişidən yarandığına görə diqqəti yalnız kişilərədir. Bu səbəbdən qadınları həbs edin! Kişi isə yerdən yaranmışdır və diqqəti yalnız yerədir”.² Kuleyni eyni məzmununda İmam Sadiqdən iki, İmam Əlidən isə bir hədis nəql etmişdir.³ İmam Əlinin oğlu Həsənə yazdığı iddia olunan məktubda isə belə deyilir: “Bacarsan, elə et ki, həyat yoldaşların səndən başqa kişi tanımasınlar”.⁴

“Qadınlar övrətdirlər, onları evdə həbs edin” ifadəli bir hədisi də Ravəndi (?-570h.q.) əl-Nəvadir kitabında Əşəsiyyat kitabından nəql etmişdir.⁵ Ravəndinin yenə Məhəmməd ibn Əşəsə istinadla İmam Sadiqdən, onun da öz anasından nəql etdiyi hədisə görə, bir gün İmam Əli çox dilxor halda evə gəldi, həzrət Fatimə bunun səbəbini soruşanda

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 535, h: 1, 4; Tusi, əl-Əmali, s 585, 662.

² Səduq, İləl əl-şərai, c 2, s 498. Rəvayət sənədi belədir: İbn Babuyə, Səd ibn Abdullah, Məhəmməd ibn Hüseyin ibn Əbül-Xəttab, Məhəmməd ibn Yəhya Xəzzaz, Qiyas ibn İbrahim, İmam Sadiq.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 337. Rəvayət sənədləri belədir: 1. Məhəmməd ibn Yəhya Əttar, Abdullah ibn Məhəmməd, Əli ibn Həkəm, Əban ibn Osman, Əbdürrəhman ibn Siyabə, İmam Sadiq; 2. Məhəmməd ibn Yəhya Əttar, Abdullah ibn Məhəmməd, Əli ibn Həkəm, Əban, Vasiti, İmam Sadiq; 3. Bir qrup şiə rəvayətçisi, Əhməd ibn Əbu Abdullah, atası Məhəmməd ibn Xalid, Vəhəb, İmam Sadiq.

⁴ Yenə orada, c 5, s 337-338. Rəvayət sənədləri belədir: 1. Əbu Abdullah Əşəri, bəzi şiə rəvayətçiləri, Cəfər ibn Ənbəsə, Übadə ibn Ziyad, Əmr ibn Əbülmiqdəm, İmam Baqir; 2. Əhməd ibn Məhəmməd Asimi, naməlum rəvayətçi, Müəlla ibn Məhəmməd, Əli ibn Həsən, Əbdürrəhman ibn Kəsir, İmam Sadiq; 3. Əhməd ibn Məhəmməd ibn Səid, Cəfər ibn Məhəmməd Hüseyini, Əli ibn Əbduq, Həsən ibn Zərif ibn Nəseh, Hüseyin ibn Əlvan, Səd ibn Zərif, Əsbəğ ibn Nəbatə, İmam Əli.

⁵ Ravəndi, əl-Nəvadir, s 179. Rəvayət sənədi belədir: Əbdülvahid ibn İsmayıl Royani, Məhəmməd ibn Həsən Təmini Bikri, Səhl ibn Əhməd Dibaci, Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əşəs, Musa ibn İsmayıl, İsmayıl ibn Musa, İmam Musa ibn Cəfər.

belə cavab verdi: “Allahın rəsulu bizdən qadının Rəbbinə ən yaxın zamanını soruşdu, biz isə bilmədik”. Fatimeyi-Zəhra dedi: “Qayıt, de ki, qadının Rəbbinə ən yaxın zamanı evindən bayıra çıxmadığı vaxtdır”. Həzrət Əli qayıdıb bunu deyəndən sonra Peyğəmbər buyurdu: “Fatimə canımın bir parçasıdır”.¹

Qadının evdə həbsinə dair hədislərin bir qismi də Əhzab surəsinin 33-cü ayəsinin təfsirinə dair hədislərdir.² Bu hədislərin birinə görə, Peyğəmbərin vəfatından sonra zövcəsi Sövdədən nə üçün digərləri kimi həcc və ümrə ziyarətlərinə getmədiyini soruşanda həmin ayəyə istinadla demişdi: “Mən vacib ziyarətlərimi yerinə yetirmişəm. Bundan sonra mənim həcc və ümrəm evdən çıxmamaqdır”. Sövdə evdən bayıra çıxmadı, nəhayət, öləndən sonra cənazəsini çıxardılar.³

Qadının evdə həbsinə dair hədislər Səfəvi alimlərindən Feyz Kaşaninin,⁴ Əllamə Məclisinin,⁵ Hürri Amilinin⁶ və Abdullah Bəhraninin⁷ əsərlərində də mövcuddur.⁸

¹ Yenə orada, s 119.

² Xatırladım ki, qadının evdə oturmasının lazımlığına dair Əhzab surəsinin 33-cü ayəsinə də istinad olunur. Misal üçün, Nümunə təfsirində ayə belə tərcümə olunmuşdur: “Evlərinizdə qalın və ilk cahiliyyət görünüşü kimi (camaat arasında) görünməyin”. (Məkarim Şirazi və digərləri, Təfsire-Nümunə, c 17, s 287) Halbuki elə həmin kitabda ayədəki “qərnə” sözünün “vüqar” sözündən alındığı qeyd olunub. (Yenə orada, s 290) Həmçinin o zaman evlərin qapı və bacalarının açıq olduğunu (Süyuti, əl-Dürr əl-mənsur, c 5, s 56) və ya pərdə və həsirlə qismən örtülüb (Səduq, əl-Xisal, s 373; İbn Səd, əl-Təbəqat əl-kübra, c 1, s 500) bayırdan göründüyünü nəzərə alsaq, ayənin mənası belə olur: “Evlərinizdə vüqarlı və ağır olun, ilkin cahiliyyət dövründəki kimi (qapı-baca önündən) özünüzü göstərməyin!” Göründüyü kimi, ayədə evdə qalıb bayıra çıxmamaqdan söhbət getmir.

Səfəvi təfsirçilərindən Məhəmməd Qumi Məşhədi də ayəni qadınların həbsi kimi deyil, “Evlərinizdə vüqarlı və ya aram və ağır olun, ilk cahiliyyət dövründəki kimi nazla və təkəbbürlə yol yeriməyin” kimi açıqlamış, buna dair bəzi hədislərə istinad etmişdir. (Qumi Məşhədi, Kənz əl-dəqaiq, c 10, s 371-373)

³ Əbülfütuh Razi, Rövz əl-cinan, c 15, s 415; Kaşani, Mənhəc əl-sadiqin, c 7, s 283.

⁴ Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 22, s 799.

⁵ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 43, s 92, c 74, s 214, c 100, s 66, 250-253.

⁶ Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 20, s 64-66.

⁷ Bəhrani İsfahani, Əvalim əl-ülum vəl-məarif, c 11, s 276, 921.

⁸ Eyni məzmunlu hədislər Əhli-sünnə kitablarında da qeyd olunmuşdur. Bax: İbn Xüzeymə, Səhih İbn Xüzeymə, c 3, s 92-93; Tirmizi, Sünen əl-Tirmizi, c 2, s 467; İbn

Qadınları cəmiyyətdən təcrid eləmək üçün digər hədislərdən də istifadə olunmuşdur. O cümlədən: “Qadınlara ən yaxşı məscid evləridir”;¹ “Qadınlara cümə və camaat namazları, xəstə ziyarəti, cənazə müşayiəti, Səfa və Mərvə arasında iti yerləş... vacib deyil”;² “Qadının evində tək halda qıldığı bir rəkət namazı məsciddə qıldığı namazından iyirmi beş dərəcə üstündür”.³ Xüsusi əməllərlə bağlı olduğuna görə və o dövrün geyim və digər şərtlərini nəzərə alaraq, mötəbər olduğu təqdirdə bu hədislərə məntiqi açıqlama vermək mümkündür. Bu səbəbdən onları araşdırıb tənqid etməyə lüzum yoxdur.

Hədislərin sənədlərinin tənqidi

Ravəndinin yazdığı, digər alimlərin də ona istinadla qeyd etdikləri iki hədis Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əşəs Kufinin əsasən vahid sənədlə nəql edib yaydığı kitabdandır. İslam alimləri tərəfindən birmənalı qarşılanmayan bu “Əşəsiyyat” və ya “Cəfəriyyat” kitabındakı hədisləri, iddiaya görə, İmam Kazimin oğlu İsmayıl öz atasından, o da öz ata-babalarından və nəhayət, Peyğəmbərdən nəql etmişlər.

Əşəsiyyat kitabı müxtəlif sənədlərlə nəql olunsa da, bu sənədlərin məsuma yaxın olan ilk üç rəvayətçisi hamısında eynidir və Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əşəs Kufi onların müştərək halqası sayılır. Rical kitablarında bu rəvayətçilərin bəzisi haqda fərqli fikirlər ortaya qoyulmuş, bəzisi haqda müsbət və ya mənfi fikir bildirilməmişdir.⁴

Müasir alimlərdən Xoi Musa ibn İsmayılı tanınmaz saydığı üçün Əşəsiyyat hədislərinin zəif olduğunu bildirir.⁵ Məkarim Şirazi isə bu kitabın qadının öz qardaşı yanında saçını örtməsinə vacib sayan bir

Hibban, Səhih İbn Hibban, c 12, s 412-413; Hakim Nişaburi, əl-Müstədrək əla əl-səhiheyne, c 2, s 35.

¹ Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 1, s 238, 374.

² Yenə orada, c 4, s 364.

³ Təbrisi, Məkarim əl-əxlaq, s 233. Qadınlara qarşı digər hədislər üçün bax: Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 20, s 157-159, 174-183; Təbrisi, Məkarim əl-əxlaq, s 230-238.

⁴ Bax: Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 26, 379; Tusi, əl-Fihrist, s 45-46; Tusi, Rical əl-Tusi, s 442; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 67; İbn Ədi, əl-Kamil, c 6, s 301.

⁵ Xoi, Misbah əl-fəqahə, c 1, s 182.

hədisini tənqid edərkən əsas rəvayətçilər olan İbn Əşəsin, Musanın və İsmayılın rical baxımından təsdiqlənmədiyini bildirir və kitabdakı hədisləri zəif hesab edir.¹

Bunlardan əlavə, Ravəndinin İbn Əşəsə qədərki üç rəvayətçisi də əhli-sünnə rəvayətçiləridir ki, bəzilərinin rical kimliyi nəinki şübhəli, hətta əhli-sünnə alimlərinə də bəlli deyil.² Onlardan yalnız Səhl ibn Əhməd Dibaci haqda bəzi təsdiqləyici, eyni zamanda qarışıq fikirlər vardır.³

Bütün bunları, həmçinin Əşəsiyyat kitabında Qurana zidd olan bəzi hədislərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, sözügedən hədisləri etibarsız sayıb zəif kateqoriyasına daxil edə bilərik.

Səduqun nəql etdiyi, “Qadın kişidən yarandığına görə diqqəti yalnız kişilərədir. Bu səbəbdən qadınları həbs edin” məzmunlu hədis sənəd baxımından səhih olsa da,⁴ Kuleyninin oxşar məzmunlu birinci hədisinin sənədi Əbdürrəhman ibn Siyabənin və Abdullah ibn Məhəmməd ibn İsa Əşərinin, ikinci hədisi Məhəmməd ibn Həsən Vasitinin və Abdullah ibn Məhəmməd ibn İsa Əşərinin naməlum kimliyinə, üçüncü hədisi də Məhəmməd ibn Xəlid Bərqinin şübhəli⁵ və Harun əl-Rəşidin qazilərindən olmuş Vəhəb ibn Vəhəb Qürəşinin yalançı⁶ və zəif⁷ olduğuna görə etibarsızdır.

İmam Əlinin oğlu Həsənə və ya Məhəmməd Hənəfiyyəyə yazdığı iddia olunan hədis üç sənədlə qeyd olunmuşdur. Digər nöqsanları nəzərə almasaq belə, birinci sənəd Cəfər ibn Ənbəsənin naməlum rəvayətçi olduğuna, ikinci sənəd Əli ibn Həssan Haşiminin⁸ və

¹ Məkarim Şirazi, Kitab əl-Nikah, c 1, s 25. Həmçinin bax: Möhsüni, Buhus fi elm əl-rical, s 267-268.

² Bax: Ravəndi, əl-Nəvadir, s 81-82, haşiyə.

³ Bax: İbn Qəzairi, əl-Rical, s 67; Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 186.

⁴ Qeyd olunduğu kimi, rəvayət sənədinin səhih olması hədisin mötəbərliyi üçün yetərli amil sayılmır.

⁵ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 93; Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 335; Tusi, Rical əl-Tusi, s 363.

⁶ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 100; Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 430.

⁷ Tusi, əl-Fihrist, s 256; İbn Nədim, əl-Fihrist, s 113.

⁸ Bax: Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 251; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 77; İbn Davud, Rical, s 261.

Əbdürrəhman ibn Kəsir Haşiminin¹ rical alimləri tərəfindən pisləndiyinə, üçüncü sənəd də Əli ibn Əbduq Sufinin kimliyi bilinmədiyinə görə zəifdir. Əbülfütuh Razinin Peyğəmbər zövcəsi Sövdə haqda qeyd etdiyi hədis isə mürsəldir və sənəd baxımından etibarsız sayılır.

Buraya qədər deyilənlərə əsasən, qadını cəmiyyətdən təcrid edib evdə həbsinə çağıran hədislərin təxminən hamısı sənəd baxımından nöqsanlı və zəif hədislərdir. Onların arasında yalnız Səduqun bir hədisinin sənədi rical meyarlarına cavab verir, ancaq qarşıda görəcəyik ki, mətnində rical meyarlarından da əhəmiyyətli nöqsanlar vardır.

Hədislərin mətnlərinin tənqidi

Xatırladım ki, “Qadınlara ən xeyirli olan” hədisləri məzmun etibarilə qadının evdə həbsinə dair hədislərdən fərqlənir. Çünki bir qadının heç bir naməhrəmi görməməsi və heç bir naməhrəmin də onu görməməsi üçün evdən bayıra çıxması lazımdır.

Bu hədislər ilk növbədə Quran təlimlərinə ziddir. Əvvəldə Qurani-kərimdə qadına böyük dəyər verildiyi haqda bəzi məqamlara toxundum. Diqqət etdinizsə, Quranın insanlara nümunə kimi təqdim etdiyi qadınlar – Asya və Məryəm,² habelə nümunəvi müsəlman qadınlardan olan Xədicə və Fatimə yalnız evdə oturub bayıra çıxmayan deyil, ictimai fəaliyyətləri olan qadınlardır.

Müqəddəs kitabımızda qadına yüksək dəyər verilmiş, ictimai fəaliyyət üçün qadın-kişi fərqi göstərilməmişdir. Şüeyb peyğəmbərin qızlarının,³ Musa peyğəmbərin bacısının,⁴ Səba kraliçası Bəlqisin⁵ heç bir məzəmmət edilmədən kişilərlə ünsiyyətdə olmasından söz açılmış, hətta onların təklif və məsləhətlərinin necə ağıllı və səmərəli olduğuna diqqət çəkilmişdir.

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 234; İbn Davud, Rical, s 257.

² Təhrim, 11-12.

³ Qəsəs, 23-25.

⁴ Qəsəs, 11-12.

⁵ Nəml, 29-35, 44.

Qadının evdə həbs edilməsi onun funksiyasının ərinə və uşaqlarına qulluqla məhdudlaşdırılması, statusunun uzaqbaşı ikinci dərəcəli insan səviyyəsində olması deməkdir. Halbuki Quran-kərimin heç bir ayəsində belə fikirlərə rast gəlmək mümkün deyil. Müqəddəs kitabımızda qadın və kişi bir-birinə ehtiyacılı varlıqlar kimi təqdim olunur,¹ insanlara və möminlərə ünvanlanan ayələrdə həm də qadınlar nəzərdə tutulur.

Allah insanları əks cinsə meyilli yaratmış, eyni zamanda buyurmuşdur: “Mömin kişilərə de ki, gözlərini haram edilmiş şeylərdən çevirsinlər, ayıb yerlərini qorusunlar... Mömin qadınlara de ki, gözlərini haram buyurulmuş şeylərdən çevirsinlər, ayıb yerlərini qorusunlar...”² Göründüyü kimi, bu ayələrdə qadın və kişilərə eyni müraciət yer alır və ictimai fəaliyyət üçün cinsiyyət ayrışikliyi rədd edilir. Müqəddəs kitabımız qadının naməhrəmlə üz-üzə gəlməsinə, hətta danışmasına qadağa qoymur, əksinə, onunla münasibətin konturlarını təyin edir: “(Yad kişilərlə) yumşaq (əzilə-əzilə) danışmayın, yoxsa qəlbində xəstəlik olan tamaha düşər”.³

Qadınların evdə həbsini rədd edən Quran ayələrindən biri də Mübahilə ayəsidir.⁴ Bu ayəyə əsasən, məsihilərlə mübahiləyə gedərkən Peyğəmbərə həm də qadınlarını aparması əmr olunmuş, o da qızı Fatiməni⁵ aparmışdır. Halbuki buna heç bir zərurət yox idi, naməhrəmi görmək və ya naməhrəmə görünmək eyib olsaydı, Peyğəmbərimiz oraya yalnız Əli, Həsən və Hüseyinlə də gedə bilərdi.

“Qadınlara ən xeyirli olan” hədisləri və qadınları evdə həbs etməyi tövsiyə və ya vacib edən hədislər eyni zamanda sağlam aqlın vasitəli və ya vasitəsiz hökmlərinə, həmçinin insan fitrətinə ziddir. Allahın azad yaratdığı, yeri-göyü ixtiyarına buraxdığı insan nə üçün ömür boyu

¹ Rum, 21.

² Nur, 30-31.

³ Əhzab, 32.

⁴ Ali-İmran, 61: “Sənə göndərilən elmdən sonra buna (İsanın əhvalatına) dair səninlə mübahisə edənlərə de: “Gəlin biz də oğlanlarımızı, siz də oğlanlarınızı; biz də qadınlarımızı, siz də qadınlarınızı; biz də özümüzü, siz də özünüzü çağırıraq! Sonra dua edib Allahın yalançılara lənət etməsini diləyək!”

⁵ Tusi, əl-Tibyan, c 2, s 484; Müslim, Səhih-Müslim, c 4, s 1871.

həbsdə qalmalıdır?! Özünün duyğusal xüsusiyyətləri ilə ictimai fəaliyyətin bir çox sahələrində kişidən daha bacarıqlı olan qadın nə üçün cəmiyyətdən təcrid edilib evin küncündə qalmalıdır?! İslam cəmiyyətini inkişaf etdirmək, azad və mütərəqqi dövlət qurmaq üçün müəyyən missiyaları uğurla bacaran qadınların həyatı nə üçün yalnız ərinə xidmətdən ibarət olmalıdır?! Bunlar heç şübhəsiz, qadına böyük zülmüdür və ağılın hökmünə əsasən, Allah heç kimə zülm etməz!

Qadının cəmiyyətdə iştirak haqqı həm də Peyğəmbər və imamların sünnəsi - mötəbər hədislər və tarixi faktlarla təsdiqlənir. Bu faktlara əsasən, Allah rəsulunun dövründə qadınlar məscidə gedib camaat namazında iştirak edir,¹ Peyğəmbərin həyat yoldaşları onunla birgə yas məclislərinə gedirdilər.² Erkən İslam çağının döyüşlərində bəzi qadınların tibbi, həvəsləndirici və hətta hərbi rolu da böyük olmuşdur. Allah rəsulu yaralılara tibbi yardım göstərmələri üçün qadınları döyüşlərə aparırdı.³ Səyyar ətirsatan Zeynəb Əttar gələndə Peyğəmbər onunla ticarətdən, Allahdan,⁴ hətta onun ailə problemlərindən danışır.⁵ Naməhrəm qadınlar müxtəlif məsələlərlə bağlı Peyğəmbərlə görüşürdülər və Allahın rəsulu onları nə evdən bayıra çıxdıqları üçün məzəmmət edirdi, nə də “qadın üçün ən xeyirli” olan səadətdən məhrum olmamaları üçün onlarla görüşdən qaçırdı.

Peyğəmbər Mədinəyə hicrət edərkən, ondan sonra və Məkkənin fəthi zamanı kişilərlə yanaşı qadınlardan da beyət almışdır.⁶ Bu beyətin müddəaları Qurani-kərimdə də əksini tapmışdır.⁷ Ancaq müsəlman qadının evdən bayıra çıxmaması və ya evdə həbs edilməsi tövsiyə olunsaydı, Peyğəmbər də onlardan beyət istəməz, evlərinə dönüb qulluqçuluq etmələrini tapşırırdı.

¹ Səduq, İləl əl-şərai, c 2, s 344.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 117.

³ Yenə orada, s 45; İbn Səd, əl-Təbəqat əl-kübra, c 8, s 293.

⁴ Səduq, əl-Tövhid, s 276; Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 151.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 496.

⁶ İbn Əsir, Usd əl-ğabə, c 5, s 555.

⁷ Mümtəhinə, 12.

Şeyx Səduqun və Əbu İshaq Sələbinin hədisinə görə, Peyğəmbər özü kişilərin də olduğu yerdə qızı Fatimənin əlindən tutub barəsində yüksək fikirlər söyləmişdir.¹ Cabir ibn Abdullah Ənsari Peyğəmbərlə birgə Fatimənin evinə gedir, Peyğəmbər qapıda icazə alıb bildirir ki, tək deyiləm. Xanım örtünəndən sonra isə hər ikisi içəri girir.²

Digər məlumatlara görə, Peyğəmbər bəzi səhabələri ilə birgə Mədinəyə qayıdarkən Zübeyrin həyat yoldaşının yüklə şəhərə getdiyini görüb dəvəsini endirir ki, tərkinə götürsün.³ O, şəhid ailəsinə baş çəkməyə gedir, şəhidin həyat yoldaşı və uşaqları ilə həmsöhbət olurdu.⁴

Ümm Ətiyyə Ənsari müsəlman olduqdan sonra Peyğəmbərə beyət etmiş, onunla birgə döyüşlərə qatılmış və ondan hədis nəql etmişdir.⁵ Bu hədislərin bir neçəsində Peyğəmbər qadınlara bayram namazlarında mütləq iştirak etmələrini tapşıraraq, buyurmuşdur ki, evdar qadınları, kənzləri, yeniyetmə qızları, hətta heyz halında olanları və başörtüyü olmayanları da ümumi namaza gətirin; heyz halında olanlar camaatın arxasında dayanıb onlarla birgə zikr desinlər, başörtüyü olmayanları da mömin bacıları öz örtüklərilə örtünsünlər.⁶

Qadınların təhsil və iş haqqı məsum imamların söz və davranışlarında da öz əksini tapmışdır. İmam Sadiqin dövründə bəzi qadınlar bir peşə kimi növhəxanlıqla məşğul olur, imamın icazəsilə yas məclislərində ağı oxuyub pul alırdılar.⁷

Məsumlara bağlı və onların yanında olan nümunəvi qadınların ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə dair tarixi faktlar yetərincədir. “Qadınlara ən xeyirli olan budur ki, heç bir (naməhrəm) kişini və heç bir (naməhrəm) kişi də onu görməsin” məzmunlu saxta hədislər həzrət Fatiməyə aid edildiyi halda, o xanımın müxtəlif hadisələrdə naməhrəm

¹ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 43, s 54.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 528-529.

³ İbn Səd, əl-Təbəqat əl-kübra, c 8, s 250-251.

⁴ İbn Əsir, Usd əl-ğabə, c 1, s 288-289.

⁵ İbn Səd, əl-Təbəqat əl-kübra, c 8, s 455.

⁶ Müslim, Səhih-Müslim, c 2, s 605-606.

⁷ Kuleyni, əl-Kafi, c 5, s 117-118.

yanında olması danılmazdır. O, atasının vəfatından sonrakı siyasi hadisələrdə əsas tərəflərdən biri olmuş, məsciddə çıxış etmiş,¹ tez-tez Ühüd şəhidlərinin və Həməzinin məzarını ziyarət etmişdir.² Başqa bir nümunə kimi həzrət Zeynəbin İmam Hüseynlə birgə səfərini, Aşuradan sonra Kufə və Şamdakı çıxışlarını qeyd edə bilərik.³

Qadının evdə həbsinə dair İmam Əliyə bəzi hədislər aid edilmişdir. Halbuki onun özü heç zaman həyat yoldaşını evdə həbs etməmişdir.⁴

Qadınların cəmiyyətdə iştirakına icazə verən dəlillər

Quran, sağlam ağıl və məsum sünnə qadınların ictimai fəaliyyətinə heç bir qadağa qoymur, hətta bəzi hallarda bunu vacib sayır. Bu barədə ümumi misalları qeyd etdiyimə görə bu hissədə Cəmiyyətin ehtiyacını aradan qaldırmağın vacibliyi, Vacibin müqəddiməsinin vacibliyi, Zülmün və cinayətsiz cəzanın qəbahətli olması dəlillərinə toxunacağam.

1. Cəmiyyətin ehtiyacını aradan qaldırmağın vacibliyi

İnsan ictimai varlıqdır, cəmiyyətdə yaşayır və öz ehtiyaclarını təmin edir. İnsanların hər biri öz üzərinə müəyyən məsuliyyət götürüb cəmiyyətin idarəsində iştirak edir. Bu arada qadınların xüsusi ehtiyacları var və onları yalnız qadınlar təmin edə bilirlər. Tibbi ehtiyac bunların yalnız biridir. İslam cəmiyyətində qadın həkimlər olmalıdır ki, müsəlman qadınlar ehtiyacılı olduqda onlara müraciət etsinlər. Həkimə ehtiyac isə bütün zamanlara, bütün yerlərə aiddir. Ancaq İslam dininin universallığını, qloballığını, zamanın fəvqündə durduğunu və bugünkü

¹ Cövhəri, əl-Səqifə və Fədək, s 63-64, 100, 139, 145; İbn Qüteybə Dinəvəri (mənsub), əl-İmamə vəl-siyasə, c 1, s 29-31.

² Cövhəri, əl-Səqifə və Fədək, s 145; Sənani, əl-Müsənnəf, c 3, s 572; Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 1, s 180.

³ Təbəri, Tarix, s 1014-1016; Müfid, əl-İrşad, c 2, s 115-116, 121. Peyğəmbərin dövründə qadınların ictimai fəaliyyətilə bağlı həmçinin bax: Vaizi və Cabbari, Neqahe-tarixi be vəziyyəte-zən dər İslam, s 144-159; Nuri Həmədani, Cayqahe-banovan dər İslam, s 76-97, 104-107.

⁴ Qadına qarşı İmam Əliyə aid edilən hədislər və onların tənqidi barədə bax: Mehrizi, Hədispejohi, c 1, s 249-312.

müsəlman qadının ehtiyaclarını nəzərə alsaq, cəmiyyətin gömrükdə, polisdə, həbsxanada, məktəbdə, universitetdə, mağazada, idman klublarında, ziyarətgahlarda, təbliğat və tədqiqat mərkəzlərində və digər yerlərdə qadın işçilərə ehtiyacı üzə çıxar. Bütün bunlara əsasən, ağıl hökm edir ki, cəmiyyətin düzgün idarəsindən ötrü qadınların cəmiyyətdə fəal iştirakı təmin olunmalı, onlar passiv həyata deyil, aktiv fəaliyyətlərə həvəsləndirilməlidirlər.

2. Vacibin müqəddiməsinin vacibliyi

İslamın bir çox hökmlərini yerinə yetirmək üçün qadının evdən bayıra çıxması vacibdir və bu zaman hansısa naməhrəmi görmə və ya naməhrəm tərəfindən görülmə ehtimalı var. Məsələn, İslamda qohumları ziyarət etmək vacib əməllərdəndir. Bir qadın öz bacısına baş çəkmək üçün, təbii ki, onun evinə getməlidir. Bu zaman evdən bayıra çıxmalıdır, yolda hansısa naməhrəmi görmə ehtimalı böyükdür, üstəlik, evdə bacısının həyat yoldaşını da görə bilər. Ümumiyyətlə, qadının əmioğlu, xalaoğlu, kürəkən, qayın kimi yaxın qohumları da var və onların hamısı naməhrəm sayılır.

İslamın ictimai hökmlərindən biri də yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkəndirməkdir ki, Qurana əsasən, kişi və qadınlara vacibdir: “Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dostdurlar. Onlar (insanları) yaxşı işlərə dəvət edər, pis işlərdən çəkəndirərlər”.¹ Allah tərəfindən belə bir vacib missiya tapşırılan qadınları evlərdə həbs etmək çağırışı isə, doğrudan da, ağlasığmazdır.

Quran təlimlərindən biri məhz evdən bayıra çıxmaq, səyahət etmək, müxtəlif sivilizasiyaların qalıqlarından ibrət almaqdır və bu işdə də qadınla kişi arasında fərq qoyulmur. Bu müqəddəs kitabda yeddi dəfə "siru",² yəni səyahət edin, yeddi dəfə də "əfələm (və ya “əvələm”) yəsiru fil-ərz”³ cümlələri işlənmiş, keçmişdə yaşamış toplumlar haqda tarixi

¹ Tövbə, 71.

² Ali-İmran, 137; Ənam, 11; Nəhl, 36; Nəml, 69; Ənkəbut, 20; Rum, 42; Səbə, 18.

³ Yusif, 109; Həcc, 46; Rum, 9; Fətir, 44; Qafir, 21, 82; Məhəmməd, 10.

səyahətlərə dəvət olunmuşdur. Belə ayələrin birində deyilir: “(Ey Müsəlmanlar!) Sizdən əvvəl bir çox ilahi qanunlar həyata keçmişdir. İndi yer üzünü dolaşib haqqı təkzib edənlərin aqibətinin necə olduğunu görün”.¹

Deyilənlərə əsasən, qadını evdə həbs etmək çoxlu İslam hökmlərilə ziddiyyət təşkil edir, ağıl və şəriət baxımından qəbuledilməzdir.

3. Zülmün və cinayətsiz cəzanın qəbahətli olması

Qurani-kərimə görə, qadını zina etdiyi zaman evdə həbs eləmək olardı, ancaq o da dörd şahidin təsdiqindən sonra: “Qadınlarınızdan zina edənlərə qarşı öz aranızdan dörd şahid tutun! Əgər onlar şəhadət verərlərsə, həmin qadınları ölənə qədər, yaxud Allah onlar üçün bir yol açanadək evlərdə həbs edin!”² Belə olan halda, heç bir günah etməmiş bütün qadınları böyük bir günahın cəzası ilə cəzalandırmaq məntiqə uyğun deyil, ağıl və ağıllılar tərəfindən qəbul olunmur, insafsızlıq və zülm sayılır. Üstəlik, nəzərə alaq ki, bu ayə sonradan nəsx edildi və zinakar qadınlara daha yüngül cəza nəzərdə tutuldu!³

Ümumiyyətlə, qadınların evdə həbsi öz-özlüyündə də zülmüdür. Evdə həbs olunan qadınlar, təbii ki, bir-birinin evinə də gedə bilməzlər. Beləliklə, dörd divar arasında qalar, uşaq olsa, ona baxar və sonra xidmətçilik vəzifələrini yerinə yetirmək üçün oturub ərlərinin yolunu gözləyərlər. Üstəlik, erkən İslam çağının vəziyyətini nəzərə alsaq, bugünkü həbsxanalardan da ağır şəraitdə, bəzən tək-tənha rütubətli palçıq evlərdə oturmalı, təmiz hava və günəşdən məhrum olmalıdırlar ki, bunun da necə böyük zülm olması danılmazdır.

Təhlilin yekunu

Buraya qədər deyilənlərə əsasən, Səfəvilər dövründə qadının cəmiyyətdən təcrid və ictimai fəaliyyətlərdən məhrum edilməsində

¹ Ali-imran, 137.

² Nisa, 15.

³ Bax: Nur, 2: “Zinakar kişiyyə və zinakar qadına yüz şallaq vurun”.

saxta hədislərin böyük rolu olmuşdur. Əhli-beyt irsinin təbliği üçün yaranmış əlverişli şəraitdə bu kimi hədislər də geniş yayılmış, cəmiyyətdə onsuz da mövcud olan kişimərkəzli sistemi olduqca gücləndirmiş, qadın əleyhinə mənfi və təhqiramiz fikirlərə dini don geydirmişdir.

Bu təhlildə qadını cəmiyyətdən tam təcrid edən əsas iki qisim hədislərin – Fatimeyi-Zəhraya aid edilən və Allah rəsulu tərəfindən təsdiqləndiyi iddia olunan “Qadınlara ən xeyirli olan budur ki, heç bir (naməhrəm) kişini və heç bir (naməhrəm) kişi də onu görməsin” məzmunlu hədislərin, habelə qadınları evdə həbs etməyə çağıran hədislərin sənəd və mətn baxımından ciddi nöqsanlarını gördük, qadınların evdən bayıra çıxmasının, ictimai fəaliyyətinin haram və ya məkrüh deyil, əksinə, icazəli və bəzən vacib olmasına dair Quran, ağıl və məsum sünnədən dəlillərlə tanış olduq.

Bu hədislər çox qədimdən bəzi hədis kitablarında mövcud olub bəşəriyyətin təxminən yarısını evlərdə həbs etməyi təklif edirdi, həm də Peyğəmbərin, Fatimənin adından. Halbuki bu təklif Peyğəmbər və Əhli-beytin düşüncə və əməllərinin tamamilə əksinədir. Bu hədisləri uyduranlar unudubmuşlar ki, erkən İslam çağında evlərin nə həyəti, nə hamamı, nə tualeti olurdu və hamı kimi mömin qadınlar da zəruri ehtiyaclarını aradan qaldırmaqdan ötrü evlərdən uzaqlaşmağa məcbur olurdular.

Sözügedən hədislərin bəzində qadınlar yarımvəhşi canlılar kimi təqdim olunur. Guya onlar kişilərdən yarandıqlarına görə¹ bütün fikir-zikrləri kişilərdən ibarətdir və onları evdən bayıra buraxmaq olmaz! Halbuki Allah kişi və qadını həm psixoloji və həm fizioloji baxımdan birbirinə ehtiyacları yaradıb. Uyğun məsələdə Peyğəmbərdən sonra başlamış yayınmanın nəticəsi olaraq, get-gedə İslam cəmiyyətində və bunun ardınca hədis kitablarında kişimərkəzlilik elementləri gücləndi, kişilərə tam azadlıq verildi, onların ehtirası önünə heç bir məhdudiyyət

¹ Tövratin təhrif olunmuş hissələrində yer alan bu fikir sonralar İsrailiyyət hədisləri vasitəsilə müsəlmanlar arasında yayıldı.

qoyulmadı, istədikləri qədər siğəyə icazə verildi, qadınlara isə yalnız dörd divar təklif olundu! Sanki şeytanın yolunu bağlamaqdan ötrü kişinin üzərinə heç bir məsuliyyət düşmür və bütün məhdudiyyətlər yalnız qadınlara tətbiq olunmalıdır! Bu həm əqli, həm psixoloji, həm də cinsi baxımdan absurddur və reallığı əks etdirmir. Əks cinsə meylin kişilərdə daha güclü olması, qadının kişidən dəfələrlə həyalı və vəfalı olması da heç kimə sirr deyil.

Ruhanilərin, din alimlərinin böyük vəzifə tutduğu, dini işləri birbaşa idarə etdiyi bir ideoloji dövlətdə qadına baxışın İslam və Quran təlimlərinə uyğunlaşdırılması, qızların təhsili üçün çoxlu məktəblərin, tibb mərkəzlərinin açılması gözlənilirdi, ancaq Səfəvi dövrünün əksər din alimləri bu məsələdə də sözügedən hədislərin təsiri altına düşüb hədismərkəzli yanaşmadan çıxış etmiş, qadın hüquq və azadlıqlarına qarşı fətvalar vermişlər. Yuxarıdakı təhlildən bəlli olduğu kimi, həmin hədislər Quranla, sağlam ağılla, gerçək sünnə ilə və tarixi həqiqətlərlə ziddiyyət təşkil edir. Qadının evdə həbs edilib bayıra buraxılmaması, bütün ictimai, siyasi, təşkilati və kollektiv fəaliyyətlərdən, təhsil hüququndan və peşə imkanlarından məhrum edilməsi İslam təlimləri ilə daban-dabana zidd olan, yalnız saxta hədislərlə təsdiqlənən cahiliyyət ənənələridir.¹

¹ Əlbəttə, qadının analıq kimi bir özəlliyi var ki, evdə və ailədə onun üzərinə əlavə məsuliyyətlər qoyur. Burada mövzu qadının evdə həbsi olduğundan bu məsələyə toxuna bilmədim.

Üçüncü fəsil: Hədismərkəzli yanaşmanın siyasi nəticələrinin təhlili

Birinci nəticə: Xalqın siyasi iştirakdan məhrum olması

Ədalət minillərdir bəşəriyyətin ehtiyacı olduğu amillər sırasındadır. Xalqlar tarix boyu zalım şahların zülmündən əziyyət çəkmişlər. Hər bir xalqın tarixində ədalətli, yaxud nisbətən ədalətli şahlar, krallar, xəlifələr olmuşsa da, azlıq təşkil etmiş, böyük əksəri xalqı özünə qul saymışdır.

Səfəvi şahları da bu qaydadan istisna deyillər. Onların da təqdirəlayiq siyasətləri, müəyyən xidmətləri olsa da, rəhmsizlikləri, ədalətsizlikləri də çox olmuşdur.¹ Xalqa edilən zümlər qarşısında isə hamının, o cümlədən, din alimlərinin üzərinə məsuliyyət düşürdü. Onlar xalqı xilas edə bilmirdilərsə də, ən azı, zalım şahları müdafiə etməmələri mümkündür, onlara qarşı mübarizəni icazəli sayı, xalqa siyasi iştirak haqqı tanıyı və bu yöndə maarifləndirmə işi görə bilərdilər. O zaman din alimlərinin cəmiyyətdə və aparıcı təbəqə arasında böyük nüfuzunu və sonrakı dövrlərə güclü təsirini nəzərə alsaq, bu, lazım idi, ancaq baş tutmadı və siyasətə qarşı ikrah hissi əsrlərlə davam etdi.²

¹ Bax: Qaimi, Xoşgüzəranı və xüsunəte-Səfəviyan, s 217-223.

² Əlbəttə, demək istəmirəm ki, Səfəvilər dövründə din alimlərinin vəzifəsi şahlarla vuruşmaq olmuşdur. Əslində, məqsəd şah rejiminin İslam nöqtəyi-nəzərindən legitim olmadığını tam əsaslandırmaq, xalqın siyasi iştirak və siyasi mübarizə haqqının olduğunu qeyd etməkdir. Çünki bu nəzəri boşluq əsrlərlə böyük problemlərə səbəb olmuşdur.

Səfəvilər dövründə xalqın siyasi iştirakdan uzaq qalması

Şiə inanclarına görə, cəmiyyətə siyasi rəhbərlik haqqı Əhli-beyt imamlarına məxsusdur. Lakin təxminən beşillik bir dövrü çıxmaq şərti ilə imamlar bu haqlarından məhrum edilmiş, şiələr də siyasi müxalif sayılmışlar. Onlar İmam Hüseynin qiyam və şəhadətindən sonra Kərbəla şəhidlərindən ilham alaraq, heç bir zülmə tabe olmamağa çalışmışlar. İslam tarixində Muxtar, Zeyd, Fəxx şəhidi, Həsəni və Hüseyni zeydilər, ismaililər və imamilər tərəfindən böyük qiyamlar baş tutmuş, İdrisilər, Ali-Buyə, Həmdanilər, Fatimilər, Ələvilər, Sərbədarə və digər böyük dövlətlər yaradılmışdır. Heç bir əsr tapmaq olmaz ki, şiələr qiyam etməmiş və ya dövlət qurmamış olsunlar.

Sözügedən qiyamlar adətən dini şəxsiyyətlər, nüfuzlu seyidlər və ya təriqət başçıları tərəfindən həyata keçirilirdi. Xalq onları dinləyir, çağırışlarını qəbul edirdi. Lakin Səfəvilər dövrünün əksər din alimləri zülmə, qətlə, digər fəsad və ədalətsizliklərə etiraz edib mövcud vəziyyəti dəyişdirməyə çalışmamışlar.

Əksər şahlar kimi Səfəvi şahları da zülm və haqsızlıqlar ediblər, onların öldürtdükləri insanların heç də hamısı ölümə layiq cinayətkar olmayıb. Onlar alimləri dildə nə qədər tərifləsələr, hətta hakimiyyətin, əslində, onlara məxsus olduğunu bildirsələr də, qəzəblənib kiminsə qətlinə fərman verəndə din alimləri ilə məsləhətləşmirdilər. Ən ədalətli, din alimləri qarşısında ən təvazökar şahlardan olan Birinci Təhmasibin vaxtında İbrahim Qətifi həm də şahın zalım olduğunu əsas gətirib onunla əməkdaşlıqdan imtina edirdi.¹ Molla Sədra (979-1050 h.q.) da şahların zülm və fəsadını xatırladaraq onlarla əməkdaşlıq edən alim və fəqihləri sərt sözlərlə məzəmmət etmişdir.² Əlbəttə, Molla Sədranın və digərlərinin etirazları bu nəticəyə əsas verir ki, belə din alimləri həm çox, həm də sarayda nüfuz sahibi olmuşlar.

¹ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 1, s 16. Qətifi bu və digər məsələlər üstə Mühəqqiq Kərəki ilə dartsırdı. Bu haqda bax: Cabiri, əl-Fikr əl-sələfi indəl-şiə əl-isna əşəriyyə, s 257-263.

² Sədra Şirazi, Kəsr əsnam əl-cahiliyyə, s 54.

Səfəvi dövrünün təxminən bütün alimləri fəqihin və ya din aliminin hisbi məsələlərinə¹ dair yeganə səlahiyyət sahibi olmasını qəbul edirdilər. Lakin onların arasında hakimiyyətin müctəhidə məxsus olduğunu (vilayəti-fəqih), Səfəvi şahlarının öz-özlüyündə heç bir hakimiyyət haqqına malik olmadıqlarını düşünən alimlər də vardı. Biz Mühəqqiq Kərəkini, Şəhid Sanini, Müqəddəs Ərdəbilini və Feyz Kaşanini bu qrupa daxil edə bilərik.² Bu alimlər fəqihin rəhbərliyinə dair fikirlərini açıq şəkildə yazmışlar.³ Şardenin verdiyi məlumata görə, bəzi ruhanilər hətta minbərdə azad şəkildə bildirirdilər ki, padşah Əhli-beyt sülaləsindən olan və günahdan uzaq duran din alimi olmalıdır.⁴ Səfəvi sultanları bunu bilir, etiraf edir və yəqin ki, diqqətdə saxlayırdılar. Şah Təhmasib bir sərəncamında İmam Sadiqin hədisinə istinadla Mühəqqiq Kərəkini imam canişini elan etmiş, hamıya onun əmrlərini qeyd-şərtsiz yerinə yetirməyi tapşırırmışdı.⁵ Oxşar fərman Şah Süleyman tərəfindən Hüseyn Xansari barədə verilmişdir.⁶

Vilayəti-fəqih nəzəriyyəsinin əksər tərəfdarları Səfəvilər dövründə şahlarla əməkdaşlıq edirdilər. Onlar ya özlərini, ya da din alimlərindən birini fəqih rəhbər bilir, icra işlərinə imkan daxilində müdaxilə edirdilər. Şahlarla əməkdaşlıq etməyənlər də şəraitə uyğun olaraq, təqiyə və sükutə üstün tuturdular. Müqəddəs Ərdəbilini bu qrupdan hesab etmək lazımdır. O, şahla əməkdaşlıqdan imtina edib elmi-mənəvi işlərlə məşğul olurdu, zalım hakimə tabe olmağı nəinki vacib bilmir, hətta əksinə, ona qarşı qiyam etməyi və ədalətli hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizəni

¹ Məqsəd bəlli bir şəxsin məsuliyyət daşımadığı, eyni zamanda dinin boşuna buraxmağa razı olmadığı işlərdir; məsələn, başsız qalmış azyaşlı uşaqların himayəsi və itkin düşmüş şəxslərin əmlakının idarəsi.

² Kərbəlayi, Pişineye-vilayəti-fəqih, s 292-298.

³ Güman ki, bu fikirdə olanlar çox olmuşdur, ancaq fikirlərini yazmamışlar və ya yazıları günümüzə çatmamışdır.

⁴ Şarden, Səyahətamə, c 3, s 1145.

⁵ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 3, s 456; Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 4, s 362-363.

⁶ Xansari, Rövzat əl-cənnat, c 2, s 351.

vacib sayırdı.¹ O dövrdə xalqı qiyama çağıran Molla Qasim kimi din alimləri də vardı.² Siyasi düşüncələrinə dair yetərli bilgiler olmasa da, Səfəvilər dövrünün sonlarında qiyam etmiş din alimi Şeyx Bəhaəddin Estirini³ də xalqa və fəqihə siyasi mübarizə haqqı tanıyan alimlərdən hesab edə bilərik.

Vilayəti-fəqihə etiqadlı və hakimiyyətlə əməkdaşlığın tərəfdarı olan din alimləri də şah üsul-idarəsinin dini baxımdan düzgün sayılmadığını və İslam sistemində yerinin olmadığını bilir, ancaq bəzi məsləhətlərə görə şahla əməkdaşlığı zəruri bilirdilər. Feyz Kaşani yazırdı ki, şah qüdrətli və onu devirmək çətin olduqda, böyük fitnə ehtimalı yarandıqda hakimiyyəti dəyişməkdən ötrü qiyam etmək, siyasi mübarizə aparmaq haram, zalım hakimə zahiri itaət isə vacibdir.⁴ O düşünürdü ki, Səfəvi şahları dini yaydıqlarına, dövləti qüdrətlə idarə edib düşmənlərin təhlükəsini layiqincə dəf etdiklərinə görə onlarla əməkdaşlıq etmək vacib, təfriqə və fitnə salmaq isə haramdır.⁵

Buna əsasən, Feyzə görə, müctəhid yalnız o zaman siyasi mübarizələrə qoşulub ədalətli dövlət qurmaq barədə düşünə bilər ki, bu işin bütün şərtləri mövcud olsun. Fitnə ehtimalı olduqda isə o şərtləri təmin etmək vacib deyil. Hakimiyyətlə əməkdaşlıq edən vilayəti-fəqih tərəfdarlarının siyasi düşüncə və əməllərinə əsasən,⁶ demək olar ki, onların təxminən hamısı Feyzlə həmfikir idi.

Bu düşüncə Səfəvilər tarixinin təxminən ikinci yarısında, Əxbariliyin nüfuzu dönməndə xüsusi ifrat və mübaligə ilə davam etdirildi, Əhli-beyt məzhəbinin rəsmi mövqeyi kimi qəbul olundu. Əgər müctəhidlərin nüfuzu dövründə mövzu şahlarla əməkdaşlıq və bəzən zahiri itaət idisə,

¹ Ərdəbili bu haqda Əhli-sünnə alimlərinin fikrini tənqid edəndən sonra yazır: "Zalım və fasiq hakimə itaət vacib deyil, əksinə, onu yanlış işlərindən çəkəndirmək vacibdir". Bax: Müqəddəs Ərdəbili, Zübdə əl-bəyan, s 686-687.

² Şarden, Səyahətnamə, c 3, s 1145-1146.

³ Bax: Cəfəri, Qiyame-Şeyx Bəhaəddin Estiri və zəfə-məbaniye-dini və əxlaqiye-məşruyyəte-Səfəviyan, s 9-28.

⁴ Feyz Kaşani, əl-Məhəccə əl-bəyza, c 3, s 249.

⁵ Feyz Kaşani, Dəh risalə, 66-67.

⁶ Bax: Hüseynizadə, Üləma və məşruyyəte-dövləte-Səfəvi, s 125-208.

din alimlərinin şahları tərifiyləməsi kompliment xarakteri daşıyırdısa, Əxbarilərin nüfuzu dövründə söhbət şahın daha kamil insan olmasından, ona tabe olmağın vacibliyindən və siyasi mübarizənin mütləq şəkildə haramlığından gedirdi.

Əksər əxbarilər və vilayəti-fəqih nəzəriyyəsinə qarşı çıxan bəzi üsulilər də qeyri-məsum rəhbər və qiyamçıları şəriət baxımından legitim bilmirdilər. Onların baxışında yeganə legitim hakimiyyət məsum hakimiyyəti idi. Bu alimlər siyasi mübarizəni haram bilir, düşünürdülər ki, qeyb dövründə heç kimə siyasi rəhbərlik haqqı verilməmişdir. Bu qrupun ən dəyərli nümayəndələrindən biri Molla Saleh Mazandaranidir.¹ O, qeyb dövründə bütün siyasi hərəkət və rəhbərləri tağut adlandıran hədisi açıq şəkildə belə şərh edirdi: "Qaimin qiyamından öncə ucaldılan hər bir bayrağın sahibi, hətta haqqa dəvət etsə belə, tağutdur".²

İslam tarixi boyunca əksər əhli-sünnə firqələri düşünmüşlər ki, zalım hakimə itaət vacibdir. Onlar hakimə tabe olmaq üçün onun müsəlman olmasını yetərli hesab edirdilər.³ Buna oxşar fikri Səfəvilər dövrünün bəzi alimlərinə də aid etmək olar; onlar bir şahın taxtda oturmasını ilahi məsləhət kimi qəbul edir, zalım hakimin məzhəbi himayə etməsini ona tabe olmaq üçün yetərli şərt sayırdılar.

Məhəmmədtəqi Məclisi və oğlu Əllamə Məclisi bu qrupun ən mühüm nümayəndələrindəndir. Məhəmmədtəqi Məclisi şahları xalqın Allah tərəfindən mükafatlandırılma və cəzalandırılma vasitəsi bilir, onların zalım olmasını xalqın əməllərinin nəticəsi hesab edir, şahları lənətləməyə qarşı çıxırdı. O, şahlara tabe olmağın vacibliyi ilə bağlı hədisləri çoxlu və mötəbər hesab edərək möminlərin öz şahlarına, xüsusən də Səfəvi şahlarına həmişə dua etməli olduqlarını düşünürdü. Məhəmmədtəqi Məclisi şahların haqqının Allah rəsulunun və məsum imamların haqlarından sonrakı dərəcədə durduğunu, əksər insanların

¹ Mazandarani, Şərh-Üsul əl-Kafi, c 9, s 370.

² Yenə orada, c 12, s 412.

³ Müqəddəs Ərdəbili, Zübdə əl-bəyan, s 685.

onların sayəsində mömin və müsəlman olduğunu düşünürdü.¹ O, İmam Əlinin bəzi şahlar barədə proqnozunu Şah Səfiyə və İkinci Şah Abbasa şamil edirdi.² Şeyx Bəhayinin Şah İsmayıl Səfəvinin bir tərifi hədisin nümunəsi saydığı da nəql olunmuşdur.³

Əllamə Məclisi xalqın şah üçün dua etməsindən və haqqını tanımasından ötrü onun "haqq dində" olmasını yetərli bilirdi. O düşünürdü ki, xalq dua edib Allahdan zalım şahın islah olmasını istəməli, heç zaman ona tabe olmaqdan çəkinməməlidir.⁴ O da bəzi hədisləri Səfəvilər dövlətinin yaradılmasına proqnoz kimi qəbul edir, bu dövləti həzrət Mehdiyə zühuruna hazırlıq sayırdı.⁵ Əllamə Məclisinin Sultan Hüseyn və onun şahlığı barədə tərifləri də bu baxımdan diqqətəlayiqdir.⁶

Məşhur filosof Mir Əbülqasim Fendereskinin bacısı oğlu və Əllamə Məclisinin şagirdlərindən olmuş Mirzə Əbu Talib Musəvi Fendereski şahları o qədər müqəddəs hesab edirdi ki, onların bütün əməllərinə tabe olmağın vacibliyini düşünürdü. Bu alimə görə, padşahlıq sirləri ilahi sirlərdən bir nümunədir və bəzən xalqa gizli qalır. O, şahları Allahın bu işə seçdiyi şəxslər sayaraq xalqın onlara etirazını şeytanın etirazlarına bənzədirdi. Fendereskiyə görə, padşah kafir və günahkar olsa da, padşahlığa ən layiqli şəxsdir, belə olmasaydı, əqli baxımdan qeyri-mümkün olan "səbəbsiz seçim" olardı!⁷

Əfşəti Nətəzi Allahdan "Kim mənə itaət göstərsə, şahın qəlbini ona qarşı mehriban edərim; kim əməllərimə tabe olmasa, şahın qəlbini ona qarşı qəzəbləndirərəm. Odur ki, şahları söyməyin" məzmunlu bir hədis nəql edərək şahlara dair elə müqəddəslik tanıyırdı ki, onların ən

¹ Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 2, s 492-493.

² Yenə orada, s 492-494.

³ Bax, Münşi Qumi, Xülasə əl-təvarix, c 1, s 75.

⁴ Məclisi, Eyn əl-həyat, c 2, s 306, 309-310.

⁵ Əllamə Məclisinin belə şərtləri və həmin dövrdə Seyid Məhəmməd Hüseyni Mirlövhinin onlara dair tənqidləri üçün bax: Fərhani Münfərid, Mühacirətə-üləmaye-şə az Cəbəle-Amil be İran dər əsrə-Səfəvi, s 123-127.

⁶ Bax: Nəsiri, Dəsture-Şəhriyaran, s 21-24.

⁷ Musəvi Fendereski, Təhfə əl-ələm dər ıvsaf və əhvali-Şah Sultan Hüseyn, s 113.

zalımını da öz cinayətlərində məcbur hesab edir, əməllərinə bəraət qazandırır. O, padşahın əmrinə tabe olmağı Allahın əmrinə tabe olmaq kimi qələmə verirdi. Onun qeyd etdiyi başqa bir hədisə görə, əcəm padşahlarının adlarını da hörmət-izzətlə çəkmək lazımdır.¹

Taverniye Səfəvilər dövlətinin sonlarında yazırdı ki, iranlılar şahın ağır cəzalarını ədalətli bilir, onun əmrlərinə şəriət hökmlərindən çox hörmət edirlər. O bu məsələni "Şahın fərmanlarına Allahın əmrləri kimi tabe olmaq lazımdır" fikrindən ibarət "bir dini prinsip"lə əlaqələndirirdi.²

Bu və digər nümunələrə³ əsasən, Səfəvi şahlığının əvvəllərində sufilər tərəfindən şahlara qarşı irəli sürülən müqəddəslik və qülüb bu tarixin sonlarında bəzi alim, ruhani və yazıçılar tərəfindən dinə və hədislərə istinadla təkrarlandı. Səfəvilər artıq bu mərhələdə kəramət göstərməyə, xəstəyə şəfa verməyə ehtiyac duymurdular, çünki onların itaətlərini vacib saymaq və onlara qarşı çıxmağı haram elan etmək üçün kifayət qədər "hədis" vardı.

Hər halda, Səfəvilər dövrünün (1501-1722) şiə cəmiyyəti ümumilikdə hakimiyyət taxtında oturmuş şəxsə tabe olmağı lazım bilirdi. Xalqın Molla Qasimin və Şeyx Estirinin hərəkətlərinə ciddi dəstək verməməsi, şahlar əleyhinə kütləvi etirazların baş tutmaması da bununla bağlıdır. Səfəvilər dövründəki azsaylı şiə hərəkətlərinin məğlubiyyət səbəblərini də bəzi alimlərin zalım şaha qarşı itaətkar düşüncələrində və onların istinad etdikləri hədislərdə axtarmaq lazımdır.

Deyilənlərə əsasən, digər şahlıq dövrlərində olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də xalq hakimlərin zülm və haqsızlığından əziyyət çəkirdi, amma cəmiyyətə hakim olan düşüncələr onlara etiraz və mübarizə imkanı vermir, əksər din alimləri də bunu qadağan edirdi.

¹ Əfuşteyi Nətənzi, Niqavə əl-asar fi zikr əl-əxyar, s 386-387, 391.

² Taverniye, Səfərnəmə, s 181.

³ Bax: Abadiyan və Bitərəfan, Təhlile-məbaniye-məşruyyə və naməşruyyə-nəhade-səltənət əz didqahe-üləmaye-əsre-Səfəvi, s 9-12.

Məsələnin təhlili

Burada əsas məqsəd xalqın məzlumluğunu, siyasi iştirakdan məhrum edilməsini, habelə din alimlərinin siyasi mübarizəyə qarşı çıxmasını təhlil etmək, onların əsas səbəblərini və köklərini tapmaqdır. Bu düşüncə yalnız məsləhətləri nəzərə almaqdan irəli gələ bilməz, əslində, onun arxasında daha güclü və daha qalıcı bir düşüncə mütləq olmuşdur.

Əksər şiə alimləri xalqın məzlumluğuna qarşı ciddi bir iş görmür, xalqı ədalətli rəhbərlərin siyasi mübarizəsinə hazırlamırdılar.¹ Onların bir qrupuna görə, qeyb dövrünün bütün hökumət və hakimləri tağut hesab olunurdu, hakimiyyəti dəyişmək onlar üçün yeni bir tağut yaratmaqdan başqa anlam daşıyırdı və təbii ki, belə bir işdə rol oynamaq istəmirdilər. Bir qrup isə daha irəli gedib şahlara bir növ müqəddəslik tanıyırdı.

Şübhə yoxdur ki, din alimləri şahların zülmündən, rəhmsiz qətlərindən və ədalətsiz qanunlarından xəbərdar idilər, Qurani-kərimin zalımlara qarşı sərt mövqeyini də bilirdilər. Belə olan halda düşündürücüdür ki, nə üçün onların bir çoxu, xüsusən də vilayəti-fəqih nəzəriyyəsini qəbul etməyənlər Səfəvilərə və bəzən də bütün şahlara tabe olmağı vacib bilirdilər? Bu fikir, heç şübhəsiz, maddi maraqlardan irəli gəlmirdi, özlərinə görə buna dini dəlilləri vardı. Uyğun alimlərin əsaslandırmaalarında göstərəcəyim kimi, həmin dini dəlil hədislərdən başqa bir şey deyildi. Onlar bəzi hədislərin, habelə digər dəlilləri görməyə mane olan hədismərkəzli yanaşmanın təsiri altında qeyb dövründə xalqın siyasi iştirakını və zalım şahlara qarşı mübarizəsini haram bilirdilər.

Qeyb dövründə siyasi mübarizəni qadağan edən hədislər

Öncədən qeyd etməliyəm ki, bu mövzuda İmam Hüseynin qiyamından öncə deyilmiş hədisləri araşdırmağa lüzum yoxdur. Çünki həmin hədislər, etibarlı olduğu təqdirdə, hansısa xüsusi hadisə ilə bağlı

¹ Bunu qeyd etməyi vacib bilirəm ki, hətta Səfəvi şahları ilə əməkdaşlıq edib böyük dini vəzifələrə yüksəlmiş din alimləri də adi xalqla əlaqələrini kəsmir, həmişə cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinin himayədarı olurdular. Burada mövzu xalqın siyasi iştirak haqqı olduğuna görə bu kimi məsələlərə toxuna bilməyəcəyəm.

deyilmiş sözlərdir və ondan ümumi qayda əxz etmək olmaz. İmam Hüseyin başçılıq etdiyi Kufə qiyamı və özünün Kərbəladə vuruşaraq şəhid olması buna əyani sübutdur. Əhli-beyt imamlarının təqiyə dövrü Aşuradan sonraya aiddir, siyasi mübarizə yalnız ondan sonra qadağan edilə bilərdi.

Burada sözügedən hədislərin dörd qrupunu – qeyb dövründə bütün siyasi hərəkət və liderləri tağut sayan hədisləri, evdə oturub qiyamlara qoşulmamağı vacib bilən hədisləri, Qaimin zühurundan öncə bütün beyətləri küfr sayan hədisləri və şahlara tabe olmağı vacib bilən hədisləri birlikdə araşdıracaq, mənbə, sənəd və mətn baxımından tənqid edəcəyik.

1. Qeyb dövründə siyasi hərəkət və liderləri tağut sayan hədislər

Kuleyninin Əbu Bəsir vasitəsilə İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisə görə, Qaimin (Əhli-beyt imamlarından olan qiyamçının, Mehдинin) qiyamından öncə ucaldılan hər bir bayrağın sahibi tağutdur.¹ Oxşar hədisi Nömani üç sənədlə Malik ibn Əyən vasitəsilə İmam Baqirdən nəql etmişdir.² Bəzi tədqiqatçılar bu dörd hədisin, əslində, bir hədis olduğunu düşünürlər.³

Tağut sözü tüğyan etmək, həddi aşmaq sözündən götürülüb kahin, şeytan, Allahdan başqa məbud və hər hansı azgınlıq və fəsad başçısı

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 295. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn Yəhya, Əhməd ibn Məhəmməd, Hüseyin ibn Səid, Həmməd ibn İsa, Hüseyin ibn Muxtar, Əbu Bəsir, İmam Sadiq.

² Nömani, əl-Qeybə, s 114-115. Rəvayət sənədi belədir: 1. Əbdülvahid ibn Abdullah, Əhməd ibn Məhəmməd ibn Ribah Zəhri, Məhəmməd ibn Abbas ibn İsa Hüseyini, Həsən ibn Əli ibn Əbu Hənzə, Əli ibn Əbu Hənzə, Malik ibn Əyən, İmam Baqir; 2. Əli ibn Hüseyin, Məhəmməd ibn Yəhya Əttar, Məhəmməd ibn Həsən Razi, Məhəmməd ibn Əli Kufi, Əli ibn Hüseyin, ibn Miskan, Malik ibn Əyən, İmam Baqir; 3. Əli ibn Əhməd Bəndənci, Übeydullah ibn Musa Ələvi, Əli ibn İbrahim ibn Hişam, İbrahim ibn Hişam, Abdullah ibn Müğeyrə, Abdullah ibn Miskan, Malik ibn Əyən, İmam Baqir.

³ Ülyanəsəb, Bərrəsi və nəqde-məbaniye-rivayiye-muxalifane-inqilab və təşkile-hökuməte-islami dər doreye-qeybət, s 173.

deməkdir.¹ Və Allah-taala Öz kitabında tağutdan çəkinməyi əmr etmişdir.²

Səfəvi alimlərindən Əllamə Məclisi Kuleyninin qeyd etdiyi hədisi müvəssəq³ adlandırmış,⁴ Hürri Amili fətva verməsə də, hədisi kitabına salmışdır.⁵ Molla Saleh Mazandarani isə qeyb dövründə hər bir siyasi rəhbəri tağut bilmişdir.⁶ Uyğun hədislər Səfəvi dövründə qələmə alınmış digər əsərlərdə də əks olunmuşdur.⁷

Rəvayət sənədlərinin tənqidi

Bəzi mötəbər mənbələrdə də gəlmiş bu hədislərin rəvayət sənədlərini incələyərkən Vaqifi firqəsinə mənsub bir neçə rəvayətçiyə rast gəlirik ki, bu da onları zəif kateqoriyasına əlavə etməklə yanaşı, həm də vaqifilər tərəfindən qoşulmalarına dair böyük şübhə yaradır. Belə ki, Kuleyninin rəvayət sənədində Hüseyin ibn Muxtar,⁸ Nömanın birinci hədisinin sənədində isə Əhməd ibn Məhəmməd ibn Ribah Zöhri,⁹ Həsən ibn Əli ibn Əbu Həməzə¹⁰ və atası Əli ibn Əbu Həməzə əl-Bətaini¹¹ Vaqifi firqəsini təmsil edirlər.

Yeddinci Əhli-beyt imamı Musa Kazimin zindanda şəhadətindən sonra bəzi səhabələri onun qiyam edəcək Mehdi olduğunu iddia edib ölümünü inkar etdilər.¹² Onlar imamət məsələsində İmam Kazimdə dayandıqlarına görə bu firqə də Vaqifə, yəni Dayanan firqəsi adlandı.

¹ İbn Mənzur, Lisan əl-ərəb, c 15, s 8-9.

² Nümunə üçün bax: Nəhl, 36: “Biz hər ümmətə: “Allaha ibadət edin, Tağutdan çəkinin! – deyə peyğəmbər göndərmişdik”.

³ Bəzi və ya bütün rəvayətçiləri yanlış etiqada malik, amma etimadlı insanlar olan və sənədində başqa bir problem olmayan hədisə Müvəssəq hədis deyilir.

⁴ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 26, s 325.

⁵ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 15, s 52.

⁶ Mazandarani, Şərh-Üsul əl-Kafi, c 12, s 412.

⁷ Bax: Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 2, s 249; Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 25, s 114, c 52, s 143.

⁸ Tusi, Rical əl-Tusi, s 334; Hilli, Xülasə əl-əqval, s 232. Xatırladım ki, digər rical alimləri onun barəsində fikir bildirməmişlər.

⁹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 92; Tusi, əl-Fihrist, s 71.

¹⁰ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 36; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 51.

¹¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 249-250; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 83; Tusi, əl-Fihrist, s 161.

¹² Əşəri, əl-Məqalat vəl-firəq, 89-90.

Yuxarıda adı keçən Əli ibn Əbu Həməzə əl-Bətaini və başqa bir neçə nəfər bu firqənin baniləri sayılırlar. Onlar İmam Kazimin vəkilləri idilər, əllərində imam malına aid ödənişlərdən ibarət böyük məbləğ vardı, bu pulları İmam Rzaya verməsinlər və ya dediyi yerə sərf etməsinlər deyə bu yolla onun imamlığını inkar etdilər.¹

“Qaimin (vaqiflərə görə: İmam Kazimin) qiyamından öncə ucaldıran hər bir bayrağın sahibi tağutdur” kimi hədislərin qoşulması və ya təhrif edilərək yayılması vaqiflərin marağında olan məsələdir və onların bundan öz imamlığına dəvət edən həzrət Rzaya qarşı istifadə etmələri mümkün idi. Hər halda, maddi məqsədlə və bilə-bilə imamı inkar edənlərin nəql etdiyi hədislərə şübhə ilə yanaşılmalıdır.

Xatırladım ki, Xoi İbn Üqdənin və Şeyx Müfidin yüksək fikirlərini, habelə İmam Rzanın imamlığına dair hədislərini nəzərə alıb Hüseyn ibn Muxtarı etibarlı rəvayətçi saymışdır.² Lakin, qənaətimcə, Hüseyn ibn Muxtarın tövhid, ibadət və digər bu kimi mövzularda hədislərini qəbul etmək olar, ancaq İmam Kazimin Mehdi olduğunu və qeybə çəkildiyini iddia etməkdə şübhəli bilinən birisinin bu məsələ ilə birbaşa bağlı olan siyasi mübarizə və intizar³ dövrü mövzusunda nəql etdiyi hədis qəbul edilə bilməz.⁴ Qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir rical alimlərindən Möhsüni Hüseyn ibn Muxtarın adını, hədislərin qəbul edilməsində ehtiyatın lazım olduğu rəvayətçilər sırasında çəkmişdir.⁵

Nömanın nəql etdiyi digər hədislərə gəldikdə isə ikinci hədisin sənədindəki Məhəmməd ibn Həssan Razini İbn Qəzairi zəif saymış,⁶ Nəccaşi ona şübhəli yanaşmış zəif rəvayətçilərdən çox nəql etdiyini

¹ Bax: Tusi, əl-Qeybə, s 63-67; Səduq, İləl əl-şərai, c 1, s 235-236.

² Xoi, Möcəm rical əl-hədis, c 7, s 94-95.

³ Qeybdə olan imamın zühurunu gözləmək.

⁴ Xoinin uyğun fikrinə başqa cavablar üçün bax: Ülyanəsəb, Bərrəsi və nəqde-məbaniyə-rivayiye-muxalifane-inqilab və təşkile-hökuməte-islami dər doreye-qeybət, s 175-176.

⁵ Möhsüni, Buhus fi elm əl-ricāl, s 446.

⁶ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 95.

bildirmiş,¹ Tusi də barəsində dəyərləndirmə aparmamışdır.² Üçüncü hədisin sənədindəki Əli ibn Əhməd Bəndənicini İbn Qəzairi,³ İbn Davud⁴ və Hilli⁵ zəif və ziddiyyətli danışan saymış, digər rical alimləri də barəsində müsbət fikir söyləməmişlər.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, sözügedən dörd hədisin heç birinin etibarlı rəvayət sənədi yoxdur.

2. “Evlərinizdə oturun” hədisləri

Qeyb dövründə siyasi iştirak və etiraza mane olan hədislərdən bir qismi evdə oturmağı vacib edən hədislərdir. Sədir Seyrəfinin İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisdə deyilir ki, gecə-gündüz evində otur və bayıra çıxma, Süfyaninin qiyam etdiyini eşidəndə isə piyada olsa da, bizim yanımıza gəl.⁶ Həmçinin Fəzl Katibin verdiyi məlumata görə, İmam Sadiqə Əbu Müslim Xorasanidən məktub gətirmişdilər. İmam məktuba cavab verməyib çaparı oradan qovmuş və söhbət əsnasında Fəzlə buyurmuşdu ki, Süfyaninin qiyamına qədər yerindən tərpənmə.⁷

Əbu Bəsirin İmam Sadiqdən nəql etdiyi başqa bir hədisdə deyilir ki, qeybdə olan imam zühur edənə qədər evlərinizdən çıxmayın.⁸

Cabir ibn Yezid Cöfinin İmam Baqirdən nəql etdiyi hədisdə də deyilir ki, evində otur və dediyim əlamətlər görünməyincə əl-ayağını tərpətmə: göydən nidanın gəlməsi, Şamda bir bölgənin batması və s.⁹

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 338.

² Tusi, əl-Fihrist, s 224; Tusi, Rical əl-Tusi, s 445.

³ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 82.

⁴ İbn Davud, Rical, 260.

⁵ Hilli, Xülasə əl-əqval, s 369.

⁶ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 264-265. Rəvayət sənədi belədir: Bir qisim şiə hədisçisi, Əhməd ibn Məhəmməd, Osman ibn İsa, Bıkr ibn Məhəmməd, Sədir, İmam Sadiq.

⁷ Yenə orada, s 274. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn Yəhya, Məhəmməd ibn Hüseyin, Əbdürrəhman ibn Əbu Haşim, Fəzl Katib, İmam Sadiq.

⁸ Tusi, əl-Qeybə, s 163. Rəvayət sənədi belədir: Əhməd ibn İdris, Əli ibn Məhəmməd, Fəzl ibn Şazan, Məhəmməd ibn Əbu Ümeyr, Hüseyin ibn Əbuləla, Əbu Bəsir, İmam Sadiq.

⁹ Əyyaşi, Təfsir əl-Əyyaşi, c 1, s 64; Nömani, əl-Qeybə, s 288-289; Tusi, əl-Qeybə, s 441-442. Tusinin rəvayət sənədi belədir: Fəzl, Həsən ibn Məhbub, Əmr ibn Əbulmüqəddəm, Cabir Cöfi, İmam Baqir.

Səfəvi alimlərindən bu hədisləri Feyz Kaşani,¹ Əllamə Məclisi,² Saleh Mazandarani³ və Hürri Amili⁴ öz kitablarına salmışlar. Əllamə Məclisi birinci hədisi “həsən və ya müvəssəq”,⁵ ikincini isə müvəssəq⁶ kimi dəyərləndirmişdir.

Hədis sənədlərinin tənqidi

Maraqlıdır ki, biz bu hədislərdə də vaqiflərin izini görürük. Belə ki, Sədirin rəvayət sənədindəki Osman ibn İsa Kılabi Vaqifiliyin böyüklərindən olmuş, zəif bir hədisə əsasən, sonradan tövbə etmişdir.⁷ Lakin Şeyx Tusi onun vaqifi olduğunu dəfələrlə bildirsə də, tövbəsi haqda danışmamışdır.⁸ Rəvayət sənədində yer almasa da, Sədirin oğlu Hənnanın da vaqifi olması hədisə şübhələri bir az da artırır.⁹

Fəzl ibn Süleyman Katibin nəql etdiyi hədis isə elə Fəzlin özünə görə zəifdir. O, Abbasi xəlifələrindən Mənsurla Mehдинin katibi olmuş, yer vergilərinin qeydiyyatı ilə məşğul olmuşdur. İmam Sadiq və İmam Kazimdən hədis nəql etmiş olsa da,¹⁰ onun etibarlı rəvayətçi olub-olmadığı bəlli deyil. Əbu Bəsirin hədisində isə digər problemləri nəzərə almasaq, Əli ibn Məhəmmədin etibarlı rəvayətçi kimi tanınmaması onun zəifliyinə kifayət edir.

Cabir ibn Yezid Cöfinin nəql etdiyi hədisi Əyyaşi mürsəl, yəni sənədsiz şəkildə, Tusi bir, Nömani isə bir neçə sənədlə qeyd etmişdir. Lakin bütün sənədlərdə yer alan və hədisi imamdan eşitdiyini söyləyən

¹ Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 2, s 451, 452.

² Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 52, s 126-127, 212, 222, 303, c 47, s 297.

³ Mazandarani, Şərh-Üsul əl-Kafi, c 12, s 368, 388.

⁴ Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 15, s 51, 56.

⁵ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 26, s 259.

⁶ Yenə orada, s 280-281.

⁷ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 860; Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 300.

⁸ Tusi, Rical əl-Tusi, s 340, 360; Tusi, əl-Fihrist, 193.

⁹ Tusi, Rical əl-Tusi, s 334.

¹⁰ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 306.

Cabirin özü şübhəli rəvayətçidir.¹ Nəccaşi onu ixtilatçı² adlandırmış, Şeyx Müfidin də bu fikirdə olduğunu söyləmiş,³ Tusi etimadlı rəvayətçi olub-olmaması barədə fikir bildirməmişdir.⁴

İbn Qəzairinin Rical kitabının mövcud nüsxələrində Cabir barədə dəyərləndirməyə rast gəlmirik, amma Əllamə Hilli onunla bağlı “ehtiyatlı etimadlılıq” fikrini İbn Qəzairiyə aid etmiş və yenə təkidlə bildirmişdir ki, onun əksər hədisləri zəifdir.⁵ İbn Davud da onu zəiflərdən hesab etmişdir.⁶

3. Qaimin zühurundan öncə bütün beyətləri küfr sayan hədis

Müfəzzəl ibn Ömər Cöfinin İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisdə deyilir: “Ey Müfəzzəl! Qaimin qiyamından qabaq hər bir beyət küfr, nifaq və hiylədir. Allah o beyəti alana lənət eləsin!”⁷

Səfəvi alimlərindən Əllamə Məclisi “alimlərimizin bəzi kitablarında nəql olunub” qeydilə bu hədisi öz kitabına salmışdır.⁸

Rəvayət sənədinin tənqidi

Göründüyü kimi, bu hədisin yeganə mənbəyi “əl-Hidayə əl-kübra” kitabı və onun müəllifi Hüseyn ibn Həmdan Xəsibidir (260-346h.q.). Hansı ki Nəccaşi onu “azğın məzhəb sahibi”,⁹ İbn Qəzairi “lənətlik bir firqəyə mənsub yalançı” adlandırmışdır.¹⁰ Sənəddə yer alan Məhəmməd

¹ Məruf Həsəni, əl-Mövzuat fil-asari vəl-əxbar, s 184, 234-235.

² Rəvayətçi unutqan və yaddaşsızdırsa, psixoloji sağlamlığı yerində deyilsə və ya buna bənzər başqa səbəbdən qəribə sənədli və ya mətnli hədislər nəql edirsə, ixtilatçı, yəni qarışdırıcı adlanır. Belə rəvayətçinin hədisləri zəif kateqoriyasına aiddir.

³ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 128.

⁴ Tusi, əl-Fihrist, s 95; Tusi, Rical əl-Tusi, s 129, 176.

⁵ Hilli, Xülasə əl-əqval, s 94.

⁶ İbn Davud, Rical, s 61.

⁷ Xəsibi, əl-Hidayə əl-kübra, s 397. Rəvayət sənədi belədir: Məhəmməd ibn İsmayıl, Əli ibn Abdullah Həsəni, Məhəmməd ibn Nüseyr, İbn Furat, Məhəmməd ibn Müfəzzəl, Müfəzzəl, İmam Sadiq.

⁸ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 53, s 1-8.

⁹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 67.

¹⁰ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 54.

ibn İsmayıl və Əli ibn Abdullah konkret kimlikləri bilinməyən rəvayətçilərdir. Məhəmməd ibn Nüseyr isə Xəsibinin də mənsub olduğu Nüseyriyyə fırqəsinin banisidir.

Kəşşinin yazdığına görə, Məhəmməd ibn Nüseyr Nəmiri İmam Hadinin Rəbb olduğunu və özünün onun tərəfindən peyğəmbər göndərildiyini söyləmiş, bu və digər küfr dolu yalanlarına görə imam onu lənətləmişdir. Daha sonra İmam Həsən Əsgəri öz bəyanatlarında onu lənətləmiş və imamların adından istifadə edərək insanları taladığını bildirmişdi.¹ O, İmam Əsgəridən sonra da əməlini tərk etməmiş və bu dəfə özünü on ikinci imamın nümayəndəsi elan etmişdi.² Nəmiri rical kitablarında da qülüvdə günahlandırılmış³ və məzəmmət olunmuşdur.⁴

Bundan əlavə, digər rəvayətçilərdən Ömər ibn Furat qülüvdə ittiham edilmiş,⁵ Müfəzzəl ibn Ömər isə azğın məzhəb və ziddiyyətli hədislər sahibi kimi xarakterizə olunmuş, qali fırqəsi olan Xəttabiliyə bağlı olduğu söylənmişdir.⁶ Bütün bunlara əsasən, hədisin sənəd baxımından etibarsız olmasına heç bir şübhə qalmır.

Hədislərin mətnlərinin tənqidi

Yuxarıda qeyd etdiyim üç qisim hədislərin mətnlərində də ciddi qüsurlar var. Bu hədislərin zahiri mənasını əsas götürüb İmam Mehдинin qiyamına qədər bütün hakimiyyət, inqilab və siyasi mübarizələri qadağan etmək ilk növbədə Qurani-kərimlə ziddiyyət təşkil edir. Bu kitabın az qala hər səhifəsində zalım pislənir, haqq-ədalət tərəfdarları, zülmə qarşı mübarizə aparanlar təriflənir, ədaləti bərqərar etməyin vacibliyi vurğulanır.

¹ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 805.

² Tusi, əl-Qeybə, s 398.

³ Tusi, Rical əl-Tusi, s 402.

⁴ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 99. Hüseyin ibn Həmdan Xəsibi, onun Əl-Hidayə əl-kübra kitabı və Məhəmməd ibn Nüseyr Nəmiri ilə əlaqəsi haqda bax: Səfəri Furuşani, Hüseyin ibn Həmdan Xəsibi və kitabe-əl-Hidayə əl-kübra, s 15-46.

⁵ Tusi, Rical əl-Tusi, s 362.

⁶ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 416. Möhsüni də onu zəif saymışdır. Bax: Möhsüni, Buhus fi elm əl-rical, s 447.

Sağlam ağıl müsəlmana öz taleyini təyin etmək haqqı verir. Heç bir legitimliyi olmayan zülmkar şahın hakimiyyətinə son vermək xalqın hüququdur, zərəri dəf etmək sayılır və bu da ağılın hökmüdür.

Zülmə qarşı mübarizə aparıb ədalətli cəmiyyət qurmaq məsələsi məsum rəhbərlərin təlimlərində də geniş yer alıb. Allahın hökmlərinə əməl etmək, müsəlmanlara ləyaqətli həyat şəraiti yaratmaq, pis işlərdən çəkindirib yaxşı işlərə dəvət etmək məsumların dəvət etdiyi vacib prinsiplərdəndir.

Siyasi mübarizəni qadağan edən bu hədislər doğru olduğu təqdirdə, heç şübhəsiz, bütün mübarizələrə aid ola bilməz. İslamda məzəmmət olunan siyasi mübarizə şəxsi ambisiyalarından ötrü qiyama qalxmış azğın və zalım birinin başçılıq etdiyi mübarizədir. Bunu İmam Baqirin "Azğınlıq bayrağı qaldıran tağutdur"¹ cümləsi də təsdiqləyir. Digər tərəfdən, Eys ibn Qasimin səhih sayılan hədisi də bu kimi hədislərin düzgün təfsirinə kömək edir. O hədisdə İmam Sadiq siyasi mübarizələri məqbul və qeyri-məqbul qisimlərinə ayıraraq buyurur ki, bizdən² kimsə sizi qiyama çağırırsa, görün hansı məqsədlərdən ötrü qiyam edirsiniz.³ Deməli, ədalətli şəxslərin müqəddəs məqsədlə apardığı siyasi mübarizə qadağan olunmur.

İnsanları siyasi mübarizədən çəkindirən bir çox hədislər zeydi və ya abbasilərin konkret qiyamlarına aid ola bilər. Onların bəzisi hətta mehdilik iddiası ilə qiyama qalxmışdılar. Hakimiyyət uğrunda mübarizəni mütləq şəkildə qadağan edən hədislərə məhz bu kontekstdən yanaşsaq, onları ümumiləşdirməyin yanlış olduğu üzə çıxar.

Bu kimi hədisləri təhlil edərkən Əhli-beyt imamları dövrünün siyasi mübarizə tərzinə də diqqət yetirmək çox vacibdir. O dövrdə saraydaxili çevrilişdən sonra hakimiyyət dəyişikliyi yeganə yolu silahlı qiyamdan ibarət idi və uğursuz bir qiyam onminlərlə müsəlmanın ölümü ilə

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 297.

² O zaman hakimiyyətə qarşı qiyam edənlər əsasən Əhli-beytdən – Zeydi və Həsənilərdən olduqlarına görə belə buyurur.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 264

nəticələnirdi. Bu baxımdan, məsum imamların bu növ mübarizələrdən ehtiyatlanması çox təbii idi. Bəzən onlar qiyam zamanının uyğun seçilmədiyinə görə tərəfdarlarını mübarizədən çəkindirirdilər. Belə mübarizələrdən biri Zeydin qiyamıdır. İmam Baqir və İmam Sadiqin Zeydə və onun qiyamına qarşı hədislərinə nəzər saldıqda görürük ki, onlar ümumiyyətlə qiyama, yəni o dövrün yeganə siyasi mübarizə vasitəsinə deyil, əslində, hələ qiyam zamanının gəlmədiyinə və o şəraitdə başlanan qiyamın iflas edəcəyinə görə etiraz etmişlər.¹

Qeyb dövründə hakimiyyət uğrunda mübarizəni qadağan edən hədislər bəzi qiyamların imamlar tərəfindən təsdiqlənməsi ilə də ziddiyyət təşkil edir. Siyasi mübarizənin icazəli olmasına dair dəlillərdən danışarkən bu məsələyə toxunacağam.

Bura qədər deyilənlərə əsasən, qeyb dövründə bütün siyasi hərəkət və rəhbərləri tağut və onlara beyəti küfr sayan, habelə evdə oturmağı vacib bilən hədislərin mətn baxımından da ciddi problemləri var, onlara istinadla qeyb dövründə bütün siyasi mübarizələri batil adlandırmaq tamamilə əsassızdır.

Ümumi nöqsanlardan əlavə, evdə oturmağın vacibliyinə dair hədislərin mətnində bir məqam da vardır. O da budur ki, Əbu Bəsinin hədisini çıxmaqla, onların hamısında müraciət tərəfi bir şəxs, yəni hədisi imamdan nəql edən rəvayətçidir. Bu baxımdan, onların məsum tərəfindən söylənməsi sübut olunsa belə, yenə belə bir ehtimal var ki, evdə oturmaq hökmü həmin şəxsə deyilmişdir. Xüsusən Cabirin hədisində bu ehtimal güclüdür. Çünki bəzi hədislərə görə, Cabir bəzən özünü dəliliyə vururmuş.² Əgər bu məlumat düzgün olsa, evdə oturmaq hədisinin həmin təqiyə istiqamətində, Cabiri xalqdan və etiqadi-siyasi işlərdən uzaq saxlamaq üçün deyilmiş olması mümkündür.

¹ Yenə orada, c 1, s 174; Məsudi, Mürucuz-zəhəb, c 3, s 206.

² Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 437, 443.

4. Zalım şahlara itaəti vacib sayan hədislər

Qeyb dövründə siyasi mübarizəni qadağan edən dördüncü qisim hədislər şahlara itaəti vacib sayan, etirazı qadağan edən hədislərdir. Xatırladım ki, bu kimi hədislərin bir qismi təqiyyə məqsədilə deyilmiş sözlərdir və təhlükəli şəraitlərə aiddir. Misal üçün, Peyğəmbərdən nəql olunur ki, təqiyyə üçün şaha tabe olmaq vacibdir.¹ Başqa bir hədisdə isə Allah rəsulundan belə nəql olunur: “Padşaha tabe olmaq vacibdir. Ona tabe olmayan Allaha tabe olmamışdır. Çünki Allah buyurub ki, özünüzü təhlükəyə atmayın”.² Göründüyü kimi, bu hədislər təhlükəli şəraitlərə aid ikinci dərəcəli hökmlərdən bəhs edir və bizim mövzumuzdan xaricdir.

Bəzi hədislərin isə ən azı zahirindən hər bir şəraitdə zalım şahlara itaətin vacib sayıldığı anlaşılr. Səduqun hədisinə görə, İmam Kazim şiələrə buyurub ki, şahınıza tabe olmamaqla özünüzü xar etməyin, ədalətli padşahın yaşaması, zalım padşahın isə islah olması üçün dua edin.³ Hədisi Əllamə Məclisi də qeyd etmiş,⁴ Məhəmmədtəqi Məclisi isə “səhih kimi həsən”⁵ adlandırmışdır.⁶

Məhəmmədtəqi Məclisinin yazdığına görə, İmam Əlinin Səfəvilərə dair tərifli bir hədisində Səfəvi dövlətinin qurulması, hətta Şah Abbasın öz oğlunu öldürməsi, Şah Səfinin və İkinci Şah Abbasın taxta çıxması da qeyd olunmuşdur.⁷

Bəzi hədislərə görə, şaha tabe olmaq vacibdir, ona qarğış etmək yox, dua etmək lazımdır və onun zülm etməsinin səbəbi xalqın etdiyi

¹ Səduq, Üyun əxbar əl-Rza, c 1, s 75.

² Səduq, əl-Əmali, s 418.

³ Yenə orada. Rəvayət sənədi belədir: Əhməd ibn Ziyad ibn Cəfər Həmədani, Əli ibn İbrahim, İbrahim ibn Həşim, Musa ibn İsmayıl, İsmayıl ibn Musa, İmam Kazım.

⁴ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 72, s 369.

⁵ Bütün rəvayətçiləri etimadlı onikiimamçı şiələr olan hədis Səhih (doğru) adlanır. Bütün rəvayətçiləri təriflənmiş onikiimamçı şiələr, ya da rəvayətçilərin bəzisi etimadlı, bəzisi təriflənmiş olan hədisə Həsən (yaxşı) hədis deyilir. Səhih kimi həsən hədis isə odur ki, bütün rəvayətçiləri etimada yaxın tərzdə təriflənmiş, ya da ricalda icma sahiblərindən olsunlar.

⁶ Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 2, s 492.

⁷ Yenə orada, s 492-494.

günahlardır.¹ Əllamə Məclisinin mötəbər hesab etdiyi başqa bir hədisə əsasən, şahları söymək, onlara qarğış etmək olmaz, əslində, xalq günahkar olduqda Allahın Özü şahların qəlbində qəzəb yaradır, onlar da xalqa zülm edirlər.² Məhəmmədtəqi Məclisi bu hədisi “səhih kimi bir hədis” adlandırmışdır.³

Rəvayət sənədlərinin tənqidi

Zalım şahlara itaəti vacib sayan, etirazı qadağan edən hədislər rəvayət sənədi baxımından çox qüsurludur. Səduqun İmam Kazimdən nəql etdiyi hədis Musa ibn İsmayılın və İsmayıl ibn Musa Kazimin rəvayətçi kimliklərinin tanınmaz olduğuna, barələrində müsbət fikir söylənmədiyinə görə zəif və etibarsız sayılır.⁴

Məhəmmədtəqi Məclisinin İmam Əlinin Səfəvi dövləti və şahları haqda təsdiqləyici hədisini Nömani əl-Qeybə kitabında qeyd etmişdir⁵ və sənəd baxımından ən bərbad hədislərdəndir. Bu hədisin sənədindəki Əli ibn Əhməd Bəndənicini İbn Qəzairi,⁶ İbn Davud⁷ və Hilli⁸ zəif və ziddiyyətli danışan saymış, digər rical alimləri də barəsində müsbət fikir söyləməmişlər. Rəvayət sənədində yer almış Übeydullah ibn Musa Ələvinin şəxsiyyəti barədə fikir yürüdülməmişdir. İbrahim ibn Übeydullah ibn Əla da naməlum şəxsdir, üstəlik, İbn Qəzairi ona aid edilən hədislərin yalan və ziddiyyətli olduğunu söyləyib belə bir şəxsin

¹ Yenə orada, s 492; Məclisi, Eyn əl-həyat, c 2, s 306-310.

² Məclisi, Eyn əl-həyat, c 2, s 309.

³ Məclisi, Ləvame Sahibqirani, c 2, s 492. Xatırladım ki, zalım hakimə itaətin vacibliyi məsələsi Səfəvi dövrünün əxbarilərinə qədər şiə alimlərinə yad olmuşdur. Bu düşüncə tərzini tarix boyu əksər əhli-sünnə firqələri - əsasən zahirilər, əşərilər və əhli-hədis ardıcılıarı irəli sürmüşlər. Bu gün isə daha çox sələfilər bu hökmün tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

⁴ Onlar haqda bir qədər öncə də məlumat verdim. Bax: səh. 142-143.

⁵ Bax: Nömani, əl-Qeybə, s 283-284. Rəvayət sənədi belədir: Əli ibn Əhməd Bəndənici, Übeydullah ibn Musa Ələvi, Abdullah ibn Həmmad Ənsari, İbrahim ibn Übeydullah ibn Əla, Übeydullah ibn Əla, İmam Sadiq.

⁶ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 82.

⁷ İbn Davud, Rical, s 260.

⁸ Hilli, Xülasə əl-əqval, s 369.

olmadığını, adın isə qondarma olduğunu güman etmişdir.¹ Tanınmaz rəvayətçilərdən biri də onun atası Übeydullah ibn Əladır.

Əllamə Məclisinin qeyd etdiyi son hədis də sənədsiz olduğuna görə zəifdir.

Mətnlərin tənqidi

Zalım şahlara tabe olmağın vacibliyi sağlam ağıl, Qurani-kərim və məsum sünnə baxımından qəbuledilməz məsələdir.

Hakimiyyət ilahi əhddir və Quran ayəsinə görə, zalımlar heç vaxt bu əhdə nail olmazlar.² Qurani-kərim xalqı zalımların əməlləri qarşısında məsuliyyətli bilir, xəbərdarlıq edir ki, onlara güvənsəniz, alov sizi də tutar və heç bir köməkçi tapmazsınız.³ Bir ayədə həddi aşanlara və fəsad törədənlərə,⁴ başqa bir ayədə də Allahı xatırlamayıb nəfsinə uyan və işlərində ifrata varan şəxslərə⁵ tabe olmaqdan açıq şəkildə çəkindirir. Allah zalım şahın yanına mühakiməyə gedən şəxsləri məzəmmət edir, imanlarını sorğulayır, təkidlə bildirir ki, insanlar tağuta küfr etməlidirlər.⁶

Zalım şahlara tabe olmağın vacibliyi barədə hədislər Quranla eyni məzmununda olan çoxlu hədislərlə də ziddiyyət təşkil edir. İslam hədislərinə görə, zülmə razı olan şəxs zalıma şərik sayılmışdır.⁷ İmam Sadiqdən nəql olunmuş bir hədisə görə, kim zalımı zülmündə üzrlü bilsə, Allah bir zalımı ona hakim edər, duasını qəbul etməz və məzlum olduğuna görə ona savab verməz.⁸

Zalım şaha itaət göstərmək o qədər qəbahətlidir ki, İslam peyğəmbərinin buyurduğuna əsasən, əgər bir müctəhid şaha tabe olsa,

¹ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 7.

² Bəqərə, 124.

³ Hud, 113.

⁴ Şüəra, 151-152.

⁵ Kəhf, 28.

⁶ Nisa, 60.

⁷ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 333.

⁸ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 334.

xalq öz dininə görə həmin müctəhiddən uzaqlaşmalıdır.¹ Başqa bir hədisdə imam Əraf surəsinin 28-ci ayəsinə² işarə ilə təəccüblə buyurur ki, heç kim Allahın zina etməyə, şərab içməyə əmr etdiyini güman eləmir, amma zalım şaha tabe olmaq əmrini Ona aid edirlər.³

Qısa şəkildə deyilənlərə əsasən, zalım şaha tabe olmaq şəriət baxımından qəbahətli işdir. Maraqlıdır ki, xüsusən Məclisilərin mübaligəli şəkildə tərifiyləri Səfəvilərin özləri də qaldırdıqları bir bayraq altında, bəzi hakim və şahlara qiyam və itaətsizliklə hakimiyyətə gəlmişdilər.

Qeyb dövründə siyasi mübarizənin icazəli olmasına dəlillər

Qeyb dövründə ədalətli cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparmaq İslam nöqteyi-nəzərindən nəinki haram deyil, hətta bəzi cəhətlərə görə vacibdir. Bu iddianı sübuta yetirməkdən ötrü çoxlu argument irəli sürmək olar. Biz bu hissədə yalnız dörd dəlillə – Zərəri dəf etməyin vacibliyi, Cəmiyyətdə ədaləti bərqərar etməyin vacibliyi, Pis işlərdən çəkəndirməyin vacibliyi və Bəzi qiyamların Əhli-beyt imamları tərəfindən təsdiqlənməsi dəlilləri ilə tanış olacağıq.

1. Zərəri dəf etməyin vacibliyi

Bildiyimiz kimi, insan ictimai varlıqdır, toplum halında yaşayır. Hər bir toplumun isə qayda-qanuna və onun qarantı olan dövlətə ehtiyacı var. Dövlət olmasa, cəmiyyətdə özbaşınalıq hökm sürər, cinayətlərin qarşısını alan polis, cinayətkarları cəzalandıran məhkəmə, habelə təhsil və müalicə sistemi olmaz. Dövləti də bəlli bir komanda, yəni hökumət idarə edir. Deməli, hər bir cəmiyyətin, ölkənin başında bir hökumətin olması vacibdir. Bu, ağılın hökmüdür və İmam Əlinin kəlamında da aydın şəkildə qeyd olunmuşdur. Xəvaric qruplaşması “Hökm yalnız Allaha

¹ Yenə orada, c 1, s 46.

² “Ədəbsizlik (büt-pərəstlik adəti üzrə Kəbəni çılpaq təvaf) etdikləri zaman: “Atalarımızı belə gördük. Bunu bizə Allah əmr etmişdir” - deyirlər. De: “Allah ədəbsizlik əmr etmər. Allaha qarşı bilmədiyiniz şeyimi deyirsiniz?!”

³ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 54.

məxsusdur!” şüarı ilə hakimiyyətdən imtina etdikdə, anarxizmə yönəldikdə imam buyurdu: “Haqq sözü batil mənada işlədirlər... Xalqın bir əmirinin olması qaçılmazdır; istər yaxşı, istərsə də pis”.¹

Deməli, cəmiyyətə birinin rəhbərlik etməsi çox vacib, vacib olduğu qədər də həssas və tələpəli məsələdir. Elə buna görə də, ağıl insanlara bu məsələdə zəiflik göstərməməyi, zalım şahın hakimiyyətə gələcəyi təqdirdə gözlənilən ziyanları nəzərə alıb öncədən dəf etməyi, yəni hakimiyyət uğrunda mübarizəni nəinki qadağan etmir, hətta vacib sayır. Dini mətnlərə, habelə Mülazimə qaydasına əsasən isə, ağılın hökm etdiyi hər bir işə şəriət də hökm edir.

2. Ədaləti bərqərar etməyin vacibliyi

Fəslin əvvəlində qeyd etdiyim kimi, ədalətli qanunların və ədalətli rəhbərin hakim olduğu bir cəmiyyətdə yaşamaq bəşəriyyətin tarixi arzusudur. Lakin unutmamaq lazım deyil ki, Allah belə bir cəmiyyət qurmağı məhz insanın özünə tapşırılmışdır. Allahın bəxş etdiyi və daxili peyğəmbər sayılan ağıl bunu tələb edir, ədalətli cəmiyyətin faydalarını, zülm və haqsızlığın hakim olduğu cəmiyyətin ziyanlarını nəzərə alıb ədalətli sistem qurmağın zəruriliyinə hökm edir.

Allah müqəddəs kitabında dəfələrlə insanları ədalətli olmağa,² digərləri ilə ədalətli rəftar etməyə,³ ədalətli hökm verməyə⁴ çağırmış, zalımları lənətləmiş,⁵ ədalətli cəmiyyətin qurulmasını peyğəmbər və kitab göndərməsinin məqsədi kimi qeyd etmişdir.⁶ Elə isə peyğəmbərliyin tamamlandığı, bir də ilahi kitabın nazil olmayacağı, son peyğəmbər canişininin də qeybdə olduğu bir dövrdə ədalətli cəmiyyət qurmaq nədən qadağan olunsun?! Zalım şahların insanları zülm altında saxladığı, daim təhqir etdiyi bir şəraitdə xalq nə üçün ona qarşı mübarizə

¹ Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 82, xütbə: 40. İmam Rzadan da oxşar hədis nəql olunmuşdur. Bax: Səduq, İləl əl-şərai, c 1, s 253.

² Nəhl, 76, 90.

³ Nisa, 127, 135; Mümtəhinə, 8.

⁴ Nisa, 58; Maidə, 42; Hucurat, 9.

⁵ Hud, 18.

⁶ Hədid, 25.

haqqına malik olmasın?! Bir halda ki, bu haqqı ona Tanrının Özü vermiş və müqəddəs kitabında buyurmuşdur: “Hər hansı bir tayfa öz vəziyyətini dəyişmədikcə, Allah da onun vəziyyətini dəyişməz!”¹

Az öncə İmam Əlinin və İmam Rzanın dövlətin, hakimiyyətin vacibliyinə və anarxizmin qəbuledilməz olduğuna dair hədislərini² qeyd etdim. Əgər qeyb dövründə də cəmiyyəti idarə edən bir hakimin olması qaçılmazdırsa, bəs nə üçün o, ədalətli biri olmasın? Zalım şaha qarşı çıxmaq, etiraz etmək necə haram ola bilər, halbuki Allah rəsulu buyurub: “Kim Allahın haramlarını halal edən, əhdini pozan, Peyğəmbər yoluna qarşı çıxan, Allahın bəndələrinə qarşı haqsızca və düşməncə davranan zalım padşahı görüb əməli və sözü ilə ona etiraz etməsə, Allah (qiyamətdə) onu həmin zalımla eyni yerə (cəhənnəmə) göndərər”.³ Həmçinin İmam Əlidən nəql olunmuş bir hədisdə deyilir: “Zalım şah yanında ədalətli sözü söyləmək (bir çox əməllərdən) daha fəzilətlidir”.⁴

Bu baxımdan, cəmiyyətdə ədaləti bərqərar etmək vacib məsələdir və bundan ötrü siyasi mübarizə nəinki haram deyil, hətta vacibdir.

3. Pis işlərdən çəkindirməyin vacibliyi

İslamın vacib hökmlərindən biri də yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkindirməkdir. Bu hökm fərdlərdə bir-birinə qarşı məsuliyyət hissi və cəmiyyətdə sosial nəzarət sistemi yaradır.

Qurani-kərim yaxşı işlərə dəvət edib pis işlərdən çəkindirməyi möminlərin xüsusiyyətlərindən⁵ və İslam peyğəmbərinin əsas əmrlərindən biri⁶ kimi təqdim etmiş, Loğmanın müsəlmanlara da nümunə olacaq nəsihətlərini qeyd edərkən namaz qılmaqdan sonra

¹ Rəd, 11.

² Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 82, xütbə: 40; Səduq, İləl əl-şərai, c 1, s 253.

³ Təbəri, Tarix, s 995. Sübhani zalım şahlara tabe olmağa dair Səhih-Müslimdə nəql olunmuş hədisi tənqid edərkən həm də bu hədisə istinad etmişdir. Bax: Sübhani, əl-Hədis əl-nəbəvi beynəl-rivayəti vəl-dirayə, s 167.

⁴ Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 542, hikmət: 374.

⁵ Tövbə, 71, 112, Həcc, 41.

⁶ Əraf, 157.

onu¹ vurğulamışdır. Allah müsəlmanların ən yaxşı ümmət olduğunu bildirəndən dərhal sonra onların məhz yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkəndirmək xüsusiyyətinə diqqət çəkmişdir².

Yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkəndirmənin müxtəlif formaları vardır. Yuxarıda Peyğəmbərdən qeyd etdiyim hədisdə onun söz və əməl formaları göstərilmişdir. İmam Əlidən nəql olunmuş bir hədisdə isə deyilir: “Pis işi qəlbi, dili və əli ilə inkar etməyən şəxs dirilər arasında bir ölüdür”.³

Yaxşı işləri və onları yerinə yetirənləri qəlbən sevmək, pis işləri və onları yerinə yetirənləri isə sevməmək, habelə dillə yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkəndirmək İslam alimləri arasında mübahisə mövzusu deyil. Əllə, yəni zorla dəvət və çəkəndirməyə gəldikdə isə, bunun bir çox hallarda əks-effekt verməsi heç kəsə sirr deyil. İnsana zorla namaz qıldırmaq, yaxud onu döyə-döyə paxıllıqdan çəkəndirmək olmaz. Əslində, pis iş fərdi olduqda, digərlərinə ziyan vurmadiqda ondan çəkəndirmə yalnız dillə olmalıdır. Lakin söhbət ictimai zərərləri olan bir işdən gedirsə, məsələn, birisi insanları döyür, təhqir edirsə, yolu, körpünü dağıdırsa, onun əllə olsa belə, durdurulması vacibdir.

Zalım şah da məhz belə nümunələrdəndir. Onun şəxsi həyatına aid günahları özünə aiddir, bu məsələlərdə ona yalnız nəsihət vermək, onu dillə çəkəndirmək olar. Lakin həm də şah kimi ictimai fəsadlar törədir, xalqa zülm edir, işgəncə verir, ev-eşiklərindən didərgin salırsa və dillə verilən nəsihətlər işə yaramırsa, onu bu pis əməllərdən əllə çəkəndirmək mümkündürsə, əllə, ictimai etirazla mümkündürsə, bu yolla çəkəndirmək lazımdır. Bu haqda Qurani-kərimdə belə buyrulur: “Sizə nə olub ki, Allah yolunda, “Ey Rəbbimiz, bizi əhalisi zalım olan bu şəhərdən çıxar, bizə Öz tərəfindən mühafizəçi göndər, yardımçı yolla!”

¹ Loğman, 17.

² Ali-İmran, 110. Yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkəndirmək barədə hədislər də kifayət qədərdir, ancaq ixtisara riayət etmək məqsədilə bu haqda danışmağa lüzum görmədik. Bax: Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 16, s 117-284.

³ Müfid, əl-Müqniə, s 808-809; Tusi, Təhziib əl-əhkam, c 6, s 181.

– deyə dua edən aciz kişilər, qadınlar və uşaqlar uğrunda vuruşmursunuz?”¹

Deyilənlərə əsasən, şah xalqa zülm edərsə, ictimai fəsad və cinayətlər törədərsə, ona qarşı mübarizə aparmaq həm də pis işlərdən çəkəndirmək baxımından vacib əməldir.

4. Bəzi qiyamların məsum imamlar tərəfindən təsdiqlənməsi

Əhli-beyt imamları öz sözlərində bəzi qiyamları təsdiqləmişlər ki, bunun özü hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizənin icazəli olmasına dəlildir. Bu qiyamların bəzisi onların dövrlərində (11-260h.q.) baş tutmuşdur, bəzisi də İmam Mehдинin zühuruna yaxın baş tutacaq. İmamların dövrünə aid belə qiyamlara nümunə kimi Zeyd ibn Əlinin və Fəxx şəhidi Hüseyin ibn Əlinin qiyamını göstərmək olar. İmam Baqir və İmam Sadiq qiyamın nəticəsiz olacağına görə Zeydi qınayıb, öz tərəfdarlarını ona qoşulmaqdan çəkindiriblər,² amma onu heç vaxt tağut və ya fasiq adlandırmayıblar.³ Eyni fikri Fəxx şəhidi və onun qiyamı barədə də söyləmək olar.⁴ İmam Mehдинin qiyamından öncə baş tutacaq qiyamlara misal kimi isə yəmənli seyidin qiyamını göstərmək olar. Bəzi hədislərə görə, imamın zühur əlamətlərindən biri məhz bu qiyamdır. Belə ki hədisdə deyilir: “Onun bayrağı hidayət bayrağıdır. O, doğru yoldadır və haqqa çağırır. Ondən üz çevirən hər bir müsəlman cəhənnəm əhlidir”.⁵ Bu kimi hədislərdən görünür ki, qeyb dövründə siyasi mübarizə dini baxımdan icazəlidir və heç də mütləq şəkildə qadağan edilməyib.

¹ Nisa, 75.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 174; Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 711. Maraqlıdır ki, İmam Baqirin səhabələrindən yalnız Süleyman ibn Xalid qiyamda iştirak etmişdi. Bax: Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 183; Tusi, Rical əl-Tusi, s 215-216.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 174; Məsudi, Mürucuz-zəhəb, c 3, s 206.

⁴ Bax: Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 366; Əbülfərəc İsfahani, Məqatil əl-Talibiyyin, s 289-291, 302.

⁵ Nömani, əl-Qeybə, s 264; Tusi, əl-Qeybə, s 447; Müfid, əl-İrşad, c 2, s 368, 375. Yəmənli seyidin qiyamına dair hədislər sənəd və mətn baxımından zəif ola bilər. Ancaq siyasi mübarizəni qadağan edən hədislər də zəif idi və bu ziddiyyət onların etibarsız sayılmasına kifayət edir.

Təhlilin yekunu

Səfəvilər dövründə xalqın siyasi iştirakdan məhrum qalmasını və məzlumluğunun davam etməsini təhlil edərək bu nəticəyə gəldik ki, bu məsələ həm də bəzi din alimlərinin hədismərkəzliliyinin, onların hakimiyyəti dəyişmək üçün mübarizəyə qarşı çıxmalarının nəticəsi olmuşdur. Bəzi alimlər siyasi mübarizəni qadağan edən, qeyb dövründə bütün bayraqları tağut sayan, şaha tabe olmağı vacib bilən hədislərin təsiri altına düşmüş, açıq şəkildə və ya həmin hədisləri yaymaqla xalqı zalım şahlara qeyd-şərtsiz tabe olmağa çağırmışlar.

Hədislərin tənqidindən sonra aydın oldu ki, həm mənbə, həm sənəd, həm də mətn və məzmun baxımından çoxlu nöqsanları var, onları zalım şaha qarşı mübarizənin haram olmasına argument kimi irəli sürmək yolverilməzdir. Ancaq Səfəvilər dövrünün bəzi alimləri ya mötəbər kitablarda gəldiyinə, ya da sənədlərini səhih saydıqlarına görə həmin hədislərə etimad etmiş, nəticədə hədismərkəzli yanaşma göstərmişlər. Halbuki hədislərin araşdırılmasında ən əsas məsələ onları ağıl və Quran kimi daha güclü dəlillərlə ölçməkdir. Əlbəttə, dövrün siyasi şəraiti və Səfəvi şahlarının məzhəbi də bu məsələdə təsirsiz ötüşməmişdir.

Hər halda, əgər sözügedən alimlər hədismərkəzli yanaşma seçməyib hədislərin tənqidində deyilən məsələlərə diqqət yetirsəydilər, habelə Zərəri dəf etməyin vacibliyi, Cəmiyyətdə ədaləti bərqərar etməyin vacibliyi və Yaxşı işlərə dəvət etməyin və pis işlərdən çəkəndirməyin vacibliyi kimi əqli və Quran dəlillərini nəzərə alsaydılar, belə bir mövqe seçməzdilər.

İkinci nəticə: Müsəlmanlar arasında təfriqənin və məzhəb qarşıdurmalarının güclənməsi

İslam birliyini, müsəlman qardaşlığını qorumaq dinin ən mühüm, ən zəruri prinsiplərindən biridir. Erkən İslam çağından bu günə qədər İslamı və müsəlmanları məhv etməyə çalışan amansız düşmənlərin olduğunu nəzərə alsaq, sağlam insan ağılı da birliyi vacib sayır. Bundan əlavə, çoxlu Quran ayələri və məsum rəhbərlərin hədisləri vəhdətin qorunmasını tapşırır, məzhəbi qarşıdurmaları qadağan edir. Əlbəttə, İslam birliyi dedikdə hər hansı firqənin öz inanclarından imtina etməsi nəzərdə tutulmur. Məqsəd bir-birini təkfir etmədən, söymədən, lənətləmədən, digər firqələrin etiqadlarına və müqəddəslərinə hörmətsizlik etmədən dinc birgəyaşayışdır; hansı ki, Səfəvilər dövründə riayət olunmadı və acı nəticələrə gətirib çıxardı.¹

Səfəvilər dövründə məzhəb qarşıdurmaları

Səfəvilər dövlətinin qurulmasından və On iki imamçı şiəliyin rəsmi məzhəb kimi elan olunmasından sonra əhli-sünnə davamçılarına qarşı bəzi haqsızlıqlar başlandı. Şiələr əsrlərlə qeyri-şiə hakimlərinin istismarı və bəzən işgəncəsi altında olduqlarına görə bu, çox da gözlənilməz deyildi. Səfəvilər dövründə şiə və sünnilər arasında ədavət və

¹ Səfəvilər dövləti biz azərbaycanlıların milli qürur mənbəyi, qüdrət amilidir. Biz bu səbəbdən təkcə zəngin dövlətçilik irsinə malik deyil, həm də vaxtilə imperiya qurmuş bir xalq kimi tarixə düşmüşük. Bu dövlət bizim din və məzhəb keçmişimizi də özündə əks etdirir. Lakin bütün bunlar heç kimə tarixi təhrif etmək haqqı vermir. Bəli, geosiyasi və məzhəb amilindən irəli gələrək kimlərsə ara-sıra Səfəvilərə hücum edir, bu dönəmi tariximizin qara səhifəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bu, nə qədər yanlışdırsa, tam əks mövqe seçib Səfəvi şahlarını bütün ittihamlardan uzaq bilmək də bir o qədər yanlış və uğursuz cəhddir. Ən doğrusu ağa ağ, qaraya qara demək, tarixi olduğu kimi təqdim etməkdir.

qarşıdurma elə bir həddə idi ki, Sansonun yazdığına görə, iranlılar deyirdilər: "Əgər sünni ilə şiəni bir yerdə qaynatsalar, onların bədənlərinin heç bir zərrəsi o birinə yaxınlaşmaz və hər biri digərinə qarşı nifrəti qoruyub-saxlayar!"¹

Səfəvilər dövlətində sünnilərə qarşı təqib və nifrəti aşağıdakı üç başlıq altında davam etdirəcəyəm:²

a) Bəzi şahların dövlət daxilindəki sünnilərə qarşı kobudluğu

Bəzi yazıçılar Səfəvilərin əhli-sünnə ardıcıllarını qətlə yetirməsinə dair böyük mübaligələrə yol versələr də, onların bəzilərinin zorakılığını inkar etmək də olmaz. Bu baxımdan, Şah İsmayıl xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, bəlkə də, yeni dövləti qurduğuna və təbii olaraq, çoxlu problemlərlə qarşı-qarşıya qaldığına, habelə Əhli-beyt məzhəbi və onun hökmləri barədə məlumatının yetərsiz olduğuna görə digər məzhəblərə qarşı kəskin fikirdə olmuşdur. Şah İsmayılın atasının sünni hakimlərlə döyüşdə öldürüldüyünü³ nəzərə alsaq, onun əhli-sünnə ardıcıllarına qarşı təqiblərində intiqam hissinin də təsirsiz olmadığını ehtimal etmək olar.

Hər halda, Şah İsmayıl öz şahlığını elan edəndən sonra əmr etdi ki, şiə atributlarını dirçəltsinlər, üçüncü şəhadəti azana daxil etsinlər, buna qarşı çıxanların isə başlarını bədənlərindən ayırsınlar.⁴ Aləmarayi-Səfəvi kitabının yazdığına görə, özü Təbrizin came məscidində xütbədən sonra

¹ Sanson, Səfərnəmə, s 207.

² Əlbəttə, bu o demək deyil ki, yalnız şiələr ümmətin parçalanmasına səbəb olub və yalnız Səfəvilər öz dövlətində yaşayan sünnilərə qarşı zorakılığa yol veriblər. Əslində, Səfəvilər dövləti yaranandan sonra Osmanlı imperatorluğu da Anadolu şiələrini özünə təhdid hesab edib onlara qarşı faciəli qətlialmlara başladı. Bu barədə yeniçerilərin Sultan Səlimə etiraz məktublarına toxunmaq kifayət edər. Onlar yazmışdılar: "Anadoluda qırx beş minə yaxın, İranda da iyirmi min insan rafizilik və mürtədlik ittihamı ilə qılınclan keçirildi". Bax: İspanaqqı Paşazadə, İnqilab əl-İslam beynəl-xəvassi vəl-əvam, s 118. Hər halda, bu yazı şiə cəmiyyətlərinə və şiə hədismərkəzliliyinə aid olduğu üçün vəhdətin Əhli-sünnə tərəfindən hədis maneələrini araşdırmayacağıq.

³ Xandəmir, Tarix Həbib əl-siyər, c 4, s 434.

⁴ Yenə orada, c 4, s 467.

xəncərini qınından çıxardı və onun əmri ilə hamı Əhli-beytin haqqını qəsb edənlərə qarşı bəraət¹ etdi.² Bəzi məlumatlara görə, əhli-sünnə alimlərini də ilk üç xəlifəyə lənət və ya ölüm dilemması qarşısında qoyurdu.³

Şah İsmayılın Heratdakı nümayəndəsi Qulucan sünni hakim, kəndxuda və ruhaniləri lənətləməyə dəvət edir, azca gecikənlərin boynunu vururdu.⁴ Digər Səfəvi sərkərdəsi olan Nəcm-Saninin məzhəbi zorakılığı da tarixdə xüsusi qeyd olunmuşdur.⁵

b) Əhli-sünnə müqəddəslərinə qarşı təkfir və lənətin yayılması

Bəzi Peyğəmbər səhabələrinin, xüsusən də ilk üç xəlifənin və əhli-sünnə yanında xüsusi mövqeyi olan Aişənin təkfir edilməsi və lənətlənməsi tarix boyu şiə-sünni qarşıdurmalarının yaranmasında böyük rol oynamışdır. Səfəvilərin əsas rəqibi və düşməni olan Osmanlı dövləti sünni məzhəbli olduğuna görə Səfəvilər dövləti yaranandan sonra bu amil olduqca gücləndi və demək olar ki, dövlət siyasətinə çevrildi. Şah İsmayıl Səfəvi bildirirdi ki, mən şahlığı yalnız dinin yayılması və Əhli-beyt düşmənlərinin lənətlənməsi üçün istəyirəm.⁶ O, Təbrizdə tac qoyandan sonra əmr etmişdi ki, bazarlarda ilk üç xəlifəni lənətləsinlər, buna etiraz edənlərin də boynunu vursunlar.⁷ Tarixi məlumatlara görə, saray adamlarının biri müvəqqəti olaraq lənətin tərک edilməsini təklif edəndə Şah Təhmasib oradaca onu öldürmək istəmiş, ancaq seyid olduğuna görə fikrindən daşınmışdı.⁸

¹ Hansısa şəxsə və ya əmələ qarşı narazılığını, etirazını bildirməyə Bəraət deyilir.

² Naməlum, Aləmarayə-Səfəvi, s 64-65.

³ Cəzairi, əl-Ənvar əl-nömaniyyə, c 2, s 27.

⁴ Naməlum, Aləmarayə-Səfəvi, s 346-347.

⁵ Yenə orada, s 371-372. Səfəvilər tərəfindən sünnilərin, Osmanlılar tərəfindən də şiələrin qətləminə dair bax: Hüseyni, Əvamile-fərhəngi-məzhəbiye-tənəş beyne-Səfəviyyə və Osmani, s 9-18.

⁶ Naci, Risalə dər padşahiye-Səfəvi, s 159.

⁷ Rumlu, Əhsənüt-təvarix, c 2, s 977.

⁸ Münşi Qumi, Xülasə əl-təvarix, c 1, s 263.

Səfəvi dövlətində təbərrailər adlı bir qrup vardı, işləri xəlifələri, Əhli-beyt düşmənlərini və qatillərini lənətləməkdən, pisləməkdən ibarət idi. Onlar bazarlarda gəzib ilk üç xəlifəni lənətləyirdilər.¹

Səfəvi şahlarından əlavə, bəzi şiə alimləri də lənətin tərəfdarı, hətta təbliğatçısı olmuşlar. Bu qrupun ən öncüllərindən və önəmlilərindən olan Mühəqqiq Kərəki (868-940 h.q.) Səfəvilər dövrünün əvvəllərində "Nəfəhat əl-lahut fi lən əl-cibtı vət-tağut" risaləsini "şiəliyə mənsub olan zəif etiqadlı insanlara" cavab olaraq yazmışdır. O bu kitabında birinci və ikinci xəlifələri kafirlikdə və münafıqlıqda ittiham etmiş, onları lənətləməyi icazəli saymışdır.² Bəzi məlumatlara əsasən, bir yerə gedəndə təbərrailərin biri onun yanında gedir, ilk iki xəlifəni və onların tərəfdarlarını ucadan lənətləyirmiş.³ Mühəqqiq Kərəkinin nəvəsi Seyid Hüseyn Müctəhid Kərəki də bu ənənəni davam etdirmiş, İkinci Şah İsmayılın ölüm təhdidinə baxmayaraq, onu tərk etməmiş.⁴

İlk üç xəlifənin, bəzi Peyğəmbər xanımlarının, Üməyyə və Abbasi xəlifələrinin təkfir edilməsi və lənətlənməsi Səfəvilər dövrünün din alimləri arasında geniş yayılmışdı. Qazi Nurullah Şüştəri (956-1019 h.q.) bəzi Peyğəmbər səhabələrini və zövcələrini şiə yanında məlun bilirdi.⁵ Həmin dövrün nüfuzlu alimlərindən olan Əllamə Məclisi ilk üç xəlifəni lənətləməyin tərəfdarı idi, özü onları və onları sevənləri lənətləyirdi.⁶ O, həm Öməri, həm də onu müsəlman bilən hər kəsi kafir və məlun sayırdı.⁷ Dövrünün qazisi və şeyxülislamı olmuş Əlinəqi Kəmərei (953-1030 h.q.) əhli-sünnə ardıcıllarını təkfir edir, müşriklər kimi murdar sayırdı.⁸ Səfəvilər dövrünün sonlarının əxbəri alimlərindən olmuş Şeyx Hürri Amili (1033-1104 h.q.) kafirləri, fasiqləri, imamət müxaliflərini və

¹ Yerə orada, c 1, s 73.

² Kərəki, Nəfəhat əl-lahut, s 42.

³ Bəhrani, Löləə əl-Bəhreyn, s 153.

⁴ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 2, s 73.

⁵ Mərəşi Şüştəri, Məsəib əl-nəvasib, s 231-232.

⁶ Məclisi, Mirat əl-üqul, c 5, s 48, Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 82, s 268.

⁷ Məclisi, Cila əl-üyun, s 88-89.

⁸ Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət, c 3, s 1174.

böyük günah edənləri lənətləməyin tərəfdarı olmuş, bəzi hədislərə istinadla lənətə layiq olanları lənətləməyənlərin özlərini də lənətlik hesab edirdi.¹

Əlbəttə, qeyri-şiiələrin təkfir edilib lənətlənməsi Əhli-beyt alimlərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmur. Hətta Səfəvilər dövrünün əksər alimləri də sünniləri müsəlman bilir, bəziləri xəlifələrin də açıq şəkildə və ifrat həddə lənətlənməsinə qarşı çıxırdı. Misal üçün, Şeyx Bəhayini (953-1030 h.q.), Feyz Kaşanini və Seyid Nemətullah Cəzairini bu qrupdan hesab etmək olar. Cəzairi Mühəqqiq Kərəkinin lənət məsələsində ifratçılığını tənqid etmiş, bunun şahlar arasında fitnə, müharibə və qətlərə səbəb olduğunu bildirmişdir. O deyirdi ki, Kərəkidən fərqli olaraq, Şeyx Bəhayi digər məzhəblərin ardıcılları ilə yaxşı rəftar edir, fitnə və qarşıdurmaların qarşısını alırdı. Cəzairinin yazdığına görə, Məkkədə yaşayan bəzi Əhli-beyt alimləri İsfahan alimlərinə məktub yazıb bildirmişdilər ki, siz İsfahanda xəlifələri lənətləyir və söyürsünüz, biz şərif hərəmlərdə bundan ötrü təzyiqlərə məruz qalırıq.²

Feyz Kaşani də digər məzhəblərin ardıcıllarını lənətləməyə qarşı çıxıb bildirirdi ki, imanın dərəcələri var və imaməti inkar edənləri kafir saymaq olmaz.³

Bütün bunlarla bərabər, lənətləmə ənənəsi cəmiyyətdə elə oturuşdu ki, bir müddətdən sonra İkinci Şah İsmayıl onu qadağan edəndə, Cünabədinin yazdığına görə, "İran əhalisinin əksəri matəmə qərq oldu".⁴ Əlbəttə, İkinci Şah İsmayılın səyləri nəticə vermədi, din

¹ Hürri Amili, *əl-Fəva'id əl-tusiyyə*, s 511-517. Qeyd etməliyəm ki, bəzi Osmanlı alimləri də təkfir məsələsində ifrata varmışlar. Onların biri Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı və "İkfar əl-şiiə", "Risalə fi bəyan firqə əl-zallə", "Risalə fi təkfir əl-rəvafiz" və digər kitabçaların müəllifi olan Kamal Paşazadədir (873-940 h.q.). Bax: Bulut, *Osmanlı-Safevi mücadelesinde ulemanın rölü: Kemal Paşazade örneği*, s 180.

² İbn Əbi Cümhur, *Əvəli əl-ləali*, c 1, s 13-14 (Müqəddimə). Həmçinin bax: Bəhrani, *Löləə əl-Bəhreyn*, s 153.

³ Feyz Kaşani, *Dəh risalə*, s 138, 195-196.

⁴ Cünabədi, *Rövzə əl-Səfəviyyə*, s 1196.

alimləri əhli-sünnə müqəddəslərini lənətləməyi onun leksik mənası ilə izah etdilər və şahın özü şübhə altına düşdü.¹

Əhli-sünnə müqəddəslərini lənətləmək məsələsində mühüm məqamların biri 9 rəbiüləvvəl və ya Eydüz-Zəhra (Zəhra bayramı) mərasimləridir. Bəzi insanların düşüncəsinə görə, 9 rəbiüləvvəl ikinci xəlifə Ömər in Əbu Lölə tərəfindən öldürüldüyü gün idi. Buna görə həmin gündə bayram keçirirdilər və o bayramlar da Ömərə lənət və təhqirlə yadda qalırdı.²

c) Əhli-sünnə məzhəbli qonşu dövlətlərlə müharibələr

Səfəvilər dövləti qərbdən Osmanlı imperiyası, şimal-şərqdən özbəklər, şərqdən Hindistan Qurkaniləri ilə həmsərhəd idi. Onların hər üçü əhli-sünnə məzhəbli dövlətlər idi və təbii ki, qonşu torpaqlarında şiə dövlətinin yaranmasından məmnun deyildilər.

Səfəvilərin ən güclü və ən mühüm rəqibi Osmanlılar idi. Səfəvi dövləti öz həyatı boyunca Osmanlılarla onlarla böyük və kiçik müharibədə olmuşdur. Onların arasında ilk döyüş 1514-cü ildə Birinci Şah İsmayıl Səlimin şahlığı zamanında baş vermiş Çaldıran döyüşü, son döyüş də Şah Səfi ilə Dördüncü Sultan Muradın zamanında, 1638-ci ildə baş tutmuş döyüş idi. On minlərlə müsəlmanın ölümünə səbəb olmuş bu döyüşlər olduqca böyük insani və iqtisadi itkilərdən əlavə, ümmət arasında təfriqənin güclənməsinə, müsəlman dövlətlərin zəifləməsinə də gətirib çıxardı.

Səfəvi dövləti Osmanlı dövlətindən əlavə Hind Qurkaniləri (932-1247 h.q.) və özbəklər, xüsusən də Şeybanilər dövləti (907-108 h.q.) tərəfindən təhdid olunurdu, əsasən Xorasan və digər şərq bölgələri üstündə onlarla vuruşurdu.

Şiə-sünni müharibələri şahların qürur, təkəbbür və ekspansiyasından qaynaqlansa da, bəzən məzhəb təəssübkeşlikləri də

¹ Münşi, Tarix-e-Ələmaraye-Abbasi, c 1, s 153-154.

² Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət, c 1, s 455. Həmçinin bax: Hüseyni, Əvamile-fərhəngi-məzhəbiye-tənəş beyne-Səfəviyyə və Osmani, s 7-9.

mühüm rol oynayır. Bəzi Səfəvi şahlarının sünnilər əleyhinə sərt tədbirləri və əhli-sünnə müqəddəslərinin lənətlənməsi, xüsusən də sünni dövlətlərində şiə əleyhinə ictimai rəyin formalaşdırılmasında və təəssübkeş sünni döyüşçülərinin şiələrlə müharibəyə təhrik edilməsində çox təsirli olmuşdur. Əbəs deyil ki, Osmanlı alimləri yeniçrilərin müsəlman qətləminə etirazlarına cavab olaraq şiələrin kafir və mürtəd olmaları, ilk xəlifələri, Peyğəmbərin səhabə və zövcələrini lənətləmələri üzərində təkid göstərirdilər.¹ Özbəklər də özlərinin Səfəvilər dövlətinə qarşı işğalçı hücumlarında şiələrin Aişəni və ilk üç xəlifəni lənətləmələrindən bəhanə kimi istifadə edirdilər.²

Məsələnin təhlili

İslam təlimləri, xüsusən də Qurani-kərim İslam birliyinə böyük əhəmiyyətlə yanaşır müsəlmanları bir-birinə qardaş adlandırırsa da,³ Səfəvilər dövründə (1501-1722) şiə və sünnilər arasında gərginlik, qarşıdurma, hətta qanlı döyüşlər baş verdi.

Şiə alimləri Səfəvilər dövləti yaranandan sonra müstəsna imkanlar əldə etdilər, onların bəzisi mühüm dini və dövlət vəzifələrinə yüksəldilər, şahların yanında böyük nüfuza malik oldular, ancaq ümumilikdə məzhəbi qarşıdurmaların və İslam ümmətinin parçalanmasının qarşısını ala bilmədilər, ya da o dövrün şəraitinə əsasən, ümumiyyətlə, belə bir qayğıları olmadı. Heç şübhəsiz, onlar əhli-sünnə müqəddəslərinin lənətlənməsinin nəticələrindən, Osmanlıların və özbəklərin bundan şiələr və Səfəvilər əleyhinə sui-istifadə etmələrindən xəbərdar idilər. Yuxarıda qeyd etdim ki, şiə alimləri Məkkədən məktub yazıb İranda lənətləmə ənənəsinin genişlənməsinə

¹ Bax: İspanaqçı Paşazadə, İnqilab əl-İslam beynəl-xəvassi vəl-əvam, s 118-119.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Zəndiyyə və digərləri, Pəyamədhaye-bərgozariye-ayinhaye-məzhəbiye-şiə dər doreye-Səfəviyyə, s 40-42; Hüseyni, Əvamile-fərhang-i-məzhəbiye-təneş beyne-Səfəviyyə və Osmani, s 18-25.

³ Hucurat, 10: "Həqiqətən, iman gətirənlər qardaşdılar".

etirazlarını bildirmişdilər.¹ Buna baxmayaraq, həm əhli-sünnə müqəddəslərinin lənətlənməsi, həm də əhli-sünnə ardıcılılarına qarşı nifrət, düşmənlik, bəzən də təkfir² Səfəvilər dövrünün sonuna qədər davam etdi, ancaq çox az alim İslam birliyinin qorunmasının vacibliyindən, digər məzhəblərin müqəddəslərinə qarşı təhqir və lənətlərin icazəli olmadığından danışdı. Alimlərin nə üçün lənəti tərk etməyə hazır olmadıqları çox düşündürücüdür; çünki nə Qurani-kərimdə, nə də əqli hökmlərdə belə bir zərurət vardır. Bunun zəruri olduğu yalnız hədislərdə təlqin olunur. Bu məsələdə açar mövzuların biri bəraətdir ki, çox zaman lənətləyərək nifrət bildirmə kimi başa düşülür. Bir hədisdə deyilir ki, Əhli-beyti sevdiyini iddia edən, ancaq onların düşmənlərinə qarşı bəraət etməyən adam yalançıdır.³ İmam Sadiqə də belə bir söz aid edilmişdir ki, bizə zülm edənlərin kafir olmasına şübhəsi olan şəxsin özü kafirdir.⁴ Bu hədislərdə lənətləməkdən söhbət açılmasa da, lənətləmənin yayılmasında və çoxalmasında çox mühüm rol ifa etdiyi şübhəsizdir.

Buna əsasən, əhli-sünnə müqəddəslərini kafir saymaqda və lənətləməkdə, sünnilərə qarşı düşmənlikdə, bəzən onları kafir saymaqda, bəzi din alimlərinin Quran təlimi olan müsəlman birliyinə diqqətsizliyində bəzi hədislər əsas amil olmuşdur.⁵ Alimlər həmin hədislərin təsiri altına düşərək o dövrdə geniş yayılmış hədismərkəzli yanaşmanı seçmişlər. Əlbəttə, demək istəmirik ki, yalnız təfriqə

¹ İbn Əbi Cümhur, Əvali əl-ləali, c 1, s 13-14 (Müqəddimə). Həmçinin bax: Bəhrani, Lölə əl-Bəhreyn, s 153.

² Səfəvilər dövrünün əvvəlindən sonuna qədər bəzi din alimləri Əhli-sünnənin kafir olması barədə yazmış, bəziləri də onlara cavab verib digər məzhəb ardıcılılarının müsəlman olduqlarını isbat etmişlər. Bax: Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət, c 1, s 82.

³ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 27, s 58.

⁴ Hürri Amili, Vəsail əl-şia, c 28, s 345.

⁵ Əlbəttə, bəzi Əhli-sünnə alimləri də xalq arasında şialərə qarşı nifrət və düşmənlik yaratmış, bəziləri şialəri kafir saymış, onlara qarşı cihadın vacib olduğuna dair fətva vermişlər. Bu barədə bax: Cəfəriyan, Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət, c 1, s 38-42, 83-84, 89-108; Ənsari Qumi, Təhlili əz ədəbiyyate-fiqhe-siyasiye-üləma dər dövləthaye-Osmani və Səfəvi, s 10; Emecen, Selim I, c 36, s 409.

hədisləri məzhəbi qarşıdurmalara və iki müsəlman dövlətinin bir-biri ilə vuruşmasına səbəb olmuşdur. İslam tarixində iki şiə dövləti və ya iki sünni dövləti arasında da çoxlu müharibələr baş vermişdir. Lakin həmin hədisləri sözügedən qarşıdurmaların və ümmət arasında təfriqənin ən mühüm amillərindən biri hesab etmək olar. O hədislər olmasaydı, Şah İsmayılın əhli-sünnəyə qarşı elə güclü nifrəti də olmazdı; olsaydı da, ən azı, din alimləri onun təfriqə siyasətlərini dəstəkləməzdilər, Mühəqqiq Kərəki ilk xəlifələri lənətləmək yerinə müsəlman birliyi barədə kitab yazardı, Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında gərginlik yarandığı zaman iki tərəfin alimləri birliyi qorumağın vacibliyinə dair fətva verərdilər, bir-birinə qarşı təkfir və cihad fətvası deyil.

Məzhəbi qarşıdurmalara və ümmətin təfriqəsinə səbəb olan hədisləri, habelə İslam ümmətinin vəhdətini qorumağın vacibliyinə dair dəlilləri araşdırarkən ixtilaf, lənət və təkfir hədislərinin Quran ayələri ilə daban-dabana zidd olduğu ortaya çıxır. Allah Quranda hətta kitab əhli olan qeyri-müsəlmanları da söz birliyinə, dinc birgəyaşayışa dəvət edir və ortaq inanclar üzərində təkid göstərir.¹ Belə olan təqdirdə Əhli-beyt imamlarının lənət və təkfir tərəfdarı olması, etiqad və əməllərdə şiələrlə saysız-hesabsız ortaq nöqtələri olan müsəlmanlarla qarşıdurma və müharibəyə həvəsləndirməsi imkansızdır.

Məzhəbi qarşıdurmanı və ümmətin parçalanmasını gücləndirən hədislər

Səfəvilər dövründə şiə və sünnilər arasında gərginliyə, qarşıdurmaya və döyüşlərə səbəb olan hədislərin hər birini araşdırmaq təbii ki, bu yazının imkanları xaricindədir. Bu hissədə uyğun hədislərə üç başlıq altında işarə vuracağam: Səhabələrin mürtəd olmasına dair hədislər, İmaməti inkar edənlərin küfrü barədə hədislər və əhli-sünnənin müqəddəslərini təhqir etmək və lənətləmək barədə hədislər.

¹ Ali-İmran, 64: "Söylə: "Ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan bir kəlməyə tərəf gəlin: Allahdan başqasına ibadət etməyə, Ona şəriq qoşmayaq və Allahı qoyub bir-birimizi Rəbb qəbul etməyə".

1. Səhabələrin mürtəd olmasına dair hədislər

Bəzi şia hədisləri ilk baxışdan Allah rəsulunun vəfatından sonra bir neçə nəfərdən başqa bütün müsəlmanların mürtəd olduğunu göstərir. Belə hədislərin məzmunu əhli-sünnə firqəsinin bəzi hədis mənbələrində də mövcuddur.¹

Şia mənbələrində Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanların mürtəd olması barədə dörd hədis qeyd olunmuşdur:

1. Sədir Seyrəfinin hədisi

Bu hədisə əsasən, İmam Baqir buyurmuşdur: "Peyğəmbərin vəfatından sonra üç nəfərdən başqa hamı döndü (mürtəd oldu): Miqdad ibn Əsvəd, Əbuzər Qifari və Salman Farsi. Bir qədər sonra insanlar məsələdən xəbərdar olub beyətdən imtina etdilər. Nəhayət, Əmirəlmöminini (İmam Əlini) zorla aparıb beyət etdirdilər".² Eynilə bu hədisi Kəşşi³ və Əyyaşi⁴ də nəql etmişdir.

2. Əbu Bəkr Həzrəminin hədisi

Bu hədisə əsasən, İmam Baqir buyurmuşdur: "Üç nəfərdən başqa hamı döndü (mürtəd oldu): Salman, Əbuzər və Miqdad. Əmmar da sonradan onlara (üç nəfərə) qoşuldu".⁵

3. Büreyd ibn Müaviyənin hədisi

Bu hədisə əsasən, İmam Baqir buyurmuşdur: "Peyğəmbərin vəfatından sonra üç nəfərdən başqa hamı döndü (mürtəd oldu): Miqdad

¹ Bax: Buxari, Səhih-Buxari, c 8, s 119-121.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 245-246. Hədisin iki sənədi belədir: 1. Əli ibn İbrahim, atası İbrahim, Hənnan ibn Sədir, Sədir, İmam Baqir; 2. Məhəmməd ibn Yəhya, Əhməd ibn Məhəmməd, Məhəmməd ibn İsmayıl, Hənnan ibn Sədir, Sədir, İmam Baqir.

³ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricəl, c 1, s 26-31. Rəvayət sənədi belədir: Əbu İshaq Həmdüyə ibn Nəsir və İbrahim ibn Nəsir, Məhəmməd ibn Osman, Hənnan ibn Sədir, Sədir, İmam Baqir.

⁴ Əyyaşi, Təfsir əl-Əyyaşi, c 1, s 199. Rəvayət sənədi belədir: Hənnan ibn Sədir, Sədir, İmam Baqir.

⁵ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricəl, c 1, s 47-52. Rəvayət sənədi belədir: Əli ibn Həkəm, Seyf ibn Əmirə, Əbu Bəkr Həzrəmi, İmam Baqir. Eynilə bu hədis əl-İxtisas kitabında da gəlmişdir. Bax: Müfid, əl-İxtisas, s 10. Rəvayət sənədi belədir: Əli ibn Hüseyn ibn Yusif, Məhəmməd ibn Həsən, Məhəmməd ibn Həsən Səffar, Məhəmməd ibn İsmayıl, Əli bin Həkəm, Seyf ibn Əmirə, Əbu Bəkr Həzrəmi, İmam Baqir.

ibn Əsvəd, Əbuzər Qifari və Salman Farsi. Sonra insanlar məsələni başa düşüb onlara qoşuldular".¹

4. Əmr ibn Sabitin hədisi

Bu hədisə əsasən, İmam Sadiq buyurmuşdur: "Peyğəmbərin vəfatından sonra üç nəfərdən başqa hamı kafir olub öz keçmişinə qayıtdı: Salman, Miqdad və Əbuzər Qifari. Sonradan Əmmar ibn Yasir də onlara qoşuldu".²

Bu hədisləri Səfəvi dövrünün alimlərindən Feyz Kaşani³, Məhəmmədtəqi Məclisi⁴ və Əllamə Məclisi⁵ öz əsərlərində qeyd etmişlər.

Hədislərin sənədlərinin tənqidi

Kəşşi və Tusinin rical kitablarında yazdıqlarına əsasən, birinci hədisin sənədlərində ortaq halqa olan Hənnan ibn Sədir vaqifidir.⁶ Tusi əl-Fihrist kitabında onu etimadlı şəxs kimi təqdim etsə də,⁷ Hilli, bəlkə də, digər rical alimlərinin, xüsusən də bəzi xüsusiyyətlərini yazmış Nəccaşinin⁸ onu etimadlı rəvayətçi kimi təqdim etmədiyinə görə barəsində vəqfi, yəni dayanmağı üstün tutmuşdur.⁹

Hədis sənədlərinin digər müştərək rəvayətçisi və Hənnanın atası olan Sədir Seyrəfi də naməlum rəvayətçidir, Kəşşinin iki zəif hədisindən başqa¹⁰ barəsində heç bir mənfi və ya müsbət fikir bildirilməmişdir.

¹ Müfid, əl-İxtisas, s. 6. Rəvayət sənədi belədir: Bir qrup səhabə, Məhəmməd ibn Həsən ibn Vəlid, Məhəmməd ibn Həsən Səffar, Əyyub ibn Nuh, Səfvan ibn Yəhya, Məsənnə ibn Vəlid Hənnat, Büreyd ibn Müaviyə, İmam Baqir.

² Yenə orada. Rəvayət sənədi belədir: O, (Cəfər ibn Hüseyn Mömin və ya kitabın müəllifi), Məhəmməd ibn Həsən ibn Vəlid, Məhəmməd ibn Həsən Səffar, Məhəmməd ibn Hüseyn, Musa ibn Sədan, Abdullah ibn Qasim Həzrəmi, Əmr ibn Sabit, İmam Sadiq.

³ Feyz Kaşani, əl-Vafi, c. 2, s. 199, c. 5, s. 730-731.

⁴ Məclisi, Rövzə əl-müttəqin, c. 4, s. 218.

⁵ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c. 34, s. 274, c. 64, s. 165.

⁶ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c. 2, s. 830; Tusi, Rical əl-Tusi, s. 334.

⁷ Tusi, əl-Fihrist, s. 119.

⁸ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s. 146.

⁹ Hilli, Xülasə əl-əqval, s. 342.

¹⁰ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c. 2, s. 469-470.

Üçüncü və dördüncü hədislərin yeganə mənbəyi əl-İxtisas kitabıdır. Bu kitabın Şeyx Müfidə aid olması sübuta yetməmiş, bir çox faktlar bunu inkar etmişdir.¹ Bununla yanaşı, dördüncü hədis Musa ibn Sədanın² və Abdullah ibn Qasim Həzrəminin³ zəif rəvayətçi və qali olduqlarına görə zəif sayılır.

Buna əsasən, bu hədislər arasında yalnız Kəşşinin ikinci hədisə dair sənədi əsaslıdır ki, orada da "İrtəddən-nas", yəni "camaat döndü" ifadələri işlənmişdir və özü də yalnız vahid bir xəbərdir. Birinci hədisdə fiqhi baxımdan mürtədliyə daha aydın dəlalət edən "Kanən-nas əhlə riddə bədən-nəbi", yəni "Peyğəmbərdən sonra insanlar riddə əhli (mürtəd) oldu" cümləsi, dördüncü hədisdə də küfrə daha aydın dəlalət edən "İrtəddən-nas əla əqabihim kuffarən", yəni "İnsanlar kafir halda öncəki vəziyyətlərinə döndülər" cümləsi keçmişdir, ancaq bu hədislərin sənədləri yetərli deyil.

Hədislərin mətnlərinin tənqidi

Hədislərin mənasını müsəlmanların Peyğəmbərin vəfatından sonra kafir və mürtəd olması kimi başa düşmək doğru deyil. Bu qənaət əvvəla bir çox Quran ayələrinə ziddir. Sözsüz ki, Peyğəmbər səhabələri arasında nadürüst və hətta münafiq adamlar vardı, onların bəzisi o həzrətdən sonra daha pis oldular, ancaq bir neçə nəfərdən başqa hamısının küfrə dönməsi mümkün deyil. Çünki Allah Öz kitabında onlara çoxlu təriflər yağdırmış, onları ən yaxşı ümmət adlandırmışdır.⁴ Öz rəhbərinin vəfatından sonra hamılıqla küfrə dönən bir ümmət ən yaxşı ümmət ola bilməz. Üstəlik, bu məsələ gerçək olsa, Allah rəsulunu uğurlu bir rəhbər saymaq da doğru olmayacaq!

¹ Bax: Şübeyri Zəncani, Şeyx Müfid və kitabe-İxtisas, s 191-225.

² Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 404; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 90.

³ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 226; İbn Qəzairi, əl-Rical, s 78; Tusi, Rical əl-Tusi, s 341.

⁴ Ali-İmran, 110: "(Ey müsəlmanlar!) Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətsiniz, yaxşı işlər görməyə çağırır, pis əməllərdən çəkindirir və Allaha inanırsınız".

Sözügedən iddianı rədd etmək üçün aşağıdakı ayəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

"(İslamı) ilk əvvəl qəbul edib (bu işdə) önə keçən mühacirlərə və ənsara, həmçinin yaxşı işlər görməkdə onların ardınca gedənlərə gəldikdə, Allah onlardan, onlar da Allahdan razıdırlar. (Allah) onlar üçün əbədi qalacaqları, altından çaylar axan bağlar hazırlamışdır. Böyük səadət budur!"¹

Ayədən başa düşülür ki, məqsəd bir-iki nəfər deyil, mühacir və ənsardan çoxlu səhabələrə şamil olur. Ağlabatan da deyil ki, Allah bu ifadələrlə, məsələn, ənsarı tərifləsin, bir neçə ildən sonra isə istisnasız olaraq, onların hamısı kafir və mürtəd olsun.

Bu hədisləri səhabələrin mürtəd olmasına dəlil kimi qəbul edən şəxs onlardakı izzət – şübhə doğuran ciddi nəql fərqlərini də qəbul etməlidir. Çünki onların bəzisi yalnız üç nəfəri (Miqdad, Salman, Əbuzər), bəzisi dörd nəfəri (Miqdad, Salman, Əbuzər və Əmmar) istisna edir. Bir hədisə görə isə Əbu Bəsir sözügedən üç nəfərdən başqa hamının mürtəd olduğunu söyləyəndə İmam Sadiq buyurdu: "Bəs Əbu Sasan və Əbu Ümrə Ənsari harada idi?!"² Bu hədisə əsasən, onların sayı beşə çatır. Başqa bir hədisə görə isə İmam Sadiq onların yeddi nəfər olduğunu bildirir.³

Deyilənlərə əsasən, bu növ hədislər arasında etibarlısı olsa belə, onlarda işlənmiş "İrtidat", yəni dönmək, qayıtmaq feilini leksik mənasında başa düşməliyə, dindən dönmək mənasını ifadə edən kəlam və fiqh termini kimi yox. Bu fikrə görə, hədislərin mənası odur ki, Peyğəmbərin vəfatından sonra səhabələrin əksəriyyəti onun bəzi tapşırıqlarını yanlış anladılar, yaxud görməzdən gəldilər və ona canişin seçmək məsələsində İslamdan öncəki meyarlara qayıtdılar.⁴ Bu fikir bəzi

¹ Tövbə, 100.

² Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 1, s 38. İmamın məqsədinin belə rəvayətləri rədd etmək olduğunun mümkünlüyünü nəzərə alaraq, bu hədisi yuxarıda qeyd etmədim.

³ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 1, s 34-35. Bu hədisdə "Döndü" (və ya: "Mürtəd oldu") sözlərinin yerinə "Həlak oldu" cümləsi keçdiyinə görə yuxarıda araşdırmadım.

⁴ Əlbəttə, hədis çox sərtidir və İmam Əlinin imamlığı barədə azca düşüncələri də İslamdan xaric hesab edir!

oxşar hədislər tərəfindən də təsdiqlənir. O cümlədən, Kuleyninin yazdığına görə, İmam Baqir səhabələrin dönməsini, qayıtmasını şərh edərkən ənsarın Səqifədəki gizli iclasına toxunaraq buyurub ki, insanlar Peyğəmbərin vəfatından sonra cahiliyyət ənənələrinə qayıtdılar, o dövrün adamları kimi rəftar etdilər.¹ Yəni xüsusi məsələ, yaxud məsələlərdə ya bilərəkdən, ya da bilmədən Peyğəmbərin istəyindən dönmək nəzərdə tutulur.

Bu hədislərin kəlam və fiqh baxımından küfr və mürtədlik kimi başa düşülməsi İslamın ümumi şərtlərinə də ziddir. Bu barədə danışacağıq.

2. İmaməti inkar edənlərin küfrü barədə hədislər

Bəzi şiə hədislərində Əhli-beyt imamlarının imamlığını inkar edənlər təkfir olunmuşlar. Bəzi alimlər bu inancı bütün qədim şiə alimlərinə aid etmişlər.²

Kuleyninin hədislərinə görə, Əhli-beyt imamlarının imamlığını inkar edənlərə cəhənnəm odu vəd edilmişdir,³ İmam Baqir, İmam Sadiq və İmam Kazimdən nəql olunmuşdur ki, bizi inkar edən kafirdir.⁴ Bir hədisdə də İmam Baqir Allah rəsulundan nəql edir ki, Əlinin vilayətini tərk və fəzilətlərini inkar edən şəxs İslamdan çıxmışdır.⁵ Şeyx Səduqun İmam Sadiqdən nəql etdiyi hədisə görə də imamı inkar edən kafir və mürtəddir.⁶ Bu barədə digər hədislər də vardır.⁷

Hədisləri Səfəvi dövrünün alimlərindən Feyz Kaşani,⁸ Hürri Amili⁹ və Əllamə Məclisi¹⁰ də öz əsərlərində qeyd etmişlər.

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 296.

² Müfid, Əvail əl-məqalat, s 44.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 429, 432.

⁴ Yenə orada, s 187, 437, c 2, s 388-389.

⁵ Bərq, əl-Məhasin, c 1, s 186.

⁶ Səduq, Mən la yəhzuruhul-fəqih, c 4, s 104.

⁷ Bax: Bərq, əl-Məhasin, c 1, s 89-90; Səduq, əl-Əmali, s 264; Səduq, Savab əl-əmal, s 209-210.

⁸ Feyz Kaşani, əl-Vafi, c 16, s 809.

⁹ Hürri Amili, Vəsail əl-şiə, c 28, s 323, 351-354.

¹⁰ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 23, s 88-89, c 69, s 131-138.

Hədislərin tənqidi

Təbii ki, bu barədə hədislərin hamısı sənəd baxımından səhih deyil. Onların bir çoxu Abdullah ibn Məhəmməd Yəmani, Məni ibn Həccac Bəsri, Həsən ibn Əbdürrəhman, Əli ibn Əbu Həmzə, Məhəmməd ibn Cümhur, Əbu Asim Sicistani və digər bu kimi rəvayətçilərə görə zəifdir. Hər halda, bu kimi mövzularda rəvayət sənədinin səhih olub-olmaması çox da əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu, Peyğəmbərin əksər səhabələrinin kafir olması anlamına gəlir ki, öncəki bəhsdə dediyim kimi, bu da həm Quranla, həm ağılla, həm səhih sünnə ilə, həm də tarixi həqiqətlərlə ziddiyyət təşkil edir.

Buna baxmayaraq, imamı inkar edənlərin küfrü barədə hədislər bütün mötəbərlik kriteriyalarına cavab verdiyi təqdirdə - bu heç də asan deyil - onları zəruri bir qeydlə qəbul etmək olar. O da bundan ibarətdir ki, burada “küfr” sözündə məqsəd İslamın əksi olan küfr deyil ki, imamı inkar edənlərə kafir və ya mürtədə dair fiqh hökmləri aid olsun. Əslində, burada məqsəd kamil iman qarşısında küfrdür və imamı inkar edən şəxs imanın bəzi dərəcələrini əldən vermiş olur. Necə ki, küfr sözü Qurani-kərimdə də həmişə İslam qarşısında işlənməmiş, bəzən şükür qarşısında, nemətin küfrü¹ və ya ilahi bir əmri tərk etmək² mənasında işlədilmişdir.³

İman və küfrün dərəcələri

Ayə və hədislərə əsasən, iman və küfrün müxtəlif dərəcələri var, hər bir müsəlman və möminin kamil mömin olmadığı kimi, hər bir kafir də terminoloji kafir sayılmır.

“Küfr” sözü lüğətdə örtmək, gizlətmək deməkdir.⁴ Toxumu torpaqla örtdüyünə görə əkinçiyə də “kafir” deyirlər.⁵ Qurani-kərimdə

¹ Bəqərə, 152.

² Bəqərə, 85.

³ Bax: Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 389-390.

⁴ Fərahidi, əl-Eyn, c 5, s 357.

⁵ Cövhəri, əl-Sihah, c 2, s 808; İbn Mənzur, Lisan əl-ərəb, c 5, s 146.

Hədid surəsinin 20-ci ayəsində gəlmiş "kafirlər" sözündə məqsəd də əkinçilərdir.¹

Bu baxımdan, "küfr" sözü müxtəlif həqiqətləri gizlətmək mənasında işlədilir: Allahın varlığını, Allahın birliyini, həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyini, İmam Əlinin vilayətini, Əhli-beyt imamlarının imamlığını və s. Bu həqiqətlər iman və küfrün dərəcələrini təşkil edir.

Əlbəttə, "küfr" sözünün kəlam və fiqh sahələrində terminoloji mənası da var. Bu, Bir Allahı, yaxud həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyini inkar etməkdən və ya onlardan birinin inkarıyla nəticələnən hər hansı inancdan ibarətdir. Çoxlu hədislərə görə, insana İslam hökmlərini şamil edən, onu İslam ümmətinə daxil edən müsəlmanlıq şərti iki şəhadətdən, yəni Allahın birliyi ilə həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinə şəhadətdən ibarətdir.² Nümunə olaraq, səhih sənədli bir hədisdə İmam Sadiq buyurmuşdur:

"İman İslama şamil olur, ancaq İslam imana şamil olmur. İslam Allahın birliyinə şəhadətdən və Allah rəsulunu təsdiq etməkdən ibarətdir. Bununla qanlar qorunur, nikah və irs hökmləri işləyir və insan müsəlman ümmətindən sayılır".³

Bəzi Quran ayələri də bu məsələ üzərində təkid göstərir.⁴

Bundan əlavə, bir çox əməl və günahlar hədislərdə küfr kimi təqdim olunmuşdur, halbuki onların hamısını terminoloji küfrə aid etmək mümkün deyil. Sözügedən əməllər bunlardır: ibadətdən qaçmaq və böyük günahlar etmək,⁵ namaz qılmamaq,⁶ bidət etmək.⁷ Həmçinin

¹ "Bu elə bir yağısa bənzəyir ki, onun yetişdirdiyi bitki əkinçilərin xoşuna gələr..."

² Bərqı, əl-Məhasin, c 1, s 90; Səduq, Kəmaləddin, s 401.

³ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 25.

⁴ Bax: Hucurat, 14: "Bədəvi ərəblər: "Biz iman gətirdik!" – dedilər. (Onlara) de: "Siz iman gətirməmisiniz! Ancaq: "Biz İslamı qəbul etdik!" – deyin. Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmamışdır".

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 384.

⁶ Yenə orada, s 386.

⁷ Yenə orada, s 397.

bəzi hədislərdə riyakarlığı şirk adlandırmışlar¹ ki, aydın olduğu kimi, burada da məqsəd şirkin leksik mənasıdır.

Deyilənlərə əsasən, imamı inkar edən şəxsin bəzi şiə alimləri tərəfindən kafir sayılması küfrün xüsusi mənasına aiddir, kəlam və fiqh elmlərindəki mənasına deyil. Qədim mühəddislərdən Şeyx Səduq iki şəhadəti müsəlmanlıq üçün kifayət edən şərt hesab etmişdir.² Şeyx Müfid də Əhli-beyt düşməninin terminoloji mənada kafir olmaması üzərində təkid göstərmişdir.³ Sonrakı dövrlərdə də şiə alimlərinin mütləq əksəriyyəti imamət inkarçılarını terminoloji kafir bilməmişdir. Səfəvilər dövrünün alimlərindən olmuş Feyz Kaşaniyə görə, yalnız ömrünün sonuna qədər ısrarlı nasibi⁴ olan və tövbə etməyən şəxs kafir və lənətə layiq hesab olunur.⁵ O bu barədə çoxlu hədislərin olduğunu bildirərək İmam Sadiqdən bir hədis qeyd etmişdir. Həmin hədisə görə, imam əhli-sünnəni kafir hesab edənlərə etirazla buyurmuşdur ki, siz öz etiqadi üstünlüyünüzə görə onları müsəlman saymırsınızsa, gərək biz də etiqadi üstünlüyümüzə görə sizi müsəlman saymayaq! (Əslində isə) İslam və imanın dərəcələri var. Ola bilsin, biri onun bir dərəcəsinə, digəri isə yeddi dərəcəsinə sahib olsun.⁶

Deyilənlərə əsasən, Əhli-beyt imamlarının imamlığını inkar edənlərin küfrünə dair hədislərdə⁷ məqsəd İslam qarşısında olan terminoloji küfr deyil, yalnız və yalnız leksik mənada və kamil iman

¹ Yenə orada, s 293, 294.

² Səduq, əl-Hidayə, s 54; Səduq, Kəmaləddin, s401.

³ Müfid, əl-Məsail əl-ükbəriyyə, s 61.

⁴ İmam Əli və ya digər Əhli-beyt imamları ilə düşmənlik edən şəxs Nasibi adlanır. Bütün müsəlmanlar Əhli-beyt sevgisini Quran və sünnə əmri bildiklərinə görə nasibini bəzi Əhli-sünnə alimləri də kafir bilmişlər.

⁵ Feyz Kaşani, Dəh risalə, s 195.

⁶ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 43.

⁷ Bir daha xatırladım ki, bu araşdırmanın mövzusunı nəzərə alaraq, həmin hədislərin hamısını araşdırma bilmədim. Onların hamısının etibarsız olması da mümkündür. Burada əsasən bu fikir üzərində dayandım ki, onlar etibarlı olsalar belə, kiminsə İslamdan çıxdığı anlamına gələ bilməzlər.

qarşısında başa düşülən küfr ola bilər ki, bu da insanı müsəlmanlıqdan çıxarmır.¹

3. Əhli-sünnə müqəddəslərinə qarşı təhqir və lənət hədisləri

Bəzi şiələrin əhli-sünnə müqəddəslərini təhqir etmələri, lənətləmələri İslam ümmətində təfriqənin və məzhəb qarşıdurmalarının güclənməsinin mühüm amillərindən biri olmuşdur. Allahın kitabının birlik və qardaşlığa dair təkidli tövsiyələrinə baxmayaraq, yenə bəzi hədislər təhqir və lənətə çağırmış, nəticədə müsəlman firqələrinin ardıcılıqları arasında dərin uçurum yaratmışdır.

Bu hədislərin bir qismi “Qüreyşin iki bütü” və ya “Qüreyşin iki sənəmi” duası kimi məşhurdur və əslində, Qüreyşdən olan iki Peyğəmbər səhabəsinə ardıcıl lənətlərdən ibarətdir. Bu hədislərə görə, bir gün İmam Əli məscidə girdi, orada heç kimin olmadığını düşünərək ucadan gecə namazı qılmağa başladı, vitr namazının duasında “Qüreyşin iki bütü” duasını oxudu. Namazını bitirəndən sonra İbn Abbasın məsciddə olduğunu bilib ona buyurdu ki, bu duanı əzbərləsin və Əhli-beytdən başqa heç kimə söyləməsin.

Bu duaya əsasən, həmin iki nəfər Allahın dinini və kitabını təhrif etmişlər, kafir olmuşlar, şəhərləri viran qoymuş, bəndələri fəsada sürükləmişlər. Onların ardıcılıqlarını, dostlarını da lənətləyəndən sonra iddia olunur ki, onlar Peyğəmbər evini alt-üst, onun dostlarını həlak etmiş, uşaqlarını öldürmüş, canişinini minbərdən məhrum və imamlığını inkar etmişlər və s.² Məlumdur ki, bu dua və lənətlərin müəllifi kim olubsa, məqsədi ilk iki xəlifə olan Əbu Bəkr və Ömərdən başqası olmayıb.

“Qüreyşin iki bütü” duası, güman ki, ilk dəfə Seyid ibn Tavusun və Xacə Nəsirəddin Tusinin müəllimlərindən olmuş Əbu Səadat Əsəd ibn Əbdülqahir Səfəruyə İsfahaninin (?-640 h.q.) “Rəşh əl-vila fi şərḥ əl-dua”

¹ Peyğəmbərin bəzi səhabə və zövcələrinin küfrü barədə saxta hədislər üçün bax: Məruf Həsəni, əl-Mövzuat fil-asari vəl-əxbar, s 183-195.

² Səfəruyə İsfahani, Rəşh əl-vila fi şərḥ əl-dua, s 58-62.

kitabında qeyd olunmuşdur. Müəllif onu Əmirəlmömininin gizli sirlərindən və mühüm zikrlərindən biri kimi qeyd etmiş, o həzrətin və digər imamların gecə-gündüz oxuduqlarını bildirmiş, etimadlı rəvayətçilərin səhih hədisi kimi təqdim etmişdir.¹

Bu hədisi Səfəruyə İsfahanidən sonra Həsən ibn Süleyman Hilli (?-802 h.q.-dən sonra) "rəvayət olunmuşdur" və "eşidilmişdir" qeydləri ilə özünün əl-Möhtəzər kitabında yazmış,² Mövla Əli İraqi hicrətin 878-ci ildə onu şərh etmişdir.³ Sonra da Kəfəmi (840-905 h.q.) onu əl-Misbah (Cünnə əl-aman) kitabına salmışdır.⁴

Səfəvilər dönəminin alimlərindən olmuş Mühəqqiq Kərəki bu duanı öz risaləsində yazmış,⁵ Əllamə Məclisi onu şiələr arasında məşhur dua adlandıraraq⁶ Kəfəmidən nəql etmişdir.⁷

Şiə hədis kitablarında bəzi səhabə və xəlifələri lənətləmək barədə digər hədislər də qeyd olunmuşdur. Onların bəzisi Bəni-Üməyyə xəlifələrinə, xüsusən də Yezidə aiddir və mövzumuzdan xaricdir. Mən burada əhli-sünnə yanında xüsusi mövqeyi olan üç xəlifənin və Aişənin lənətlənməsi barədə hədisləri qısa şəkildə araşdırmağa çalışacağam. Bu barədə məşhur mənbələrdən ən mühüm hədislər ayrı-ayrılıqda, qalanı isə ümumi şəkildə tənqid olunacaqdır.

Kuleyninin əl-Kafi kitabının Rövzə bölməsində qeyd etdiyi hədisə görə, İmam Baqir iki nəfəri (ilk iki xəlifəni) məzəmmət edəndən sonra buyurmuşdur ki, bizim başımıza gələn bütün bəla və müsibətlərin əsasını onlar qoymuşlar, Allahın, mələklərin və bütün insanların lənəti olsun onlara.⁸ Başqa bir hədisə görə, iki şeyxin (ilk iki xəlifənin) İmam Əli

¹ Yenə orada, s 58, 63.

² Hilli, əl-Möhtəzər, s 71, 111-113.

³ Əfəndi, Riyaz əl-üləma, c 4, s 150.

⁴ Kəfəmi, əl-Misbah, s 552-553.

⁵ Kərəki, Nəfəhat əl-lahut, s 44.

⁶ Məclisi, Bihar əl-ənvər, c 30, s 394.

⁷ Yenə orada, c 82, s 260-261.

⁸ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 245. Hədisin iki sənədi belədir: 1. Əli ibn İbrahim, İbrahim, Hənnan ibn Sədir, Sədir Seyrəfi, İmam Baqir; 2. Məhəmməd ibn Yəhya, Əhməd ibn Məhəmməd, Məhəmməd ibn İsmayıl, Hənnan ibn Sədir, Sədir Seyrəfi, İmam Baqir.

ilə rəftarını və onların tövbə etməməsini xatırladandan sonra buyurmuşdur ki, Allahın, mələklərin və bütün insanların lənəti olsun onlara.¹ Habelə qeyd olunmuşdur ki, İmam Sadiq hər bir vacib namazdan sonra dörd kişi və dörd qadını lənətləyirmiş: filankəs, filankəs, filankəs və Müaviyə; filankəs, filankəs, Hind və Müaviyənin bacısı Ümm əl-Həkəm.²

Kuleyninin dördüncü hədisi İmam Kazimdən nəql olunmuşdur. Bu hədisə görə, Əli ibn Sued zindanda olan imama məktub yazıb bəzi məsələləri soruşmuşdu. Sualların biri bu idi: "İki kişi malını Allah yolunda xərcləyən bir kişinin mallarını zorla alır, hətta öz çiyinə yükləyib evlərinə aparırlar. Bu işlə həmin iki kişi kafir olur, yoxsa yox?" Bura qədər kişinin məqsədi bəlli deyil, ancaq İmam Kazimə aid edilən cavabdan təxmin etmək olar ki, iki kişidə məqsəd iki xəlifə, məzlum kişidə məqsəd də İmam Əli olmuşdur. Guya imam cavabda belə yazmışdı: "Həmin iki nəfər ondan öncə də münafiq idi, Allahın sözünü rədd edir, Peyğəmbərini ələ salırdı. Həmin iki kişi kafirdir, Allahın, mələklərin və bütün insanların lənəti olsun onlara!"³

Kəşşi özünün məşhur hədisində İmam Sadiqdən nəql edir ki, Bəni-Haşim övladları öz kiçik və böyüklərinə iki xəlifəni aşağılamağı, onlara qarşı bəraət etməyi tapşıırırlar.⁴ Səffarın İmam Baqirdən nəql etdiyi

¹ Yenə orada, s 246. Rəvayət sənədi belədir: Hənnan ibn Sədir, Sədir Seyrəfi, İmam Baqir.

² Yenə orada, c 3, s 342. Hədisin iki sənədi belədir: 1. Məhəmməd ibn Yəhya, Məhəmməd ibn Hüseyn ibn Əbül-Xəttab, Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Bəzi, Xeybəri, Hüseyn ibn Süveyr, İmam Sadiq; 2. Məhəmməd ibn Yəhya, Məhəmməd ibn Hüseyn ibn Əbül-Xəttab, Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Bəzi, Xeybəri, Əbu Sələmə Sərrac, İmam Sadiq.

³ Yenə orada, c 8, s 124-125. Hədisin üç sənədi belədir: 1. Bir qisim şia rəvayətçisi, Səhl bin Ziyad, İsmayıl ibn Mehran, Məhəmməd ibn Mənsur Xüzai, Əli ibn Sued, İmam Kazim; 2. Məhəmməd ibn Yəhya, Məhəmməd ibn Hüseyn ibn Əbül-Xəttab, Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Bəzi, Həzmə ibn Bəzi, Əli ibn Sued, İmam Kazim; 3. Həsən ibn Məhəmməd, Məhəmməd ibn Əhməd Nəhədi, İsmayıl ibn Mehran, Məhəmməd ibn Mənsur Xüzai, Əli ibn Sued, İmam Kazim.

⁴ Tusi, İxtiyar Mərifə əl-rical, c 2, s 464-465. Hədisin sənədi belədir: Nəsr ibn Sabah, İshaq ibn Məhəmməd Bəsri, Məhəmməd ibn Cümhur Əmmi, Musa ibn Bəşşar Vəşşa, Davud ibn Nöman, İmam Sadiq.

hədis də İmam Əlinin iki kişiylə lənətindən xəbər verir. Hədisin məzmunundan başa düşmək olur ki, söhbət iki xəlifədən gedir. Bu hədisə görə, Xəvaric qruplaşmasının bir üzvü İmam Əlini sevdiyini iddia edərək onunla iki xəlifə kimi əməl etmək şərtilə beyət etmək istəyəndə imam onu təkzib etmiş, həmin iki nəfəri də lənətləmişdi.¹

Şeyx Müfid "rəvayət olunmuşdur" qeydi ilə həzrət Zəhra üçün qısa bir ziyarətnamə nəql etmişdir. Orada deyilir: "Allah sənin irsinə mane olan, səni haqqından məhrum edən və sözünü qəbul etməyən şəxsə lənət eləsin!"²

Səfəvi dövrünün alimlərindən olmuş Əllamə Məclisi öz kitabının yalnız bir babında ilk üç xəlifəyə qarşı 173 hədis toplamışdır ki, onların bəzində lənətlər də vardır.³

Sonda bir məşhur hədisə toxunmağı vacib hesab edirik. Bu hədis bəlli bir şəxsə lənət barədə olmasa da, təhqir və lənəti icazəli sayan ən mühüm hədislərdən sayılır. Bu hədisə əsasən, Allahın rəsulu buyurmuşdur: "Məndən sonra şəkk və bidət əhlini görsəniz, onlara qarşı bəraətinizi bildirin, onları çox söyün, çox pisləyin, onlara böhtan atın⁴ ki, İslamda fəsad yaratmağa tamahlanmasınlar; insanlar da onlardan uzaqlaşsınlar və bidətlərini öyrənməsinlər".⁵

Əllamə Məclisi bu hədisi kitabında qeyd edərək bidət əhlini təhqir etməyin, onlar barədə qeybət etməyin vacibliyi kimi izah etmiş,

¹ Səffar, Bəsair əl-dərəcət, s 411-412. Hədisin sənədi belədir: Əbbad ibn Süleyman, Məhəmməd ibn Süleyman, Süleyman Deyləmi, Harun ibn Cəhn, Səd Xəffaf, İmam Baqir.

² Müfid, əl-Məzar, s 179.

³ Məclisi, Bihar əl-ənvar, c 30, s 145-399.

⁴ Bəzən "bahituhum" (böhtan atın) sözünü "onları məəttəl qoyun" kimi tərcümə edirlər. Ancaq "bəhətə" feilinin ərəb qrammatikasının müfaələ babındakı mənasını, eyni zamanda hədisin məzmununu və ifadə tonunu nəzərə alsaq, düzgün nəzərə çarpmır. Əlavə məlumat üçün bax: Piruzfər və Bahaduri, Bərrəsiyə-sənədi və mətniye-rivayəte-mübahitə, s 60-64.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 375. Hədisin sənədi belədir: Məhəmməd ibn Yəhya, Məhəmməd ibn Hüseyn, Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbu Nəsr, Davud ibn Sərhən, İmam Sadiq, Peyğəmbər.

məsləhətə görə onlara böhtan atmağı mümkün saymışdır.¹ Şeyx Hürri Amili də bu hədisdən bidətçiləri söyməyin vacib olduğunu başa düşmüşdür.² Hədis Feyz Kaşaninin əsərlərində də mövcuddur.³

Rəvayət sənədlərinin tənqidi

“Qüreyşin iki bütü” hədisinin zəif olmasına dair bunu demək kifayətdir ki, onun ən qədim mənbəyinin müəllifi olan Səfəruyə İsfahani hədisdən təxminən 600 il sonra yaşamışdır. Bu hədis altı əsr heç bir mötəbər və qeyri-mötəbər mənbədə görünməmiş, yeddinci hicri əsrində birdən-birə, özü də sənədsiz şəkildə peyda olmuşdur. Bəlli məsələdir ki, bunun heç bir elmi əsası yoxdur. Güman ki, sonrakı azsaylı alimlərin bu hədisə diqqət yetirməsi “Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydası”⁴ əsasında baş tutmuşdur.

Kuleyninin ilk iki hədisi Hənnan ibn Sədir və atası Sədir Seyrəfiyə görə zəifdir.⁵ Üçüncü hədisin hər iki sənədi Xeybəri ibn Əli Təhhanın zəif və qali olduğuna,⁶ ikinci sənədi bundan əlavə, həm də Əbu Sələmə Sərrafın məchul rəvayətçi olduğuna görə zəifdir. Dördüncü hədisin sənədləri Məhəmməd ibn Mənsur Xüzainin naməlum şəxsiyyətindən əlavə, Həməzə ibn Bəziin vəqifi olduğuna⁷ və Səhl ibn Ziyad Adəminin yalançılıqda və qülüvdə ittiham oldunduyuna⁸ görə zəif sayılır.

¹ Məclisi, *Bihar əl-ənvār*, c 71, s 202-205.

² Hürri Amili, *Vəsail əl-şia*, c 16, s 267.

³ Feyz Kaşani, *əl-Vafi*, c 1, s 245; Feyz Kaşani, *əl-Məhəccə əl-bəyza*, c 3, s 307.

⁴ Bu qayda və onun tənqidi barədə bax: səh. 118-120.

⁵ Bu iki rəvayətçi barədə bax: səh. 189.

⁶ İbn Qəzairi, *əl-Rical*, s 56; Nəccaşi, *Rical əl-Nəccaşi*, s 154-155; Hilli, *Xülasə əl-əqval*, s 344-345.

⁷ Tusi, *İxtiyar Mərifə əl-ricāl*, c 2, s 872. Digər qədim rical alimləri də onun barəsində fikir bildirməmişlər.

⁸ İbn Qəzairi, *əl-Rical*, s 67, 125; Nəccaşi, *Rical əl-Nəccaşi*, s 185. Tusi, *əl-Fihrist*, s 142.

Kəşşinin hədisi Nəsr ibn Sabahın qalı olduğuna¹ və İshaq ibn Məhəmməd Bəsrinin hədis uydurmaqda,² qülüvdə³ və saxtakarlıqda⁴ ittiham olunduğuna görə etibarsızdır. Bundan əlavə, Məhəmməd ibn Cümhur Əmmi də qalı⁵ və batil məzhəbli⁶ kimi xarakterizə olunmuş, Musa ibn Bəşşar Vəşşa isə naməlum rəvayətçi kimi qalmışdır.

Səffarın hədisi Əbbad ibn Süleymanın naməlum, Məhəmməd ibn Süleymanın zəif⁷ və Süleyman Deyləminin qülöv və yalançılıqda ittiham olunduğuna görə⁸ zəifdir. Müfidin həzrət Zəhra üçün nəql etdiyi və məzmununda lənət olan qısa ziyarətnamə isə sənədində qopma olduğuna görə mürsəl və zəifdir.

Asif Möhsünün yazdığına görə, Əllamə Məclisinin ilk üç xəlifə barədə topladığı 173 hədisin yalnız altısının sənədi səhihdir⁹ ki, onlarda da lənətdən söhbət getmir və bizim mövzumuzdan xaricdir.

Sonda qeyd etdiyim, şəkk və bidət əhlini söymək, onlara böhtan atmaq və qeybətlərini etmək barədə məşhur hədis sənəd baxımından səhih olsa da, əhli-sünnə mənbələrində qeyd olunmamışdır, qədim şiə kitablarından yalnız əl-Kafidə mövcuddur.

Mətnlərin tənqidi

“Lənət” sözünün leksik mənası xeyirdən uzaq olmaqdır.¹⁰ Allahın Quranda etdiyi lənətlər axirətdə əzab və dünyada ilahi rəhmət və yardımdan məhrum qalmaq deməkdir, insanların lənəti isə nifrin kimi başa düşülür.¹¹

¹ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 428; Tusi, Rical əl-Tusi, s 449.

² İbn Qəzairi, əl-Rical, s 41.

³ Tusi, Rical əl-Tusi, s 384.

⁴ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 73.

⁵ İbn Qəzairi, əl-Rical, s 92; Tusi, Rical əl-Tusi, s 364.

⁶ Nəccaşi, Rical əl-Nəccaşi, s 337.

⁷ Yenə orada, s 365.

⁸ Yenə orada, s 182; Tusi, İxtiyar Mərifə əl-ricāl, c 2, s 673.

⁹ Möhsüni, Məşrəə Bihār əl-ənvār, c 2, s 37.

¹⁰ Cövhəri, əl-Sihah, c 6, s 2196.

¹¹ Rəğib İsfahani, əl-Müfrədat, s 451.

Qurandakı lənətləri yuxarıdakı anlamlarda izah etmək olar, ancaq lənət dini bir termin olaraq, təhqiramiz nifrət sayılır. Məhz buna görədir ki, lüğətşünaslar əvvəldən onu söyüş və təhqir mənasında da biliblər.¹ Hər halda, insanların bir-birini lənətləməsi hicrətin ilk əsrlərindən söyüş və təhqiramiz ifadə sayılmışdır ki, bu da əxlaqi qəbahətlərdəndir və İslamda qadağan olunmuşdur.²

Məsum imamlar tərəfindən edilmiş lənətlər əsasən bəyanat xarakterli olmuşdur. Onlar xüsusən qali cərəyanları ilə mübarizədə müəyyən şəxsləri açıq şəkildə lənətləmişlər.³ Bu lənətlər onların gördüyü işlərin son dərəcə çirkin olduğunu göstərməkdən, onlara qarşı güclü narazılığı bildirməkdən ötrü olmuşdur, qəzəb hissini duyurmaqdan və ya savaba nail olmaqdan ötrü yox. Onlar təqiyə şəraitində yaşadıklarından təbii ki, məsələnin bütün tərəflərini nəzərə alırdılar. O şəraitə uyğun olaraq, ilk üç xəlifə və ya Aişə barədə lənət bəyanatlarına nə imkan vardı, nə də bu işin müsbət nəticəsi olardı. Əksinə, onlar bütün səylərini müxaliflərin maksimum dərəcədə cəzbinə yönəltdirmişdilər.

Bəzi hədislərdə mövcud olan lənətlər İmam Əlinin davranışı ilə də ziddiyyət təşkil edir. O həzrətin özü zülmə məruz qalıb xilafət haqqından uzaqlaşdırılsa da, İslamın mürtədlərdən, münafıqlardan, romalılardan və digərlərindən ibarət fürsətcil düşmənlərini nəzərə alıb birinci xəlifəyə beyət etmiş, İslam və müsəlmanların maraqlarını siyasi və məzhəb ixtilaflarından önə keçirmişdir.

İmam Əlinin öz xəlifəliyi dövründəki xütbə və məktublarına əsasən, onun heç vaxt öncəki xəlifələrdən intiqam almaq fikrində olmadığını, nəinki onları lənətləmədiyini, hətta Şiqşiqiyə xütbəsi kimi bəzi nümunələri çıxsaq, özünün onlarla fikir ayrılığı mövzusunda girmədiyini söyləmək olar. Onun təravih namazını cəm halda qılınmasına etirazından sonra camaatın "Vay Ömər!" səsi ucaldığında

¹ Fərahidi, əl-Eyn, c 2, s 141; İbn Mənzur, Lisan əl-ərəb, c 13, s 387-388.

² Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 323-327, 359-361.

³ Nümunə üçün bax: Səfəri Fəruşani, Qaliyan, s 143-144.

yenə də ixtilafa getməmiş, onları öz başlarına buraxmışdı.¹ İbn Abbas ondan tənqidi Şiqşiqiyyə xütbəsini davam etdirməsini istəyəndə, "Yox, İbn Abbas, bu, ürək alovunun bir şöləsi idi; şölələndi və yatdı"² cavabını verib bu kimi ixtilafli məsələlərdən danışmağa dair könülsüzlüyünü bütün tarix qarşısında açıq ifadə etmişdi.

Siffin döyüşündə Hücr ibn Ədi ilə Əmr ibn Həmiq şamlıları lənətləyəndə onları şamlıların hidayəti üçün dua etməyə, qan tökülməsinin qarşısını almağa və müsəlmanlar arasında barışıq yaratmağa çağırıb buyururdu: "Sizin lənətxan və söyüşçü olmanızı istəmirəm. Əgər onların əməllərini söyləsəniz, daha düzgün söz və daha səlis üzr olar".³

Burada söhbət kimin lənətə layiq olub-olmadığından və ya İmam Əlinin bu davranışının İslamın birinci, yoxsa ikinci dərəcəli hökmü olmasından getmir. Əslində, inkarolunmaz reallıq budur ki, İmam Əli öz xəlifəliyi dövründə bu yolu tutmuşdursa, digər imamların təqiyə şəraitində iki xəlifəni lənətləməyi imkansızdır. Bu məsələ onların öz sözlərində də açıqlanmışdır. Bir hədisdə İmam Sadiqdən nəql olunmuşdur ki, dillərinizi nalayiq sözlərdən saxlamaqla insanları özünüzdən razı salın.⁴ İmam Sadiqdən məşhur bir hədisdə isə belə deyilir: "Bizə zinət olun, xəcalət səbəbi olmayın. Onların (əhli-sünnə davamçılarının) arasında namaz qılın, xəstələrini ziyarət edin, ölənlərinin dəfnində iştirak edin... Allaha and olsun, Allah təqiyə və keçinməkdən yaxşı bir şeylə ibadət olunmamışdır".⁵

¹ Tusi, Təhzib əl-əhkam, c 3, s 70.

² Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 50, xütbə, 3.

³ Yenə orada, s 323, xütbə 206; İbn Müzahim Minqəri, Vəqəə Siffin, s 103; İbn Qüteybə Dinəvəri, əl-Əxbar əl-tival, s 165. Düzdür, imam burada "ləan" yəni çox lənət edən ifadəsini işlətməmişdir, ancaq nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, şamlılar hərbi düşmən idilər, lənətin haram olması belə yerlərə aid edilməsə də, bu məlumat onun qəbahətli olduğunu açıqlayır. Lənət və söyüşün məzəmməti barədə bax: Məruf Həsəni, əl-Mövzuat fil-asari vəl-əxbar, s 179-182.

⁴ Kuleyni, əl-Kafi, c 8, s 341.

⁵ Yenə orada, c 2, s 219. Həmçinin bax: Yenə orada, s 635-636.

Bu hədislərə əsasən, demək olan ki, Əhli-beyt imamları İslam birliyinin, dinc və qardaşcasına birgəyaşayışın tərəfdarı olmuşlar, digər məzhəb ardıcılarının yanında onlarla gözəl rəftar etməyi, onlardan uzaqlaşanda müqəddəslərini lənətləməyi tapşırmaq isə onların məqamından olduqca uzaqdır.

Əhli-sünnə müqəddəslərini lənətləmək barədə hədislərdən danışarkən uydurma, dəss və təhrif kimi amilləri gözdən qaçıрмаq olmaz. Əməvi xəlifələri, xüsusən də Müaviyə xütbələrdə İmam Əlini lənətləməyə bəhanə göstərmək, xalqı Əhli-beyt ailəsinə qarşı təhrik etmək məqsədi ilə belə hədislərə ehtiyac duyurdu. Əhli-beyti gözdən salmaq üçün Müaviyənin əmri ilə hədis uydurulmasında heç bir şübhə yoxdur,¹ imamların öz buyruqlarında da bu məsələyə işarə vurulmuşdur. İmam Baqirdən nəql olunmuş bir hədisə görə, Əməvilər dövründə yalançılar fasiq hakim və qaziləri razı salmaqdan ötrü yalan hədislər qoşub Əhli-beyt imamlarına aid etmişlər ki, insanlar onlara kin bəsləsinlər.² Habelə Şeyx Səduqun İmam Rzadan nəql etdiyi hədisə görə, Əhli-beyt müxalifləri onlara qarşı çoxlu hədis qoşmuşlar ki, onların bir qismi bəzi düşmənlərini pisləmək, təhqir etmək barədə olmuşdur. Əhli-sünnə mənsubu olan ümumi xalq onların bəlli şəxslərə qarşı adla pisləmələrini eşidəndən sonra imamları adla pisləməyə başladılar.³

Lənət hədisləri həmçinin Qurani-kərimin çoxlu ayəsinə ziddir. Bu ayələrin bəzisi İslam birliyi və İslam qardaşlığı barədədir. Lakin bir ayədə açıq şəkildə digərlərinə qarşı təhqir və söyüş məsələsinə toxunulur. Allah buyurur: "Allahdan başqasına tapınanların (tanrılarını) söyməyin. Yoxsa onlar da bilmədən düşmencəsinə Allahı söyərlər. Beləcə, hər bir ümmətə öz əməllərini gözəl göstərdik. Sonra onlar Rəbbinin hüzuruna

¹ İbn Əbilhədid, Şərh Nəhcül-bəlağə, c 4, s 63-64, 67.

² Yenə orada, c 11, s 43.

³ Səduq, Üyun əxbar əl-Rza, c 1, s 272. Qeyd etmək lazımdır ki, "adla pisləmək" dedikdə imamın məqsədi konkret şəxsləri pisləmək, lənətləməkdir. Çünki adla pisləməklə ləqəb, künyə və ya vəzifəsinə işarə ilə pisləmək arasında heç bir fərq yoxdur.

qayıdacaqlar. (Allah isə) onlara etdikləri əməllər barəsində xəbər verəcəkdir!"¹

Bu ayə inkarolunmaz bir reallıqdan xəbər verir: Söysən, səni də söyəcəklər; lənətləsən, səni də lənətləyəcəklər və s. Elə isə, hamı öz işini düzgün saydığına görə digərlərinə qarşı təhqiri kənara qoyun. Bilin ki, bir gün Allahın hüzurunda əməllərinizin düzgün, yoxsa yanlış olduğunu biləcəksiniz.

Belə nəzərə çarpır ki, bu ayə etiqad ixtilafları barəsindədir, digər firqə və məzhəblərin müqəddəslərini təhqir etməyi qadağan edir, hərbi düşmənlərə və Yezid kimi heç bir firqədə xüsusi yeri olmayanlara aid deyil.

Deyilənlərə əsasən, Əhli-beyt imamları tərəfindən ilk xəlifələrin hətta "birinci", "ikinci" və ya "iki şeyx" ifadələri ilə olsa belə, lənətlənməsi ağlabatan deyil. Dəlillər göstərir ki, həzrət Əlinin onlarla ixtilaf qapısını əvvəldən bağladığı, sonradan da heç vaxt onları təhqir etmədiyi kimi, digər imamlar da bu yolu davam etdirmişlər.

Bidət əhlinə söyüşü, qeybəti və böhtanı vacib sayan və ya tövsiyə edən səhih sənədli sonuncu hədisə gəldikdə isə ağıl, fitrət, Quran təlimləri, Allah rəsulunun və Əhli-beyt imamlarının söz və davranışları ilə daban-dabana zidd olduğunu söyləyə bilərəm. Pak fitrət əsaslı bir din² yalan, söyüş və böhtan kimi qəbahətli və iyrənc əməllərə tövsiyə edə bilərmidi?!

Bu tövsiyələri aləmlərə rəhmət olaraq göndərilən³ və yüksək əxlaq sahibi olan⁴ bir peyğəmbərə necə aid etmək olar, halbuki Allah ona insanlarla xoş dillə danışmağı,⁵ Allahın yoluna hikmətlə və gözəl öyüd-nəsihətlə dəvət etməyi⁶ əmr etmiş və çox açıq şəkildə buyurmuşdur: "Ey

¹ Ənam, 108.

² Rum, 30: "Haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə tərəf tut".

³ Ənbiya, 107.

⁴ Qələm, 4.

⁵ Bəqərə, 83.

⁶ Nəhl, 125.

iman gətirənlər!.. Hər hansı bir camaata qarşı kininiz sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun. Bu, təqvaya daha yaxındır".¹

Allah rəsulunun özü də müşriklər, kitab əhli və münafıqlarla rəftarda həmişə islami və insani əxlaqı rəhbər tutmuş, heç vaxt yalan söyləməmiş, qeybət etməmiş, söyüş verməmiş, böhtan atmamışdır.

Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanlar arasında çoxlu firqə və məzhəblər meydana çıxdı. Onların hər biri digərinin bəzi əməl və inanclarını bidət sayırdı. Əgər bütün firqələrin ardıcılıarı bu hədisə əməl edib digər müsəlmanları söyməyi öz vəzifələri bilsəydilər, ictimai nizam-intizam və təhlükəsizlik pozulardı, İslam cəmiyyətinin vəziyyəti elə gərginləşər, qarşıdurmalar elə güclənərdi ki, bəlkə də, çox keçməmiş İslamdan əsər-əlamət qalmazdı.

İmam Əlinin xəlifəliyi dövründə də cəmiyyətdə bidət vardı. O həzrət bidətlərə qarşı elm, məntiq və İslam siyasəti ilə mübarizə apardı, heç zaman bidətçiləri söymədi, onlara böhtan atmadı. O, tərahi namazının cəm halda qılınması kimi bir bidət qarşısında təmkinli rəftar etdi, heç kimi təhqir etmədi, camaatın inadkarlığı qarşısında geri çəkildi.² Çünki Allahın söyüşçü və əxlaqsız orduya ehtiyacı yoxdur, O, Öz dinini qorumağın yollarını gözəl bilir.

İkinci xəlifə Ömər ibn Xəttab özündən sonrakı xəlifə seçimi üçün altınəfərlik bir şura yaratmışdı. İmam Əli orada bircə yalan danışsaydı, əksəriyyətin səsini qazanıb xəlifə seçiləcəkdi. Belə ki, Əbdürrəhman ibn Ovfun: "Əbu Bəkr və Ömər kimi rəftar edəcəksənmi?" məzmunlu sualına qəti şəkildə "yox" cavabını verdi³ və bununla öz xəlifəliyini nə az, nə çox, düz 12 il gecikdirdi. Bu 12 ildə müsəlman ümmət çox haqsızlıqla üzləşdi, görkəmli səhabələr ölümə tərk edildilər, beytülmallıba bağlı xəyanətlər baş verdi, insanların Peyğəmbər xəlifəsinə inamı sarsıldı, amma Əli ibn Əbu Talib şurada yalan danışmadığına görə heç vaxt peşman olmadı.

¹ Maidə, 8. Həmçinin bax: Fussilət, 34.

² Tusi, Təhzib əl-əhkam, c 3, s 70.

³ Təbəri, Tarix, s 719.

Digər Əhli-beyt imamlarının dövründə də cəmiyyətdə bidətlər olub, azğın firqələr insanları haqq yolundan döndərməyə çalışmışlar, amma onların heç biri həmin bidət və firqə sahiblərini söyməmiş, onlara iftira atmamışdır. Hətta hədisi qəbul edən imanlı din alimləri də kimisə söyməyi, kiməsə yalandan böhtan atmağı öz şəxsiyyətlərinə yaraşdırmamışlar.

Bundan əlavə, bu hədisdə göstərilmiş yollar çox uğursuzdur. Bidətçi özünün zəif dəlilləri ilə ortaya çıxdıqda onu asanlıqla məğlub etmək olar. Lakin ona qarşı söyüş və kobud sözlərlə mübarizə başlansa, güclənər, haqsızkən haqlı durumuna düşər, özünü müdafiə etmək, qarşı tərəfə hücumə keçmək üçün daha məntiqli və güclü dəlillər əldə edər, əxlaq və məzlumluq donuna bürünüb ictimai rəyi öz xeyrinə dəyişdirər. Digər tərəfdən, bidətçiyə qarşı yalan, qeybət və böhtanla mübarizəyə qalxan adam özünə və məzhəbinə inamı sarsıdır, bütün etiqad və prinsiplərini sual altına salır. Bidət və bidətçilərə qarşı düzgün mübarizə yolu, əslində, ictimai maarifləndirmədən, şübhələrə cavabdan, güclü elmi ifşaçılıqdan, əsl İslamı əxlaq və xeyirxahlığa əsaslanan dil və əməllə təbliğ etməkdən ibarətdir. "Ümmətim arasında bidətlər meydana çıxanda alim öz elmini aşkar etməlidir"¹ kimi hədislər də buna aydın işarə vurur.

Bir daha xatırlatmaq yerinə düşər ki, Qurana və ağıla zidd olan hədisin sənədinin səhih olub-olmamasının heç bir önəmi yoxdur.²

Deyilənlərə əsasən, bidətçini söymək, onun qeybətini etmək və ona böhtan atmaq hədisi bir çox ayə və hədislərə, sağlam ağıla, aqilənə davranış tərzinə, ibtidai əxlaq qaydalarına və məsum imamların davranışlarına ziddir. Bu vahid xəbər və ya oxşar hədislər bu qədər dəlil qarşısında dayana bilməz. Onun harada və nə zaman uydurulması barədə əlimizdə fakt olmasa da, məzmununu uzaq və ağlagəlməz

¹ Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 54.

² Hədisləri dəyərləndirmə üsulu bölməsində bu barədə söhbət açıldı. Məlumat üçün bax: səh. 80-83.

ehtimallarla yozmağa çalışmaq da mənasızdır və onu kənara qoymaq daha münasib nəzərə çarpır.¹

İslam birliyini qorumağın vacib olmasına dəlillər

İslam ümmətinin birliyini qorumağın zəruriliyi barədə çoxlu dəlillər vardır. Burada isə daha əhəmiyyətli olan iki dəlillə – İslam qardaşlığını qorumağın vacibliyi və Düşmənlər qarşısında müsəlmanların gücünü qorumağın vacibliyi dəlilləri ilə kifayətlənəcəyəm.

1. *İslam qardaşlığını qorumağın vacibliyi*

Allah bütün müsəlmanları bir-birinə qardaş (və bacı) elan etmiş, onların arasında barışıq yaratmağı hamıya vacib buyurmuşdur: "Həqiqətən möminlər qardaşdılar. Buna görə də iki qardaşınızın arasını düzəldin".² Heç şübhəsiz, ayədə keçmiş "muminun" sözü çoxlu ayələrin əvvəlində işlənmiş "ey iman gətirənlər" müraciətində olduğu kimi bütün müsəlmanlara aiddir və onu yalnız şüələrə aid etməyə heç bir dəlil

¹ Hədisin sənədinin səhih olması son əsrlərin bir çox alimlərini də çaşdırmışdır. Bununla bağlı adı hallanan müctəhidlərdən biri də İmam Xomeynidir. O, 1970-ci ildə, Nəcəf şəhərində sürgündə ikən tədris etdiyi Vilayəti-fəqih mövzusunun yeddinci dərində iranlı gəncləri şah tərəfdarı olan ruhaniləri ifşa etməyə çağırmış və sözügedən hədisə öləri istinadla demişdi: "Bir hədisdə deyilib ki, onların qeybətini etmək icazəlidir. Bəzində - indi yadımda deyil haradadır – var ki, onlara böhtan atmaq da... Böyük günahlardan olan böhtan belə yerlərdə bəzən icazəli, bəzən də vacib olur".

O, sonralar məhz bu hədislə bağlı ortaya konkret mövqe qoymasa, sözügedən dərində dediyi sözləri təkzib etməsə də, həmin çıxışlar Vilayəti-fəqih adlı kitab şəklində çap olunanda, sonrakı nəşrlərdə bu hədislə bağlı hissəni çapdan çıxarmış, xüsusən İslam inqilabından sonrakı nitqlərində bu fikri dolayısı ilə rədd etmişdir.

Ustad Mütəhhəri "Peyğəmbərin davranışına bir baxış" kitabında makiavellizmi, Mübahitə hədisinə istinadla yalan, qeybət və böhtanı icazəli bilənləri sərt tənqid etmiş, bunu "din üçün dinsizlik etmək" və "dinə zərbə vurmaq" adlandırmışdır. Seyid Münir Xəbbaz adlı bir tədqiqatçının "Şəbəkeye-İctihad" saytına verdiyi məlumata görə, Sistani bu hədisi Quranın ruhuna zidd hesab edir. Həmçinin Müqəddəs Ərdəbilinin, Şəraninin, Təbatəbainin, Mütəhhərinin və Məkarim Şirazinin bu barədə kəskin tənqidi fikirləri üçün bax: Piruzfər və Bahaduri, Bərrəsiyə-sənədi və mətniye-rivayəte-mübahitə, s 67-68.

² Hucurat, 10.

yoxdur. Bundan əlavə, digər ayələr də bunu təsdiqləyir. Başqa bir ayə heç bir qeyd-şərt qoymadan namaz qılıb zəkat verən bütün müsəlmanları din qardaşları kimi təqdim edir.¹ Başqa bir ayədə isə buyrulur: "Sizə müsəlman olduğunu bildirən bir kimsəyə dünya həyatının puç mənfəətinə tamahlanaraq: "Sən mömin deyilsən!" deməyin!"²

Qardaşlıq ayəsindən və ondan öncəki ayədən belə başa düşülür ki, qardaşlıqda məqsəd qardaşcasına qayğıkeşlik, mehribanlıq və bunun, bəlkə də, ən aşağı dərəcəsi söyüşsüz, lənətsiz və təkfirsiz dinc birgəyaşayışdır. Belə ki, Allah-taala buyurur: "Əgər möminlərdən iki dəstə bir-biri ilə vuruşsa, onları dərhal barışdırın. Əgər onlardan biri təcavüzkarlıq etsə, təcavüzkarlıq edənlə Allahın əmrinə qayıdana qədər vuruşun. Qayıtsa, hər iki dəstənin arasını ədalətlə düzəldin".³

Allah sevgi və məhəbbət, qardaşlıq və mehribanlıq, həmrəylik və yardımlaşma ilə dolu bir İslam cəmiyyətinin qurulmasını istəyir. O, başqa bir ayədə "Hamılıqla Allahın ipinə sarılın və bir-birinizdən ayrılmayın" əmri ilə Övs və Xəzrəc müsəlmanlarının bir-biri ilə mehribanlığını, onun nəticəsində yaranmış qardaşlığı ilahi nemət kimi təqdim edir,⁴ bütün müsəlmanların birliyi üzərində təkid göstərib onları sülhə,⁵ əməkdaşlığa çağırır,⁶ onları ilahi təqva və ibadət ətrafında toplaşmış vahid ümmət sayır.⁷

¹ Tövbə, 11: "Əgər tövbə etsələr, namaz qılıb zəkat versələr, onlar sizin din qardaşlarınızdır". Həmçinin bax: Əhzab, 5: "...Atalarının kim olduğunu bilməsəniz, onlar sizin din qardaşlarınız və yaxınlarınızdır". Bəqərə, 220: "Səndən yetimlər haqqında sual edənlərə söylə: "Onlar üçün (güzəranlarını) yaxşılaşdırmaq xeyirlidir. Əgər onlarla birlikdə yaşayırsınızsa, onlar sizin qardaşlarınızdır". Əlbəttə, şüa hədislərində "Bütün müsəlmanlar qardaşdırlar" və ya "Müsəlman müsəlmanın qardaşıdır" kimi ifadələr də keçmişdir. Bax: Kuleyni, əl-Kafi, c 1, s 542, c 2, s 166, 167, 174.

² Nisa, 94.

³ Hucurat, 9.

⁴ Ali-İmran, 103.

⁵ Bəqərə, 208.

⁶ Maidə, 2.

⁷ Ənbiya, 92; Möminun, 52.

Məsum imamların həyatı da müsəlman qardaşlığı ruhunun əhəmiyyəti ilə aşılıb-daşır. Allah rəsulu Mədinəyə mühacirətindən sonra bu barədə çox əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Onların biri mühacirlər və mədinəlilər arasında qardaşlıq əqdinin oxunması idi.¹ O, müsəlmanları bir ailə kimi görürdü, bir-birlərini qardaş və bacı saymalarını, hər gün bir-birini düşünmələrini istəyirdi.² Bu məsələ o qədər əhəmiyyətlidir ki, İslam hədislərində müsəlmanlar üçün qarşılıqlı şəkildə çox səmimi hüquq və vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur.³

İmam Əlinin həyatının ən mühüm mesajlarından biri İslam birliyi, İslam qardaşlığıdır. O, məzlum edilsə, özü və həyat yoldaşı həzrət Fatimə haqlarından məhrum olsalar da, hər bir halda ümmətin birliyini və bütövlüyünü digər məsələlərdən üstün tutdu, sonralar da vəhdətə və qardaşlığa xələl gətirən söz və əməllərdən çəkindi. O buyururdu: "Həqiqətən, Allahın əli birliklədir. Məbada təfriqəyə düşəsiniz... Sizi kim bu şüara (təfriqəyə) çağırırsa, onu öldürün, hətta bu əmmaməmin altında olsa belə".⁴

Lənət bəhsində qeyd etdiyim kimi, digər Əhli-beyt imamları da həmişə İslam qardaşlığını qorumağa çalışıblar. Bir hədisə görə, Müaviyə ibn Vəhəb İmam Sadiqdən soruşur ki, biz məzhəbdaşlarımızla və bizim məzhəbimizdən olmayanlarla necə rəftar edək? İmam cavab verir ki, öz imamlarınıza baxın və camaatla onlar kimi rəftar edin: "And olsun Allaha, sizin imamlarınız camaatın, (əksəriyyəti sünni olan xalqın) xəstələrinə baş çəkir, ölənlərinin dəfnində iştirak edir, onlar üçün şəhadət verir və əmanətlərini qaytarırlar".⁵

Başqa bir hədisdə İmam Sadiq öz ardıcılılarına müraciətlə buyurur: "Camaatın ölənlərinin dəfninə qatılın, xəstələrini ziyarət, haqlarına riayət edin. Sizdən kim təqvalı və düzdən olsa, əmanətləri qaytarsa,

¹ İbn Hişam, əl-Sirə əl-nəbəviyyə, c 2, s 351.

² Bax: Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 163-165.

³ Bax: Yenə orada, s 165-167, 169-174.

⁴ Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 184-185, xütbə 127.

⁵ Kuleyni, əl-Kafi, c 2, s 636.

camaatla yaxşı rəftar etsə: “Bu, Cəfərin əxlaqıdır. Bu şəxs cəfəridir” - deyərlər və mən sevinərəm”.¹

2. Düşmənlər qarşısında müsəlmanların gücünü qorumağın vacibliyi

Allah rəsulunun peyğəmbərliyinin əvvəlindən İslam və müsəlmanlar bir gün də düşmənsiz olmamışlar. Buna görə də, ümmət, yəni böyük İslam ailəsi üçün güc toplamaq və gücünü qorumaq hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müsəlmanların birliyini qorumaq bu baxımdan da olduqca zəruridir. Zərəri dəf etməyin vacibliyi kimi əqli dəlillərdən əlavə, Quran ayələri və məsumların hədisləri də bu məsələ üzərində təkid göstərmişdir.

Bir tərəfdən müsəlmanlara hərbi hazırlığı, silah-sursat əldə etməyi əmr edən Allah,² digər tərəfdən də daxili ixtilaf və çəkişmələrin fəsadlarını xatırladaraq buyurur: "Bir-birinizlə çəkişməyin, yoxsa qorxub zəifləyər və gücdən düşərsiniz".³

İmam Əli Qasiə xütbəsində müsəlmanların birlik və qüdrətinin qorunmasının vacibliyindən geniş söhbət açmışdır. Onun fikrincə, keçmiş ümmətlər birləşib məqsəd və istəklərində yekdil olduqları, əl və xəncərləri ilə bir-birinə kömək etdikləri təqdirdə yerin sahibləri idilər və hamıya hökm edirdilər. Lakin təfriqəyə uğrayandan, ictimai ülfətləri sıradan çıxandan, bir-birinə müxalif qruplara bölünəndən sonra bir-biri ilə vuruşmağa başladılar, Allah da qüdrəti və nemət bolluğunu onlardan aldı. O, İsmayılın, İshaqın və Yəqubun övladlarına işarə ilə buyurur ki, öz birliklərini əldən verib ixtilafa, qarşıdurmaya başlayanda digərləri onlara hakim oldular, onları səfalı torpaqlardan qovdular və sükunət baxımından ən xar adamlara çevrildilər.⁴

Deyilənlərə əsasən, düşmənlər qarşısında gücü qorumaq müsəlmanlara hər cəhətdən vacibdir. Bunun qaçılmaz şərtlərindən biri

¹ Yenə orada, s 636.

² Ənfal, 60.

³ Ənfal, 46.

⁴ Rəzi, Nəhcül-bəlağə, s 297, xütbə 192.

də İslam ümmətinin birliyini qorumaq, bir-birini kafir adlandırmaqdan, təhqir etməkdən, lənətləməkdən çəkinməkdir. Ümmətin başı daxili konfliktlərə qarışsa, düşmənlər tərəfindən asanlıqla məhv edilir. Bu, İslam tarixində dəfələrlə baş vermişdir. Hətta demək olar ki, müsəlmanlar nə zaman məğlub və xar olmuşlarsa, təfriqənin nəticəsində olmuşlar.

Təhlilin yekunu

Buraya qədər Səfəvilər dövlətində şiə və sünnilər arasında məzhəb qarşıdurmalarını təhlil etməyə, onların düşüncə köklərini öyrənməyə çalışdıq. İslam ardıcılarının məzhəb qarşıdurmaları, qarşılıqlı lənət və təkfiirləri əqli, fitri və Quran baxımından qəbahətli olsa da, araşdırma və təhlillərdən sonra bu nəticəyə gəldik ki, şiə və sünnilər arasında məzhəbi nifrətdən ibarət xoşagəlməz hal bəzi hədislərin yaratdığı sonuc və hədismərkəzli yanaşmanın siyasi və ictimai nəticəsi olmuşdur. Bəzi din alimləri həmin hədislərin təsiri altına düşmüş, əhli-sünnənin müqəddəslərini, xüsusən də ilk iki xəlifənin təkfir edilməsini və lənətlənməsini icazəli bilmişlər.

Hədisləri araşdırandan sonra bəlli oldu ki, Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanların mürtəd olduğunu bildirən hədislər sənəd baxımından problemləli olsa da, onları leksik mənada qəbul etmək mümkündür; yəni səhabələrin əksəriyyəti Peyğəmbərdən sonra imamət və canişinlik məsələsində cahiliyyət qaydalarına müraciət edib yaşlı olmağı rəhbərin vacib şərti hesab etdilər. Bəzi xəlifə və səhabələr barədə küfr hədisləri etimadlı olsa belə, onlarda məqsəd fiqh və kəlam elmlərində termin kimi işlədilən “küfr” deyil, kamil iman qarşısında işlədilən küfrdür. Lənət hədislərinin sənəd və mətnlərinin araşdırılması, habelə Əhli-beyt imamları dövrünün (11-260 h.q.) siyasi və düşüncə şəraiti onların Əhli-beyt imamları tərəfindən deyilməsini imkansız edir.

Bundan sonra İslam ümmətinin birliyini qorumağın vacibliyinin iki dəlilini - İslam qardaşlığını qorumağın vacibliyini və Düşmənlər qarşısında müsəlmanların gücünü qorumağın vacibliyini ayə və hədislərdən nümunələrlə araşdırdıq, bu nəticəyə gəldik ki, Quran

təlimlərinə, mötəbər hədislərə və məsumların davranışlarına əsasən, İslam birliyini, digər firqələrin ardıcılarını kafir adlandırmadan, lənətləmədən dinc birgəyaşayışı qorumaq ən əhəmiyyətli dini vaciblərdəndir. Çoxlu əqli və Quran dəlillərinə məhəl qoymayıb təfriqə yaradan hədislərə istinad etmək isə hədismərkəzlilikdən başqa bir şey deyildir.

Nəticə

Bu araşdırmada əsas mövzu hədismərkəzli yanaşma idi: hədisi əsas seçib Quran və ağıl kimi digər dəlilləri görməzdən gəlmək. Burada Səfəvilər dövründəki bəzi mənfi ictimai və siyasi məsələlər araşdırıldı və isbat olundu ki, onları bəzi alimlərin hədismərkəzli yanaşmasının mənfi nəticələri hesab etmək olar.

Təhlillər nəticəsində bəlli oldu ki, bu nəticələrin kökü bəzi hədislərə qayıdır. Mənbələrdə mövcud olan bir çox hədislər birbaşa və ya dolayısı ilə bu nəticələrə həvəsləndirmiş, onları təbliğ etmiş, meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Halbuki həmin hədislər sənəd və mətn baxımından böyük qüsurlara malikdir, şəriət baxımından dəlil və əsas ola bilməz. Bundan başqa, çoxlu dəlillər həmin nəticələrin tam əksinə, yəni başyarmanın, əsassız məlumatları, yalan və təhrifləri yaymağın haram olduğuna, qadının cəmiyyətdə iştirakına, ictimai fəaliyyətlərinə icazə verildiyinə, insanların siyasi iştirakının, zalım rejimə etiraz etməsinin icazəli olduğuna, İslam birliyini qorumağın vacibliyinə və müsəlmanlar arasında təfriqənin haram olduğuna dəlalət edir.

Deyilənlərə əsasən:

1. Aşura əzadarlığında başyarma heç bir şəriət dəlili olmayan haram əməldir. Buna dəlalət edən hədislərin hamısında böyük problemlər vardır. Əslində, əqli və nəqli dəlillər qanlı əzadarlığı haram hesab edir.

2. Yalan və təhrifləri, habelə əsası olmayan və yalan olması ehtimal verilən məsələləri yaymaq şəriət baxımından haram əməllərdən biridir. Bu, Əhli-beytin tarix və fəzilətləri barədə olduqda, təbii ki, onların əsas amallarının yaddan çıxmasına səbəb olur və daha böyük qəbahət sayılır.

3. İslam qadına böyük dəyər verir, onu cəmiyyətin ictimai, siyasi, iqtisadi və digər sahələrində məsuliyyətli bilir, təhsil, peşə və digər haqlara malik bir insan kimi qəbul edir. Qadını evdə həbs etməyi kişilərə tövsiyə və ya vacib edən hədislər isə əsaslı deyil və şəriət baxımından etibarsızdır.

4. İslam dini xalqa siyasi azadlıq və siyasi iştirak hüququ tanıyır, siyasi quldarlığı qəbul etmir. Qeyb dövründə siyasi mübarizəni qadağan edən hədislər qəbul edilməzdir, onlarda sənəd və mətn baxımından ciddi qüsurlar vardır.

5. İslam birliyini qorumaq Quran, sünnə və ağıl baxımından müsəlmanlara vacibdir. Digər İslam məzhəblərinin ardıcılarını və müqəddəslərini lənətləyən, kafir sayan hədislər sənəd problemlərindən əlavə, aydın Quran ayələrinə, əqli hökmlərə, Allah rəsulunun və Əhli-beyt imamlarının söz və əməllərinə ziddir.

Bu yazıda araşdırılan beş nəticədən yalnız başyarma Səfəvilər dövründə yaranıb yayılmışdır. Digər nəticələr isə öncədən olmuş, Səfəvilər dövründə din və məzhəb bayrağı altında və daha kəskin şəkildə davam etmişdir. Qurana, ağıla, qəti sünnəyə və tarixi həqiqətlərə zidd olduğuna görə bu nəticələrin nüfuzlu alim və ruhanilər tərəfindən islah olunması gözlənilirdi; belə ki, başyarmanın qarşısı alınsın, yalan və təhriflər və təhrif yayan kitablar dini məclislərdən yığıldırılsın, qadınların cəmiyyətdə fəal iştirakına lazımi şərait yaradılsın, qeyb dövründə siyasi mübarizə şəriət baxımından icazəli sayılsın, ən azı, zalım hakimin legitim və ona itaətin vacib olduğu təbliğ edilməsin, digər məzhəblərin müqəddəslərinə qarşı təhqirin haram və İslam birliyini qorumağın vacib olduğu bildirilsin.

Səfəvilər dövründə bu gözləntilər həyata keçmədi. Alim və ruhanilər müvafiq hədislərin təsiri altında bu nəticələrin bəsisini açıq şəkildə dəstəkləyib təbliğ etdilər, bəzisi barədə də sükut edərək davam etməsinə zəmin yaratdılar.

Məsələnin təhlili üçün mövcud fərziyyələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qeyd olunan nəticələr cəmiyyətdə geniş şəkildə mövcud olmuş, din alimləri də məzhəb rəhbərləri olaraq, onlardan xəbərdar olmuşlar;

2. Səfəvilər dövründə şiə alimlərinin böyük səlahiyyətləri, sözügedən nəticələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün yetərli ictimai-siyasi imkanları olmuşdur;

3. Əhli-beyt alimləri imanlı, təqvalı və məsuliyyətli insanlar olmuşlar, bu nəticələrdə şəriət baxımından ciddi problem görsəydilər, onların qarşısını almağa çalışdılar;

4. Böyük və təsirli alimlərin əksəri "Mən bələğ" hədislərindən əldə edilən Güzəşt qaydasını qəbul etmiş, bəziləri həzrət Zeynəbin başını kəcavəyə vurub qanatması hadisəsini, "Bizi məxluq sayın, sonra fəzilətlərimiz barədə istədiyinizi söyləyin" hədislərini, "Qadınlara ən xeyirli olan", qadının həbsinin vacibliyini bildirən, qeyb dövründə bütün siyasi hərəkət və rəhbərləri tağut sayan, evdə oturmağı, zalım hakimlərə itaət etməyi vacib edən hədisləri, əhli-sünnənin müqəddəslərinin, Əhli-beyt imamlarının imamlığını inkar edənlərin kafir olması, əhli-sünnənin müqəddəslərinin lənətlənməsi barədə və digər bu tip hədisləri öz əsərlərində qeyd etmişlər.

Bu önfərzləri, habelə Səfəvilər dövrünün din alimləri arasında Əhli-beyt hədislərinə qayıdışdan ibarət hakim ab-havanı nəzərə aldıqdan sonra iddia etmək olar ki, sözügedən nəticələr həm də alimlərin uyğun mövzularda araşdırma və əsaslandırma zamanı sərgilədikləri hədismərkəzli yanaşmanın əməli nəticəsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, alimlər bu mövzularda bəzi hədislərin təsiri altına düşmüş, məsələlərə hədismərkəzli baxışla yanaşmış, Quran ayələri və əqli hökmlər qarşısında hədisləri əsas dəlil seçmişlər. "Mən bələğ" hədisləri və onlardan əldə edilən Güzəşt qaydası kimi bəzi hədislər alimlərdə ümumi olaraq, qadının evdə həbsinin vacibliyini söyləyən və buna bənzər digər hədislər də xüsusi olaraq, şübhə yaratmış və hədismərkəzli yanaşmaya gətirib çıxarmışdır.

Şübhə yoxdur ki, İslam hədisləri şəriət mənbələrindən biridir, öz yerində çox əhəmiyyətli, ancaq heç də yeganə və ən əsas şəriət dəlili deyildir. İslamda Quran və ağıl kimi dəlillər də var ki, hədisə nisbətən

daha etimadlı, daha güclüdür, əqli və ənənəvi dəlillərə əsasən, meyar seçilməli, hədislər onlarla sorğulanmalı, dəyərləndirilməlidir. Şəriət dəlillərinin hər biri öz yerində yaxşı və işləkdir. Hədisi Quranın, Quranı hədisin yerinə qoymaq isə Allahın buyurmadığı, nəzərdə tutmadığı nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu baxımdan, İslam araşdırmaçıları, fiqh, kəlam, təfsir və digər mövzularda tədqiqat aparənlər çox diqqətli olub hədislərin, onların say və müraciət formalarının təsiri altına düşməməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, çox əziz və müqəddəs olan Allah rəsulunun və onun haqq canişinlərinin buyruğudur, onlara aid edilən hər bir söz deyil. İslam araşdırmalarında hədislərin yeri birinci dərəcəli deyil, hər bir hədis Quranın aydın ayələri, zahiri, ümumi istiqaməti, əqli və elmi nəticələr, qəti sünənə və tarixi həqiqətlərlə ölçülməli, mötəbərlik dərəcəsi və dəlaləti aydınlaşmalıdır.

Bu yazı tarix, hədis və fiqh elmləri arasında fənlərarası bir araşdırmaydı. Yaxşı olar ki, fiqh və kəlam araşdırmaçıları öz sahələri ilə hədis arasında hədismərkəzliliklə bağlı mövzuları araşdırsınlar və bu yanaşmanın nəticələri daha da aydınlaşsın.

Hədismərkəzli yanaşmanın elmi, mədəni, iqtisadi və digər nəticələri də vardır, onları araşdırıb təhlil eləmək də olduqca faydalı olar. Bu nəticələr yalnız Səfəvilər dövrünə xas deyil, müxtəlif şiə cəmiyyətlərində bu gün də az-çox vardır. Qeyri-vacib hökmlü dəlillərdə güzəşt qaydası, İncibar (fəqihlərin əməl etdiyi zəif hədisin dəlil olması) qaydası, İcma dəlili və Vahid xəbərin dəlil olması kimi mövzuların müxtəlif nəticələrini təhlil etmək də araşdırılmalı mövzulardandır. Belə nəzərə çarpır ki, onların cəmiyyətdə, müsəlmanların taleyində, ibadət fiqhində, siyasi və iqtisadi hüquqda, təhrif və xurafatların yayılmasında və digər məsələlərdə təsirləri təhlil olunsə, çox praktik və səmərəli nəticələr əldə olunar.

Ədəbiyyat və mənbələr

a) Kitablər

1. Qurani-kərim.
2. Ağa Bozorg Tehrani, Məhəmmədmöhsün. Əl-Zəriə. Dar əl-əzva, Beyrut, 1403h.q.
3. Albani, Məhəmməd Nasirüddin. Silsilə əl-əhadis əl-zəifə (Zəif hədislər toplusu). Dar əl-məarif, Riyaz, 1992.
4. Amili, Həsən ibn Zeynəddin. Məlim əl-din. Nəşre-islami, Qum, 1417h.q.
5. Amili, Seyid Məhəmməd. Mədarik əl-əhkam. Alul-beyt, Qum, 1410h.q.
6. Aştiyani, Abbas İqbal. Xanədane-Növbəxti (Növbəxti ailəsi), Təhura, Tehran, 1345h.ş.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
8. Bağirov, Samid. Şah İsmayılın həyatı. Elm, Bakı, 2024.
9. Barbaro, İosafat və digərləri. Səfərnəməye-veniziyan dər İran (Venesiyalıların İran səyahətnaməsi). Farscaya tərcümə edən: Mənuçöhr Əmiri. Xarəzmi, Tehran, 1381h.ş.
10. Behbudi, Məhəmmədbaqir. Mərifə əl-hədis (Hədisşünaslıq). Dar əl-hadi, Beyrut, 1427h.q.
11. Behişt, İbrahim. Əxbarigəri (Əxbarilik). Dar əl-hədis, Qum, 1391h.ş.
12. Bəhayi, Məhəmməd ibn Hüseyin. Əl-Ərbəunə hədisən. Nəşre-islami, Qum, 1422h.q.
13. Bəhayi, Məhəmməd ibn Hüseyin. Məşriq əl-şəmseyin. Tədqiq edən: Mehdi Rəcəyi. Astane-qüdsə-rəzəvi, Məşhəd, 1387h.ş.
14. Bəhrani, Haşim. Mədinə əl-məaciz. Tədqiq edən: İzzətullah Mövlayi. Məarife-islami, Qum, 1413h.q.

15. Bəhrani, Yusif. Əl-Dürər əl-nəcəfiyyə. Dar əl-Mustafa, Beyrut, 1423h.q.
16. Bəhrani, Yusif. Əl-Hədaiq əl-nazirə. Tədqiq edən: Məhəmmədtəqi İrəvani, Nəşre-islami, Qum.
17. Bəhrani, Yusif. Lölöə əl-Bəhreyn. Tədqiq edən: Məhəmmədsadiq Bəhrülülum. Alul-beyt, Qum.
18. Bəhrani İsfahani, Abdullah. Əvalim əl-ülum vəl-məarif. İmam Mehdi müəssisəsi, Qum, 1413h.q.
19. Bərbahari, Həsən ibn Əli. Şərh əl-sünnə. Tədqiq edən: Xalid Rədadı. Məktəbə əl-qürəbə əl-əsəriyyə, Mədinə, 1414h.q.
20. Bərqi, Əhməd. Əl-Məhasin. Dar əl-kutub əl-islamiyyə, Tehran, 1330h.ş.
21. Bəzzar, Əbu Bəkr Əhməd. Müsnəd əl-Bəzzar. Tədqiq edən: Məhfuzurrəhman Zeynullah. Əl-Ülum vəl-hikəm, Mədinə, 1988.
22. Bint əl-Nubi, Ümm-Əbdürrəhman. İmatə əl-cəhl bihal hədisəy “Ma xəyrun linnisa” və “Üqdə əl-həbl”. Əl-Tərbiyə əl-islamiyyə, 1993.
23. Buxari, Məhəmməd ibn İsmayıl. Səhih-Buxari. Tədqiq edən: Məhəmməd Zəhir əl-Nasir. Dar Tuq əl-nəcat, Beyrut, 1422h.q.
24. Cabiri, Əlihüseyn. Əl-Fikr əl-sələfi indəl-şia əl-isna əşəriyyə (On iki imamçı şialikdə qədim sələf düşüncəsi). Dar Üveydat, Beyrut (Paris), 1977.
25. Cahanbəxş, Cuya. Se qoftar dər qülüppejohi (Qülüp araşdırmasında üç mövzu). Əsatir, Tehran, 1390h.ş.
26. Cəfəriyan, Rəsul. Seyid Əsədullah Xəraqani. Mərkəze-əsnade-inqilabe-islami, Tehran, 1382h.ş.
27. Cəfəriyan, Rəsul. Səfəviyyə dər ərseye-din, fərhəng və siyasət (Səfəvilik din, mədəniyyət və siyasət sahələrində). Pejuheşkədəye-hövizə və daneşqah, Qum, 1379h.ş.
28. Cəfəriyan, Rəsul. Təəmmoli dər nehzəte-Aşura (Aşura hərəkətinə bir baxış). Ənsariyan, Qum, 1381h.ş.
29. Cənnati, Məhəmməd İbrahim. Mənabee-ictihad əz didqahe-məzahebe-islami (İslam məzhəblərində ictihad qaynaqları). Keyhan, Tehran, 1370h.ş.

30. Cəzairi, Nemətullah. Əl-Ənvar əl-nömaniiyyə. Dar əl-qari, Beyrut, 1429h.q.
31. Cəzairi, Nemətullah. Riyaz əl-əbrar. Müəssisə tarix əl-ərəbi, Beyrut, 2006.
32. Cövhəri, Əhməd ibn Əbdüləziz. Əl-Səqifə və Fədək. Tədqiq edən: Məhəmməd Hadi Əmini. Şirkət əl-kətbi, Beyrut, 1413h.q.
33. Cövhəri, İsmayıl ibn Həmməd. Əl-Sihah. Tədqiq edən: Əhməd Əbdülqəfur Əttar. Dar əl-elm, Beyrut, 1407h.q.
34. Cünabədi, Mirzəbəy. Rövzə əl-Səfəviyyə.
35. Dairətül-məarife-təşəyyü (Şiə ensiklopediyası). Nəşre-Şəhid Səid Mühibbi, Tehran, 1375h.ş.
36. Darimi, Abdullah ibn Əbdürrəhman. Sünən əl-Darimi. Dəməşq, 1349h.q.
37. Əbu Nüeym İsfahani, Əhməd. Hilyə əl-övliya. Dar ümm əl-qura, Qahirə.
38. Əbülfərəc İsfahani, Əli ibn Hüseyin. Məqatil əl-Talibiyyin. Heydəriyyə, Nəcəf, 1385h.q.
39. Əbülfütuh Razi, Hüseyin. Rövz əl-cinan. Astone-qüdsə-rəzəvi, Məşhəd, 1369h.ş.
40. Əfəndi, Abdullah ibn İsa. Riyaz əl-üləma. Tədqiq edən: Seyid Əhməd Hüseyini. Müəssisə əl-Tarix əl-ərəbi, Beyrut, 2010.
41. Əfuştəyi Nətənzi, Mahmud. Niqavə əl-asar fi zikr əl-əxyar dər tarixə-Səfəviyyə. Entəşarate-elmi və fərhəngi, Tehran, 1373h.ş.
42. Ələvi Öməri, Əli ibn Məhəmməd. Əl-Məcdi fi ənsab əl-talibiyyin. Tədqiq edən: Əhməd Məhdəvi. Kitabxaneye-Ayətullah Mərəşi Nəcəfi, Qum, 1409h.q.
43. Əliniya Xətir, Nadəli. Şəaire-Hüseyini (Hüseyin atributları). Məarif, Qum, 1394h.ş.
44. Əmin, Seyid Möhsün. Əyan əl-şia (Şiə böyükləri). Tədqiq edən: Seyid Həsən Əmin. Dar əl-təaruf, Beyrut.
45. Əmin, Seyid Möhsün. Əl-Tənzih liəmal əl-şəbih (Əzadarlığın təmizlənməsi). Mətbəə əl-İrfan, Seyda, 1347h.q.

46. Əsgəri, Həsən ibn Abdullah. Əl-Füruq əl-lüğəviyyə. Nəşre-islami, Qum, 1412h.q.
47. Əstərabadi. Məhəmmədəmin. Əl-Fəvaid əl-mədəniyyə. Tədqiq edən: Rəhmətullah Rəhməti. Nəşre-islami, Qum, 1424h.q.
48. Əşəri, Əli ibn İsmayıl. Məqalat əl-islamiyyin. Frans Şteyner, Almaniya, 1400h.q.
49. Əşəri, Səd ibn Abdullah. Əl-Məqalat vəl-firəq. Entəşarate-elmi və fərhangı, Tehran, 1361h.ş.
50. Əyyaşi, Məhəmməd ibn Məsud. Təfsir əl-Əyyaşi. Tədqiq edən: Seyid Haşim Rəsuli Məhəllati. Əl-Məktəbə əl-elmiyyə əl-islamiyyə, Tehran.
51. Feyz Kaşani, Məhəmmədmöhsün. Dəh risalə. Mərkəze-təhqiqate-elmi və diniye-İmam Əmirəlmöminin Əli, İsfahan, 1371h.ş.
52. Feyz Kaşani, Məhəmmədmöhsün. Qürrə əl-üyun fi əəzzi əl-fünun. Tədqiq edən: Həsən Qasimi. Mədrəsəye-aliye-Şəhid Mütəhhəri, Tehran, 1387h.ş.
53. Feyz Kaşani, Məhəmmədmöhsün. Əl-Məhəccə əl-bəyza. Nəşre-islami, Qum.
54. Feyz Kaşani, Məhəmmədmöhsün. Əl-Üsul əl-əsilə. Sazimane-çape-daneşqah, İran, 1390h.q.
55. Feyz Kaşani, Məhəmmədmöhsün. Əl-Vafi. Tədqiq edən: Ziyaəddin Hüseyini. Məktəbə əl-İmam Əmirəlmöminin Əli, İsfahan, 1406h.q.
56. Fəlsəfi, Nəsrullah. Zendeqaniye-Şah Abbase-əvvəl (Birinci Şah Abbasın həyatı). Daneşqahe-Tehran, Tehran, 1353h.ş.
57. Fərahidi, Xəlil ibn Əhməd. Əl-Eyn. Tədqiq edən: Mehdi Məxzumi və İbrahim Samirrayi. Müəssisə Dar əl-hicrə. Qum, 1409 h.q.
58. Fərhani Münfərid, Mehdi. Mühacirəte-üləmaye-şiə əz Cəbəle-Amil be İran dər əsre-Səfəvi (Səfəvilər dövründə şiə alimlərinin Cəbəl-Amildən İrana mühacirəti). Əmir-Kəbir, Tehran, 1377h.ş.
59. "Fəxr əl-əimmə" mədəniyyət mərkəzi. Dəste-penhan (Gizli əl). Bustane-kitab, Qum, 1387h.ş.
60. Fəxr Razi, Məhəmməd ibn Ömər. Məfatih əl-qeyb. Dar ihya əl-turas əl-ərəbi, Beyrut, 1420 h.q.
61. Fiqeroa, Don Qarsiya de Silva. Səfərnəmə. Farscaya tərcümə edən: Qulamrza Səmi. Nəşre-no, Tehran, 1363h.ş.

62. Hakim Nişaburi, Məhəmməd ibn Abdullah. Mərifə ülm əl-hədis. Tədqiq edən: Seyid Mözəm Hüseyin. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Beyrut, 1397h.q.
63. Hakim Nişaburi, Məhəmməd ibn Abdullah. Əl-Müstədrək əla əl-səhiheyn. Dar əl-mərifə, Beyrut.
64. Heydəri, İbrahim. Trajediye-Kərbəla (Kərbəla tragediyası). Farscaya tərcümə edən: Əli Məmur, Məhəmmədcavad Məmur. Dar əl-kitab əl-islami, Qum, 1381h.ş.
65. Heysəmi, Əli ibn Əbu Bəkr. Məcmə əl-zəvaid. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Beyrut, 1988.
66. Həkim, Möhsün. Müstəmsək əl-Ürvə. Əl-Adab, Nəcəf, 1970.
67. Hərrani, Həsən. Tühəf əl-üqul. Nəşre-islami, Qum, 1404h.q.
68. Həsən, Təllal. Min İslami mehvəriyyətil-hədis ilə İslami mehvəriyyətil-Quran (Hədisimərkəzli İslamdan Quranmərkəzli İslama doğru), Müəssisə əl-İmam əl-Cavad, Bağdad, 1438h.q.
69. Hilli, Cəfər ibn Həsən. Məaric əl-üsul. Alul-beyt, Qum, 1403h.q.
70. Hilli, Həsən ibn Süleyman. Əl-Möhtəzər. Tədqiq edən: Seyid Əli Əşrəf. Əl-Məktəbə əl-heydəriyyə, Qum, 1382h.ş.
71. Hilli, Həsən ibn Yusif. Xülasə əl-əqval. Tədqiq edən: Cavad Qəyyumi. Nəşr əl-fəqahə, Qum, 1417h.q.
72. Hilli, Həsən ibn Yusif. Məbadi əl-vüsul. Tədqiq edən: Əbdülhüseyn Məhəmmədəli Baqqal. Məktəb əl-elam əl-islami, Qum, 1404h.q.
73. Hilli, Həsən ibn Yusif. Müxtələf əl-şia. Nəşre-islami, Qum, 1413h.q.
74. Hilli, Həsən ibn Yusif. Müntəha əl-mətləb. Astane-Qüdsə-Rəzəvi, Məşhəd, 1413h.q.
75. Hürri Amili, Məhəmməd. Əl-Fəvaid əl-tusiyyə. Əl-Mətbəə əl-elmiyyə, Qum, 1403h.q.
76. Hürri Amili, Məhəmməd. İsbət əl-hudat. Ələmi, Beyrut, 2004.
77. Hürri Amili, Məhəmməd. Əl-İsna əşəriyyə fil-rəddi əla əl-Sufiyyə. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Qum, 1400h.q.
78. Hürri Amili, Məhəmməd. Vəsail əl-şia. Alul-beyt, Qum, 1983.
79. Hüseyini Behsudi, Məhəmmədsərvər. Misbah əl-üsul (Seyid Əbülqasim Xoinin dərsləri). Məktəbə əl-Davəri, Qum, 1417h.q.

80. Hüseynizadə, Seyid Məhəmmədəli. Üləma və məşruyyə-dövlətə-Səfəvi (Din alimləri və Səfəvi dövlətinin legitimliyi). Əncümənə-məarifə-islami, Qum.
81. Xandəmir, Qiyasəddin. Tarix Həbib əl-siyər. Xəyyam, Tehran, 1380h.ş.
82. Xansari, Hüseyn. Məşariq əl-şümus. Alul-beyt.
83. Xansari, Məhəmmədbağir. Rövzat əl-cənnat. Tədqiq edən: Əsədullah İsmailiyan. Dehaqani (İsmailiyan), Qum.
84. Xəsibi, Hüseyn ibn Həmdan. Əl-Hidayə əl-kübra. Müəssisə əl-Bəlağ, Beyrut, 1991.
85. Xətib Bağdadi, Əhməd. Əl-Kifayə fi elm əl-rivayə. Tədqiq edən: Əhməd Ömər Haşim. Dar əl-kitab əl-ərəbi, Beyrut, 1985.
86. Xoi, Əbülqasim. Misbah əl-fəqahə (Fəqahət çırağı). Məktəbə əl-Davəri, Qum, 1377h.ş.
87. Xoi, Əbülqasim. Möcəm rical əl-hədis. 1413h.q.
88. İbn Davud, Həsən ibn Əli. Rical. Tədqiq edən: Məhəmmədsadiq Ali-Bəhrülülum. Heydəriyyə, Nəcəf, 1972.
89. İbn Əbi Cümhur, Məhəmməd ibn Zeynəddin. Əvali əl-ləali. Tədqiq edən: Müctəba İraqi. Müəssisey-Seyyidüş-şühəda, Qum, 1403h.q.
90. İbn Əbiddünya, Əbu Bəkr Abdullah. Əl-Əyal. Tədqiq edən: Nəcm Əbdürrəhman Xələf. Dar İbn əl-Qəyyim, Mədinə, 1990.
91. İbn Əbilhədid, Əbdülhəmid. Şərh Nəhcül-bəlağə. Tədqiq edən: Məhəmməd Əbülfəz İbrahim. Dar ihya əl-kutub əl-ərəbiyyə, 1961.
92. İbn Ədi, Abdullah. Əl-Kamil. Dar əl-fikr, Beyrut, 1988.
93. İbn Əsir, Əli ibn Məhəmməd. Usd əl-ğabə. Dar əl-kutub əl-ərəbi, Beyrut.
94. İbn Həcər Əsqəlani, Əhməd. Lisan əl-mizan. Ələmi, Beyrut, 1390h.q.
95. İbn Həcər Əsqəlani, Əhməd. Müxtəsər Zəvaid Müsnəd əl-Bəzzar. Tədqiq edən: Səbri ibn Əbdülxaliq Əbuzər. Müəssisə əl-kutub əl-səqafiyyə, Beyrut, 1992.
96. İbn Həcər Əsqəlani, Əhməd. Təbəqat əl-müdəllisin. Tədqiq edən: Asim ibn Abdullah Qəryuni. Əl-Mənar, Amman.

97. İbn Həcər Əsqəlani, Əhməd. Təqrib əl-Təhzib. Tədqiq edən: Mustafa Əbdülqadir Əta. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Beyrut, 1995.
98. İbn Hənbəl, Əhməd. Müsnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl. Dar sadir, Beyrut.
99. İbn Həzm, Əli ibn Əhməd. əl-Mühəllə bil-asar. Dar əl-fikr, Beyrut.
100. İbn Hibban, Məhəmməd. Səhih İbn Hibban. Tədqiq edən: Şüeyb əl-Ərnəut və digərləri. Risalət, Beyrut, 1414h.q.
101. İbn Hişam, Əbdülməlik. Əl-Sirə əl-nəbəviyyə. Tədqiq edən: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Məktəbə Məhəmmədəli Səbih, Qahirə, 1383h.q.
102. İbn Xüzeymə, Məhəmməd ibn İshaq. Kitab əl-Tövhid. Tədqiq edən: Əbdüləziz Şəhəvan. Məktəbə əl-Rüşd, Riyaz, 1414h.q.
103. İbn Xüzeymə, Məhəmməd ibn İshaq. Səhih İbn Xüzeymə. Tədqiq edən: Mustafa Əzəmi. Əl-Məktəb əl-islami, Beyrut, 1412h.q.
104. İbn İdris Hilli, Məhəmməd ibn Əhməd. Əl-Sərait. Nəşre-islami, Qum, 1410h.q.
105. İbn İdris Hilli, Məhəmməd ibn Əhməd. Müstətrəfat əl-Sərait. Nəşre-islami, Qum, 1411h.q.
106. İbn Qalib Zürari, Əhməd ibn Məhəmməd. Risalə fi Ali-Əyən. 1399h.q.
107. İbn Qəzairi, Əhməd ibn Hüseyin. Əl-Rical. Tədqiq edən: Məhəmmədrza Cəlali. Dar əl-hədis, Qum, 2001.
108. İbn Qövluyə, Cəfər. Kamil əl-ziyarat. Nəşre-islami, Qum, 1417h.q.
109. İbn Qüteybə Dinəvəri, Abdullah ibn Müslim. Əl-Əxbar əl-tival. Tədqiq edən: Əbdülmünim Amir. Dar ihya əl-kutub əl-ərəbi, Qahirə, 1960.
110. İbn Qüteybə Dinəvəri, Abdullah ibn Müslim (mənsub). Əl-İmamə vəl-siyasə. Tədqiq edən: Əli Şiri. Şərif Rəzi, Qum, 1371h.ş.
111. İbn Məğzili, Əli ibn Məhəmməd. Mənaqib Əli ibn Əbi Talib. Sibət əl-nəbi, 1384h.ş.
112. İbn Məndə, Əbdülvəhhab. Əl-Fəvaid. Tədqiq edən: Xilaf Mahmud Əbdülsəmi. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Beyrut, 2002.
113. İbn Mənzur, Məhəmməd. Lisan əl-ərəb. Ədəb əl-hövvə, Qum, 1363h.ş.

114. İbn Müzahim Minqəri, Nəsr. Vəqəə Siffin. Tədqiq edən: Əbdüssalam Məhəmməd Harun, 1382h.q.
115. İbn Nədim, Məhəmməd ibn İshaq. Əl-Fihrist. Tədqiq edən: Rza Təcəddüd. Tehran.
116. İbn Səd, Məhəmməd. Əl-Təbəqat əl-kübra. Dar sadir, Beyrut.
117. İbn Süleyman Kufi, Məhəmməd. Mənaqib əl-İmam Əmirilmöminin. Tədqiq edən: Məhəmmədbaqir Mahmudi. Məcmə ihya əl-səqafə əl-islamiyyə, Qum, 1412h.q.
118. İbn Şəhraşub, Məhəmməd ibn Əli. Mənaqib Ali-Əbi Talib. Heydəriyyə, Nəcəf, 1956.
119. İrbəli, Əli ibn İsa. Kəşf əl-ğummə. Dar əl-Əzva, Beyrut.
120. İsfərayini, İbrahim. Nur əl-eyn fi məşhəd əl-Hüseyn. Əl-Mənar, Tunis.
121. İspanaqqı Paşazadə, Məhəmməd Arif. İnqilab əl-İslam beynəl-xəvassi vəl-əvam (İslam inqilabı aparıcı təbəqə və ümumi kütlə arasında). Dəlil, Qum, 1379h.ş.
122. Kaşani, Fətullah. Mənhəc əl-sadiqin. Məhəmmədhəsən Elmi, Tehran, 1336h.ş.
123. Kaşifi, Hüseyn. Rövzətüş-şühəda. Müin, Tehran, 1390h.ş.
124. Kempfer, Engelbert. Səfərnəmə. Farscaya tərcümə edən: Keykavus Cahandari. Xarəzmi, Tehran, 1363h.ş.
125. Kəfəmi, İbrahim. Əl-Misbah (Cünnə əl-aman). Ələmi, Beyrut, 1403 h.q.
126. Kərəki, Əli ibn Hüseyn. Nəfəhat əl-lahut. Məktəbə Neynəva əl-hədisə, Tehran.
127. Kolberq, Etan. Kitabxaneye-Seyid ibn Tavus (Seyid ibn Tavusun kitabxanası). Farscaya tərcümə edən: Seyid Əli Qarayi və Rəsul Cəfəriyan. Qum, Kitabxaneye-Ayətullah Mərəşi Nəcəfi, 1371h.ş.
128. Kuleyni, Məhəmməd. Əl-Kafi. Dar əl-kutub əl-islamiyyə. Tehran, 1363h.ş.
129. Qazi Nöman, Nöman ibn Məhəmməd. Dəaim əl-İslam. Tədqiq edən: Asif Feyzi. Dar əl-məarif, Qahirə, 1383h.q.
130. Qəzvini, Xəlil. Safi dər şərhe-Kafi. Dar əl-hədis, Qum, 1387h.ş.

131. Qəzvini, Rəzi. Təzəllüm əl-Zəhra. Tədqiq edən: Seyid Mehdi Rəcayi. Şərif Rəzi, Qum, 1375h.ş.
132. Qumi Məşhədi, Məhəmməd. Kənz əl-dəqaiq. Tədqiq edən: Hüseyn Dərgahi. Sazimane-çap və enteşarate-Vizarəte-fərhəng və irşade-islami, Tehran, 1411h.q.
133. Qurtubi, Məhəmməd ibn Əhməd. Təfsir əl-Qurtubi. Tədqiq edən: Əhməd Burduni və İbrahim Əttəfəyyəş. Dar əl-kutub əl-misriyyə, Qahirə, 1384h.q.
134. Qütbüddin Ravəndi, Səid ibn Hibətullah. Əl-Xəraic vəl-cəraih. Müəssiseye-İmam Mehdi, Qum, 1409h.q.
135. Mazandarani, Məhəmməd ibn İsmayıl. Müntəha əl-məqal. Alul-beyt, Qum, 1416h.q.
136. Mazandarani, Məhəmmədsaleh. Şərh-Üsul əl-Kafi. Dar ihya əl-turas əl-ərəbi, Beyrut, 1421h.q.
137. Mehrizi, Mehdi. Hədispejohi (Hədis araşdırmaları). Dar əl-hədis, Qum, 1390h.ş.
138. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Bihar əl-ənvar. Əl-Vəfa, Beyrut, 1983.
139. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Cila əl-üyun. Tədqiq edən: Əli İmamian. Surur, Qum, 1382h.ş.
140. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Eyn əl-həyat. Tədqiq edən: Seyid Mehdi Rəcayi, Ənvar əl-hüda, Qum, 1382h.ş.
141. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Əqaid. Tədqiq edən: Hüseyn Dərgahi. Farscaya tərcümə edən: Həmidrza Ajir. Zahidi, Tehran, 1387h.ş.
142. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Məlaz əl-əxyar. Tədqiq edən: Seyid Mehdi Rəcayi. Məktəbə Ayətullah əl-Mərəşi, Qum, 1406h.q.
143. Məclisi, Məhəmmədbaqir. Mirat əl-üqul. Dar əl-kutub əl-islamiyyə, Tehran, 1363h.ş.
144. Məclisi, Məhəmmədtəqi. Ləvame Sahibqirani. Müəssiseye-İsmailian, Qum, 1414h.q.
145. Məclisi, Məhəmmədtəqi. Rövzə əl-müttəqin. Bunyade-fərhənge-islami, İran, 1406h.q.
146. Məhəmmədi Reyşəhri, Məhəmməd. Xerədgerayi dər Quran və hədis (Ağılçılıq Quran və hədisdə). Farscaya tərcümə edən: Mehdi Mehrizi. Dar əl-hədis, Qum, 1387h.ş.

147. Məkarim Şirazi, Nasir. Kitab əl-Nikah. Tədqiq edən: Məsud Məkarim, Məhəmmədrza Hamidi. İmam Əli ibn Əbu Talib mədrəsəsi, Qum, 1382h.ş.
148. Məkarim Şirazi, Nasir və digərləri. Təfsire-Nümunə. Dar əl-kutub əl-islamiyyə, Tehran, 1374h.ş.
149. Mərəşi Şüştəri, Nurullah. Məcalis əl-möminin. İslamiyyə, Tehran, 1377h.ş.
150. Mərəşi Şüştəri, Nurullah. Məsaib əl-nəvasib. Tədqiq edən: Qeys Əttar. Dəlile-ma, Qum, 1426h.q.
151. Məruf Həsəni, Haşim. Əl-Mövzuat fil-asari vəl-əxbar (Saxta hədis və xəbərlər). Dar əl-təaruf, Beyrut, 1407h.q.
152. Məsudi, Əli ibn Hüseyin. Mürucuz-zəhəb. Dar əl-hicrə, Qum, 1422h.q.
153. Mirzayi, Abbas. İbn Qibə Razi. Pejuheşqahe-ülum və fərhənge-islami, Qum, 1394h.ş.
154. Möhsüni, Məhəmməd Asif. Buhus fi elm əl-ricəl (Rical elminə dair bəhslər). Mərkəz əl-Mustafa, Qum, 1389h.ş.
155. Möhsüni, Məhəmməd Asif. Məşrəə Bihar əl-ənvar. Məktəbə Əzizi, Qum, 1381h.ş.
156. Möhsüni, Məhəmməd Asif. Möcəm əl-əhadis əl-mötəbərə (Mötəbər hədislər). Dar əl-nəşr əl-ədyan, Qum, 1392h.ş.
157. Musəvi Fendereski, Əbu Talib. Töhfə əl-aləm dər ovsaf və əhvali-Şah Sultan Hüseyin. Kitabxaneyə-Məclisə-Şurayə-islami, Tehran, 1388h.ş.
158. Mustovfi, Abdullah. Şərhe-zindeqaniyə-mən. Zəvvar, Tehran, 1388h.ş.
159. Mustovfi, Həmdullah. Tarixə-qozide. Əmir Kəbir, Tehran, 1985.
160. Müdərrisi Təbatəbai, Hüseyin. Məktəb dər fərayənde-təkamül (Məktəb təkamül prosesində). Farscaya tərcümə edən: Haşim İzədpənah. Darvin, Nyu-Cersi, 1995.
161. Müdərrisi Təbatəbai, Hüseyin. Müqəddimeyi bər fiqhe-şiə (şiə fiqhinə giriş). Farscaya tərcümə edən: Məhəmməd Asif Fikrət. Astane-Qüdsə-Rəzəvi, Məşhəd, 1368h.ş.

162. Müfid, Məhəmməd. Ədəm səhv əl-Nəbi (Cavab əhli-Hair). Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
163. Müfid, Məhəmməd. Əl-Əmali. Tədqiq edən: Hüseyin Ustad Vəli və Əliəkbər Qəffari. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
164. Müfid, Məhəmməd. Əvail əl-məqalat. Tədqiq edən: İbrahim Ənsari. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
165. Müfid, Məhəmməd. Əl-İxtisas. Tədqiq edən: Əliəkbər Qəffari və Seyid Mahmud Zərəndi. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1993.
166. Müfid, Məhəmməd. Əl-İrşad. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1993.
167. Müfid, Məhəmməd. Əl-Məsail əl-sərviyyə. "Müsənnəfat əl-Şeyx əl-Müfid" toplusunda, c. 7. Tədqiq edən: Saib Əbdülhəmid. Əl-Mötəmərr əl-ələmi liəlfıyyə əl-Şeyx əl-Müfid, 1413h.q.
168. Müfid, Məhəmməd. Əl-Məsail əl-ükbəriyyə. Tədqiq edən: Əliəkbər İlahi. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
169. Müfid, Məhəmməd. Əl-Məzar. Tədqiq edən: Seyid Məhəmmədbağır Əbtəhi. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
170. Müfid, Məhəmməd. Əl-Müqniə. Nəşre-islami, Qum, 1410h.q.
171. Müfid, Məhəmməd. Təshih Etiqadat əl-İmamıyyə. Tədqiq edən: Hüseyin Dərgahi. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
172. Müfid, Məhəmməd. Əl-Təzkirə biüsul əl-fiqh. Tədqiq edən: Mehdi Nəcəf. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
173. Müqəddəs Ərdəbili, Əhməd ibn Məhəmməd. Zübdə əl-bəyan. Tədqiq edən: Məhəmmədbağır Behbudi. Əl-Məktəbə əl-mürtəzəviyyə, Tehran.
174. Münəccim Yəzdi, Cəlaləddin. Tarixə-Abbasi. Vəhid, 1366h.ş.
175. Münşi, İsgəndərbəy. Tarixə-Aləmaraye-Abbasi. Dar əl-tibə ağa Seyid Mürtəza, Tehran, 1314h.q.
176. Münşi Qumi, Əhməd ibn Hüseyin. Xülasə əl-təvarix. Daneşqahe-Tehran, Tehran, 1393h.ş.
177. Mürtəza, Əli ibn Hüseyin. Rəsail əl-Şərif əl-Mürtəza. Dar əl-Quran əl-kərim, Qum, 1405h.q.
178. Mürtəza, Əli ibn Hüseyin. Əl-Şafi fil-imamət. Müəssiseye-İsmailiyan, Qum, 1410h.q.

179. Mürtəza, Əli ibn Hüseyin. Əl-Zəriə. Daneşqahe-Tehran, Tehran, 1348h.ş.
180. Müslim, Müslim ibn Həccac. Səhih-Müslim. Tədqiq edən: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Dar ihya əl-turas əl-ərəbi, Beyrut.
181. Mütəhhəri, Mürtəza. Məcmueye-asar (Əsərlərinin külliyyatı). Sədra, Tehran, 1389h.ş.
182. Naci, Məhəmmədyusif. Risalə dər padşahiye-Səfəvi. Kitabxane, muze və mərkəze-əsnade-Məclise-Şuraye-islami, Tehran, 1378h.ş.
183. Naməlum. Aləmaraye-Səfəvi. Bünyade-fərhənge-İran, Tehran, 1350h.ş.
184. Nəccaşi, Əhməd ibn Əli. Rical əl-Nəccaşi. Nəşre-İslami, Qum, 1416h.q.
185. Nəsiri, Əli. Rəveşşenasiye-nəqde-əhadis (Hədis tənqidinin metodologiyası). Vəhy və xirəd, Qum, 1390h.ş.
186. Nəsiri, Məhəmməd İbrahim. Dəsture-Şəhriyaran (Hökmdarlıq qaydası). Bünyade-moqufate-doktor Mahmud Əfşar, Tehran, 1373h.ş.
187. Nömani, Məhəmməd ibn İbrahim. Əl-Qeybə. Tədqiq edən: Fariz Həssun Kərim. Ənvar əl-huda, Qum, 1422h.q.
188. Nuri, Hüseyin. Müstədrək əl-Vəsail. Alul-beyt, Qum, 1408h.q.
189. Nuri, Hüseyin. Lölo və mərcan. Pəyame-Mehdi, Qum, 1381h.ş.
190. Nuri Həmədəni, Hüseyin. Cayqahe-banovan dər İslam (İslamda qadınların mövqeyi). Mehdiye-moud, Qum, 1382h.ş.
191. Olearius, Adam. Səfərnəmə. Farscaya tərcümə edən: Əhməd Behpur. İbtikare-no, Tehran, 1385h.ş.
192. Övliya Çələbi, Məhəmməd. Evliya Çelebi seyahetnamesi. İqdam mətbəəsi, İstanbul, 1896.
193. Rağib İsfahani, Hüseyin ibn Məhəmməd. Əl-Müfrədat. Dəftəre-nəşre-kitab, 1404h.q.
194. Ravəndi, Fəzlullah. Əl-Nəvadir. Tədqiq edən: Səidrza Ələsgəri. Dar əl-hədis, Qum.
195. Rəzi, Məhəmməd. Nəhcül-bəlağə. Tədqiq edən: Sübhi Saleh. Dar əl-kitab əl-lubnani, Beyrut, 2004.
196. Rumlu, Həsən. Əhsənüt-təvarix. Əsatir, Tehran, 1384h.ş.

197. Safi, Lütfullah. Davəri miyane-Şeyx Səduq və Şeyx Müfid (Şeyx Səduq və Şeyx Müfid arasında mühakimə). Qum, Kongereyeh-cahaniye-hezareye-Şeyx Müfid, 1413h.q.
198. Sanson, Martin. Səfərnəmə. Farsçaya tərcümə edən: Təqi Təfəzzüli. İbn Sina, Tehran, 1346h.ş.
199. Sepənta, Əbdülhüseyn. Tarixçeye-ovqafe-İsfahan (İsfahan vəqflərinin tarixçəsi). İdareye-kulle-ovqafe-ostane-İsfahan, 1346h.ş.
200. Seyid ibn Tavus, Əli. Fəlah əl-sail. Nəşre-islami, Qum, 1406h.q.
201. Seyid ibn Tavus, Əli. Əl-Lühuf. Ənvar əl-huda, Qum, 1417h.q.
202. Seyid ibn Tavus, Əli. Əl-Məlahim vəl-fitən. Müəssiseye-Sahibül-əmr, İsfahan, 1416h.q.
203. Seyvori, Rocer. İrane-əsre-Səfəvi (İran Səfəvilər dönəmində). Farsçaya tərcümə edən: Kambiz Əzizi. Nəşre-mərkəz. Tehran, 1385h.ş.
204. Sədavi, Nəvval. Dirasat ənil-mərəti vəl-ricəl (Qadın və kişi barədə araşdırmalar). Müəssisə əl-ərəbiyyə lil-dirasat vəl-nəşr, Beyrut, 1990.
205. Sədra Şirazi, Məhəmməd ibn İbrahim. Əl-Hikmə əl-mütəaliyə. Dar ihya əl-turas əl-ərəbi, Beyrut, 1981.
206. Sədra Şirazi, Məhəmməd ibn İbrahim. Kəsr əsnam əl-cahiliyyə. Bünyade-hikməte-islamiye-Sədra, Tehran, 1381h.ş.
207. Səduq, Məhəmməd. Etiqadat əl-İmamiiyyə. Tədqiq edən: İsam Əbdüsseyyid. Dar əl-Müfid, Beyrut, 1414h.q.
208. Səduq, Məhəmməd. Əl-Əməli. Müəssiseye-Besət, Qum, 1417h.q.
209. Səduq, Məhəmməd. Əl-Hidayə. Müəssiseye-İmam Hadi, Qum, 1418h.q.
210. Səduq, Məhəmməd. Əl-Xisal. Nəşre-islami, Qum, 1362h.ş.
211. Səduq, Məhəmməd. İləl əl-şərai. Əl-Məktəbə əl-heydəriyyə, Nəcəf, 1386h.q.
212. Səduq, Məhəmməd. Kəmaləddin. Nəşre-islami, Qum, 1363h.ş.

213. Səduq, Məhəmməd. Mən la yəhzuruhul-fəqih. Nəşre-islami, Qum.
214. Səduq, Məhəmməd. Savab əl-əmal. Şərif Rəzi, Qum, 1368h.ş.
215. Səduq, Məhəmməd. Əl-Tövhid. Nəşre-islami, Qum.
216. Səduq, Məhəmməd. Üyun əxbar əl-Rza. Beyrut, Ələmi, 1984.
217. Səfəri Furuşani, Nemətullah. Qaliyan (Qülöv edənlər). Astane-Qüdsə-Rəzəvi, Məşhəd, 1378h.ş.
218. Səfəruyə İsfahani, Əsəd ibn Əbdülqahir. Rəşh əl-vila fi şərḥ əl-dua. Tədqiq edən: Qeys Əttar. Aşura, Qum, 1388h.ş.
219. Səffar, Məhəmməd. Bəsair əl-dərəcət. Ələmi, Tehran, 1362h.ş.
220. Səhmi, Həmzə ibn Yusif. Sualat Həmzə ibn Yusif Səhmi. Tədqiq edən: Müvəffəq ibn Abdullah. Əl-Məarif, Riyaz, 1984.
221. Sənani, Əbdülrəzzaq ibn Hümam. Əl-Müsənnəf. Tədqiq edən: Həbibürrəhman Əzəmi. Əl-Məclis əl-elmi.
222. Sifətgül, Mənsur. Saxtare-nəhad və əndişeye-dini dər İrane-əsre-Səfəvi (Səfəvi İranında dini düşüncə və din institutu). Xədəmate-fərhangiyə-Rəsa, Tehran, 1381h.ş.
223. Sihhəti Sədrudi, Məhəmməd. Aşurapejohi (Aşura araşdırmaları). Xadim əl-Rza, Qum, 1385h.ş.
224. Sübhani, Cəfər. Əl-Hədis əl-nəbəvi beynəl-rivayəti vəl-dirayə (Peyğəmbər hədisləri rəvayətlə dirayə arasında). Müəssisəye-İmam Sadiq, Qum, 1419h.q.
225. Sübhani, Cəfər. Külliyyat fi elm əl-rical (Rical elmi ilə tanışlıq). Nəşre-islami, Qum, 1393h.ş.
226. Süyuti, Cəlaləddin. Əl-Dürr əl-mənsur. Dar əl-mərifə, Beyrut.
227. Şarden, Jan. Səyahətnamə. Farscaya tərcümə edən: İqbal Yəğmayi. Tus, Tehran, 1374h.ş.
228. Şerli, Antoni. Səfərnameye-bəradərane-Şerli (Şerli qardaşlarının səyahətnaməsi). Farscaya tərcümə edən: Həvans Masian. Neqah, Tehran, 1387h.ş.
229. Şəhid Əvvəl, Məhəmməd. Zikra əl-şiə. Alul-beyt, Qum, 1419h.q.
230. Şəhid Sani, Zeynəddin ibn Əli. Rəsail əl-Şəhid Sani. Tədqiq edən: Rza Muxtari. Məktəb əl-elam əl-islami, Qum, 1380h.ş.

231. Şəhid Sani, Zeynəddin ibn Əli. Əl-Riayə fi elm əl-dirayə. Tədqiq edən: Əbdülhüseyn Məhəmmədəli Baqqal. Kitabxaneye-Ayətullah Mərəşi Nəcəfi, Qum, 1408h.q.
232. Şəhid Sani, Zeynəddin ibn Əli. Məsalik əl-əfham. Məarife-islami, Qum, 1414h.q.
233. Şəhristani, Məhəmməd ibn Əbdülkərim. Əl-Miləl vəl-nihəl. Tədqiq edən: Məhəmməd Seyid Gilani. Dar əl-mərifə, Beyrut.
234. Şəriət Səngiləci, Məhəmmədhəsən. Kelide-fəhme-Quran (Qurani anlayanın açarı). Daneş, İran.
235. Şüştəri, Məhəmmədtəqi. Qamus əl-ricəl. Nəşre-islami, Qum, 1411h.q.
236. Taverniye, Jan Batist. Səfərnəmə. Farscaya tərcümə edən: Həmid Ərbab Şirani. Nilufər, Tehran, 1383h.ş.
237. Təbatəbai, Seyid Məhəmmədhüseyn. Təfsir əl-Mizan. Nəşre-islami, Qum.
238. Təbərani, Süleyman ibn Əhməd. Əl-Möcam əl-səğir. Dar əl-kutub əl-elmiyyə, Beyrut.
239. Təbəri, Məhəmməd ibn Cərir (V əsr). Dəlail əl-imamə. Müəssisəye-Besət, Qum, 1413h.q.
240. Təbəri, Məhəmməd ibn Cərir. Tarix. Beytül-əfkar əl-duvəliyyə, Amman.
241. Təbrisi, Fəzl ibn Həsən. Elam əl-vərə. Alul-beyt, Qum, 1417h.q.
242. Təbrisi, Həsən ibn Fəzl. Məkarim əl-əxlaq. Şərif Rəzi, Qum, 1392h.q.
243. Tətəvi, Əhməd və digərləri. Tarixe-əlfı. Entəşarate-elmi və fərhəngi, Tehran, 1382h.ş.
244. Tirmizi, Məhəmməd. Sünən əl-Tirmizi. Tədqiq edən: Bəşşar Əvvad Məruf. Dar əl-qərb əl-islami, Beyrut, 1998.
245. Tusi, Məhəmməd. Əl-Əmali. Dar əl-səqafə, Qum, 1414h.q.
246. Tusi, Məhəmməd. Əl-Fihrist. Tədqiq edən: Cavad Qəyyumi. Nəşr əl-fəqahə, Qum, 1417h.q.
247. Tusi, Məhəmməd. İxtiyar Mərifə əl-ricəl (Rical əl-Kəşşi). Tədqiq edən: Seyid Mehdi Rəcəyi. Alul-beyt, Qum, 1404h.q.

248. Tusi, Məhəmməd. Əl-İstibsar. Dar əl-kutub əl-islamiyyə, Tehran, 1390h.q.
249. Tusi, Məhəmməd. Əl-Qeybə. Tədqiq edən: İbadullah Tehrani və Əli Əhməd Naseh. Müəssisəyə-məarifə-islami, Qum, 1411h.q.
250. Tusi, Məhəmməd. Misbah əl-mütəhəccid. Müəssisəyə-fiqh əl-şia, Beyrut, 1411h.q.
251. Tusi, Məhəmməd. Rical əl-Tusi. Tədqiq edən: Cavad Qəyyumi. Nəşre-islami, Qum, 1415h.q.
252. Tusi, Məhəmməd. Təhzib əl-əhkam. Dar əl-kutub əl-islamiyyə, Tehran, 1365h.ş.
253. Tusi, Məhəmməd. Əl-Tibyan. Tədqiq edən: Əhməd Həbib Amili. Məktəb əl-elam əl-islami, Qum, 1409h.q.
254. Tusi, Məhəmməd. Əl-Üddə fi üsul əl-fiqh. Tədqiq edən: Məhəmmədrza Ənsari Qumi. Qum, 1376h.ş.
255. Türeyhi, Fəxrəddin. Əl-Müntəxəb fi cəmi əl-mərasə vəl-xütəb. Əlami, Beyrut, 1424h.q.
256. Vəhid Behbahani, Məhəmmədbağir. Əl-Fəvaid əl-hairiyyə. Məcmə əl fikr əl-islami, Qum, 1415h.q.
257. Vəhid Behbahani, Məhəmmədbağir. Əl-Rəsail əl-fiqhiyyə. Müəssisə əl-Əllamə əl-müçəddid əl-Vəhid əl-Behbahani, 1419h.q.
258. Zəhəbi, Məhəməd ibn Əhməd. Mizan əl-etidal. Tədqiq edən: Əliməhəmməd Bəcavi. Dar əl-mərifə, Beyrut.
259. Zəhəbi, Məhəməd ibn Əhməd. Siyər əlam əl-nübəla. Tədqiq edən: Hüseyn əl-Əsəd. Risalət, Beyrut, 1993.
260. Zəhəbi, Məhəməd ibn Əhməd. Təzkirə əl-hüffaz. Dar ihya əl-turas əl-ərəbi, Beyrut.
261. Zəməxşəri, Mahmud. Əl-Kəşşaf. Dar əl-kitab əl-ərəbi, Beyrut, 1407h.q.
262. Котов, Федот. Хожделение купца Федота Котова в Персию. Восточной литературы, Москва, 1958.

b) Məqalələr

263. Abadiyan, Hüseyin və Bitərəfan Məhəmməd. Təhlile-məbaniye-məşruyyə və naməşruyyə-nəhade-səltənət əz didqahe-üləmaye-əsre-Səfəvi (Səfəvilər dönəminin din alimlərinin baxışında şah üsul-idarəsinin legitimlik və qeyri-legitimlik əsaslarının təhlili). "Pejuheşnameye-tarixe-islam" jurnalı, 10, 1392h.ş., s 5-34.
264. Ağayi, Əli. Quranbəsəndegi və inkare-höccyyəte-hədis (Quranyetərlik və hədisin dəlil olmasının inkarı). "Mərifəte-kəlami" jurnalı, 3, 1389h.ş., s 91-112.
265. Baqiri, Həmid. Bərrəsiye-mətni və sənədiye-rivayate-"Mən bələğ" ("Mən bələğ" hədislərinin mətn və sənədlərinin araşdırılması). "Hədise-əndişə" jurnalı, 5 və 6, 2003.
266. Bulut, Halil İbrahim. Osmanlı-Safevi mücadelesinde ulemanın rölü: Kemal Paşazade örneği. "Dini Araştırmalar" toplusunda: 7/21, 2005, s 179-195.
267. Cabbari, Məhəmmədrza. Şenaxt və təhlile-məktəbe-hədisiye-Qum əz ağaz ta qərne-pəncume-hicri (Qum hədis məktəbi və onun təhlili; əvvəldən hicrətin beşinci əsrinə qədər). "Mütəliate-islami" jurnalı, 49-50, 1379h.ş., s 57-89.
268. Cəfəri, Əliəkbər. Qiyame-Şeyx Bəhaəddin Estiri və zəfe-məbaniye-dini və əxlaqiye-məşruyyəte-Səfəviyan (Şeyx Bəhaəddin Estirinin qiyamı və Səfəvilərin legitimliyinin dini və etik əsaslarının zəifliyi). "Mütəliate-islami: tarix və fərhang" jurnalı, 86, 1390h.ş., s 9-28.
269. Dəyanət, Əli Əkbər. Övliya Çələbi. "Dairətül-məarife-bozorge-islami" ensiklopediyasında, c 10. Mərkəze-Dairətül-məarife-bozorge-islami, Tehran, 1380h.ş.
270. Dünyari, Səkinə. Vəziyyəte-ictimaiye-zənan dər doreye-Səfəvi bə təkkiye bər didqahe-səfərnəmənevisan (Səyahətnamələrə əsasən, Səfəvilər dövründə qadınların ictimai vəziyyəti). "Cundi Şapur" jurnalı, 3, 1394h.ş., s 23-39.
271. Emecen, Feridun. Selim I. "İslam ansiklopedisi"nde: İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, c 36, s 407-414.

272. Əkbərnejad, Məhəmmədtəqi. Mərzbəndiye-höcciiyyəte-əql dər əndişeye-əxbəri və üsuli (Əxbəri və üsuli düşüncəsində ağılın meyarlığının hüdudları). "Fiqh" jurnalı, 62, 1388h.ş., s 57-100.
273. Əkbərnejad, Məhəmmədtəqi. Məşrəə Bihar əl-ənvar. "Hövzə" jurnalı, 153-154, 1388h.ş., s 402-425.
274. Ələmülhüda, Seyid Məhəmmədsadiq. Seyre-tarixiye-höcciiyyəte-xəbəre-vahid dər üsule-fiqhe-şia (Şia üsul-fiqhində vahid xəbərin meyarlığının tarixçəsi). "Pejuheşhaye-üsuli" jurnalı, 17, 1392h.ş., s 99-138.
275. Əminizadə, Əli və Rəncbər, Məhəmmədəli. Vakaviye-əndişeye-siyasi-məzhəbiye-Molla Hüseyn Vaiz Kaşifi (Molla Hüseyn Vaiz Kaşifinin siyasi-dini düşüncələrinin tədqiqi). "Pejuheşhaye-tarixi" jurnalı, 36, 1396h.ş., s 17-32.
276. Ənsari, Həsən. Costar: Təbarşünasiye-kitabe-Bəsair əl-dərəcəat və huviyyəte-nevisəndeye-an (Esse: Bəsair əl-dərəcəat kitabının mənbəşünaslığı və müəllifinin kimliyi). "Kitabe-mahe-din" jurnalı, 143, 1388h.ş., s 61-71.
277. Ənsari Qumi, Həsən. Təhlili əz ədəbiyyate-fiqhe-siyasiye-üləma dər dövləthaye-Osmani və Səfəvi (Osmanlı və Səfəvi dövlətlərində din alimlərinin siyasi fiqh ədəbiyyatının təhlili). "Kitabe-mahe-din" jurnalı, 95-96, 1384h.ş., s 4-15.
278. Ərəbxani, Rəsul. Müləhizəti dər bareye-qozareşe-Övliya Çələbi əz İran (Övliya Çələbinin İran barədə məlumatlarına müləhizələr). "Pejuheşhaye-iranşünasi" jurnalı, 9, 1394h.ş., s 65-84.
279. Gövhər, Məhəmməd Furqan və Səfəri Furuşani, Nemətullah. Noxostin cərəyane-intiqadiye-hədise-şia (Şia hədislərinə dair ilkin tənqidi cərəyan). "Tarix və təməddüne-islami" jurnalı, 27, 1397h.ş., s 23-48.
280. Heydəri, İbadullah. Adam Olearius - piştaze-səfərnəmənevisane-almani dər bareye-İran (Adam Olearius - İran barədə alman səyahətnaməçilərinin öncülü). "Misbah" jurnalı, 58, 1384h.ş., s 117-136.

281. Heydəriyan, Zəhra. Zənane-vaqif dər əsrə-Səfəvi (Səfəvilər dönəmində vəqf edən qadınlar). "Vəqf - mirasə-cavidan" jurnalı, 66, 1388h.ş., s 48-59.
282. Hüseyini, Seyid Həmid. Əvamilə-fərhəngi-məzhəbiyə-tənəş beyne-Səfəviyyə və Osmani (Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının mədəni-dini amilləri). "Soxəne-tarix" jurnalı, 5, 1388h.ş., s 3-32.
283. Hüseyinsərəşt, Seyid Məhəmmədsadiq və Mehrizi, Mehdi. Fəaliyyəthəye-mətnpejohanəye-mühəddisane-İsfahan dər sədəhayə-yazdəhum və dəvazdəhom (Hicrətin 11 və 12-ci əsrlərində İsfahan hədisçilərinin mətn araşdırmaları). "Ülume-hədis" jurnalı, 76, 1394h.ş., s 39-70.
284. Xakpur, Rəhim; Şahəndə, Aminə; Əmin Naci, Məhəmmədhadı. Nəqde-hədis-məhvəri dər didqahəy-e-quraniyə-Nasirəddin Albani (Nasirəddin Albaninin Quran baxışlarında hədis-mərkəzliliyin tənqidi). "Pejuheşyahe-Qurani" jurnalı, 87, 1397h.ş., s 160-181.
285. İftixari, Seyid Rza. Seyre-təhəvvole-əqlgerayi və nəqlgerayi dər tarixə-islam və təsire-tarixiye-an dər şukufayiye-fərhəng və təməddone-islami (İslam dünyasında rəşadət və mədəniyyətin inkişafına tarixi təsiri). "Fiqh və tarixə-təməddon" jurnalı, 22, 1388h.ş., s 9-35.
286. İxvan Müqəddəm, Zöhrə və Nəbəvi, Seyid Məcid. Şəxsiyyətşünasi və mənbəşünasiye-Quraniyyun (Quraniliyin şəxsiyyətşünaslıq və mənbəşünaslığı). "Səfinə" jurnalı, 57, 1396h.ş., s 135-157.
287. İlgürel, Müctəbə. Evliya Çelebi. "İslam ansiklopedisi"ndə: İstanbul, Türkiyə Diyanet Vakfı, 1995, c 11, s 529-533.
288. İsbati, İsmayıl. Bərrəsiye-araye-kəlamiyə-Şeyx Səduq və müqayisəye-an ba araye-Şeyx Müfid (Şeyx Səduqun kəlam nəzərlərinin araşdırılması və Şeyx Müfidin fikirləri ilə müqayisəsi). "Hədis və əndişə" jurnalı, 9 və 10, 1383h.ş., s 47-76.
289. Kədivər, Möhsün. Əql və din əz neqahe-mühəddis və həkim (Hədisçi və filosofun baxışında ağıl və din). "Keyhane-əndişə" jurnalı, 44, 1371h.ş., s 14-37.

290. Kərbəlayi, Əli. Pişineye-vilayəti-fəqih (Vilayəti-fəqihin tarixçəsi). "Fiqh" jurnalı, 29 və 30, 1380h.ş., s 259-336.
291. Qaimi, Cəmşid. Xoşgüzəranı və xüsunəte-Səfəviyan (Səfəvilərin eyş-işrət və zorakılığı). "Miskuyə" jurnalı, 8, 1386-1387h.ş., s 209-226.
292. Qane, Əhmədəli və Bəyati, Məhəmmədrza Fətullah. Qəməzəni; əzadari, ya xurafe (Başyarma; əzadarlıq, yoxsa xurafat). "Mütəliate-fərhəng və irtibatat" jurnalı, 61, 1394h.ş., s 187-215.
293. Quluzadə, Azər. Neqahi cameeşənaxti be moqeiyyəte-zənan dər əsre-Səfəvi (Səfəvilər dövründə qadınların mövqeyinə sosioloji baxış). "Pejuheşe-zənan" jurnalı, 2, 1383h.ş., s 77-88.
294. Marif, Məcid və Muradi, Ləya. Bərrəsiye-karborde-əql dər nəqde-rivayət (Hədislərin tənqidində aqlın rolunun araşdırılması). "Hədispejohi" jurnalı, 18, 1396h.ş., s 85-116.
295. Mehrizi, Mehdi. Dəramədi bər şivehayə-ərzyabiye-əsnade-hədis (Hədis sənədlərinin dəyərləndirmə üsullarına giriş). "Ülume-hədis" jurnalı, 1, 1375h.ş., s 69-99.
296. Mehrizi, Mehdi. Nəqde-mətn (2) (Mətnin tənqidi). "Ülume-hədis" jurnalı, 30, 1382h.ş., s 2-31.
297. Mehrizi, Mehdi. Rabiteye-Quran və hədis (Quranla hədisin əlaqəsi). "Ülume-hədis" jurnalı, 29, 1382h.ş., s 2-22.
298. Məhəmmədi, Əbülfəz Sultan. Həmkari ba hakime-cair dər neqahe-Əllamə Məclisi (Əllamə Məclisinin baxışında zalım hakimlə əməkdaşlıq). "Hökuməte-islami" jurnalı, 20, 1380h.ş., s 209-235.
299. Məhəmmədhüseyni, Kamran və Qaidan, Əsgər. Bərrəsiye-əsnade-rivayate-dəlail və kəramate-imamane-şiə bər əsase-qəvaide-dirayə əl-hədis (Şiə imamlarının möcüzə və kəramətlərinə dair hədislərin sənədlərinin dirayə qaydaları əsasında araşdırılması). "Şiəpejohi" jurnalı, 3, 1394h.ş., s 59-73.
300. Müəddəb, Rza; Məcd Fəqihi, Məhəmmədəli; Bahaduri, Ruhullah. Bərrəsiye-höcciiyyəte-rivayət ba sənəde-zəif və mətne-qəvi (Zəif sənədli və güclü mətnli hədislərin meyarlılığının araşdırılması). "Hədispejohi" jurnalı, 21, 1398h.ş.

301. Müəddəb, Rza; Nikunam, Cəfər; Təsdiqi Şahrzayi, Əli. Nəqde-Quraniyane-şiə dər bekargiriye-rəveşe-təfsiriye-Quran be sünnət (Şiə quranilərinin Quranın sünnə ilə təfsiri üsuluna tənqidi). "Mütaliatə-rəveşşünasiye-dini" jurnalı, 1, 1393h.ş., s 123-137.
302. Nəsiri, Əli. Əllamə Məclisi və nəqde-didqahhaye-fəlsəfi (Əllamə Məclisi və fəlsəfi baxışların tənqidi). "Ülume-hədis" jurnalı, 26, 1381h.ş., s 70-95.
303. Niyazi, Məhəmmədəli və Mahmudi, Əhməd. Bərrəsiye-rəveşşenaxtiye-tətbiqiye-əndişeye-kəламиye-Səduq və Müfid (Səduq və Müfidin kəlam düşüncələrinin müqayisəli-metodoloji araşdırılması). "İlahiyyatə-tətbiqi" jurnalı, 6, 2011, s 77-94.
304. Nuri Müciri, Mehرداد. Zənane-namdare-Səfəvi dər ərseye-siyasət (Məşhur Səfəvi qadınları siyasət səhnəsində). "Tarixpejohi" jurnalı, 55, 1392h.ş., s 195-214.
305. Paketçi, Əhməd. İmamiiyə. "Dairətül-məarife-bozorge-islami" ensiklopediyasında, c 10. Mərkəze-Dairətul-məarife-bozorge-islami, Tehran, 1380h.ş.
306. Piruzfər, Süheyra və Bahaduri, Məhəmmədrza. Bərrəsiye-sənədi və mətniye-rivayətə-mübahitə (Mübahitə hədisinin sənəd və mətninin araşdırılması). "Mütaliatə-fəhme-hədis" jurnalı, 4, 1395h.ş., s 55-75.
307. Rəcəbiyan, Qulamrzaşah. Qostəreye-vilayətə-təkviniye-Əhli-beyt dər Üsule-Kafi və Bəsair əl-dərəcət (Üsul-Kafi və Bəsair əl-dərəcət kitablarında Əhli-beytin təkvini vilayətinin əhatəsi). "İmamətpejohi" jurnalı, 9, 1392h.ş., s 127-160.
308. Rəhman Sitayış, Məhəmmədkazim və Cokar, Hamid. Zəvabete-ərzeye-rivayət be Qurani-kərim (Hədisləri Qurani-kərimlə dəyərləndirmə qaydaları). "Kitabe-qəyyim" jurnalı, 13, 1394h.ş., s 163-181.
309. Rəhman Sitayış, Məhəmmədkazim və Təbatəbai Həkim, Seyid Heydər. Təsamuhe-fəzailneqaran dər rivayətə-fəzaile-Əhli-beyt (Fəzilət müəlliflərinin Əhli-beyt fəzilətlərinə dair hədislərdə loyallığı). "Pejuheşnameye-ülume-hədise-tətbiqi" jurnalı, 1, 1393h.ş., s 11-32.

310. Riyahi, Məhəmmədhüseyn. Nəqş və moqeyyətə-zənane-İsfahan əz doreye-Səfəvi ta əsrə-hazir (Səfəvilər dövründən müasir çağə qədər İsfahan qadınlarının rolu və mövqeyi). "Fərhangə-İsfahan" jurnalı, 37 və 38, 1386h.ş., s 40-49.
311. Ruhani, Əli və Sasanpur, Şəhrzad. İlələ-roşd və qostərəşə-bidətha dər əzadariye-əsre-Səfəvi (Səfəvilər dövründə əzadarlıq bidətlərinin yayılma səbəbləri). "Pejuheşnameye-tarix" jurnalı, 39, 1394h.ş., s 77-94.
312. Ruhani Quçani, Əli və Fərəci, Kərim. Nəqşə-üləma dər tərvice-əzadariye-əsre-Səfəvi və celogiri əz bidəthaye-an (Səfəvilər dövründə əzadarlığın yayılmasında və onun bidətlərinin qarşısının alınmasında din alimlərinin rolu). "Tarixe-no" jurnalı, 14, 1395h.ş., s 21-42.
313. Salari Şadi, Əli. Baznegəri dər əhval və münasibate-Şeyx Səfiyəddin Ərdəbili (Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinin şəxsiyyətinə və əlaqələrinə yenidən baxış). "Daneşkədəye-Ədəbiyyat və ülume-insaniye-daneşqahe-İsfahan" jurnalı, 50, 1386h.ş., s 45-69.
314. Seyid Ələvi, Seyid İbrahim. Təliqate-Əllamə Təbatəbai bər Bihar əl-ənvar (Əllamə Təbatəbainin Bihar əl-ənvara şərhləri). "Keyhane-əndişə" jurnalı, 38, 1370h.ş., s 12-30.
315. Səfəri Furuşani, Nemətullah. Hüseyin ibn Həmdan Xəsihi və kitabe-əl-Hidayə əl-kübra. "Tülü" jurnalı, 16, Qum, 1384h.ş., s 15-46.
316. Sihhəti Sədrudi, Məhəmməd. Təhrifşünasiye-tarixe-İmam Hüseyin ba ruykərdə-kitabşünasane (İmam Hüseyin tarixinin kitabşünaslıq yanaşması ilə təhrifşünaslığı). "Kitabhaye-islami" jurnalı, 18, 1383h.ş., s 35-80.
317. Sultani, Məhəmmədəli. Qozareşhaye-nadorost əz hadisəye-Kərbəla (Kərbəla hadisəsi haqda yanlış məlumatlar). "Ayineye-pejuheş" jurnalı, 77 və 78, 1381h.ş., s 67-75.
318. Sübhani, Məhəmmədtəqi. Əqlgerayi və nəşgerayi dər kəlame-islami (İslam kəlamında rəsonalizm və tekstualizm). "Nəqd və nəzər" jurnalı, 3 və 4, 1374h.ş., s 205-232.

319. Şəriətmədari, Həmidrza və Təvəkküli Məhəmmədi, Mürtəza. Əqlgerayi və nəşgerayi dər kəlame-islami ba bərrəsiye-didqahe-Şeyx Tusi və İbn İdris (Şeyx Tusi və İbn İdrisin baxışları əsasında İslam kəlamında rəşionalizm və tekstualizm). "Pejuheşnameye-kəlam" jurnalı, 1, 1393h.ş., s 27-48.
320. Şərif, Məhəmməd və Səhrayi, Məryəm. Hədisbəşəndegi və seyre-tətvəvəre-an dər əhli-sünnə (Əhli-sünnədə hədisyətərlilik və onun inkişaf tarixçəsi). "Hədispejohi" jurnalı, 21, 1398h.ş., s 277-290.
321. Şübeyri Zəncani, Seyid Məhəmmədcavad. Çahar məqalə (Dörd məqalə). "Məcmueye-məqalate-kongereye-Şeyx Müfid" toplusunda, 92, 1371h.ş.
322. Şübeyri Zəncani, Seyid Məhəmmədcavad. Şeyx Müfid və kitabe-ixtisəs. "Məcmueye-məqalate-kongereye-Şeyx Müfid" toplusunda, 92, 1371h.ş.
323. Təhmasibi, Sasan. Təqəddüs və qüdrət dər doreye-Səfəviyyə (Səfəvilər dövründə müqəddəslik və hakimiyət). "Şiəşünasi" jurnalı, 51, 1394h.ş., s 65-85.
324. Tövhidlu, Əkbər. Visaqəte-Bərqi ba təkid bər məşayixe-u dər kitabe-əl-Məhasin (Əl-Məhasin kitabındakı hədis şeyxlərinə əsasən, Bərqinin mötəbərliyi). "Ülume-hədis" jurnalı, 78, 1394h.ş., s 143-163.
325. Ülyanəsəb, Seyid Ziyaəddin. Bərrəsi və nəqde-məbaniye-rivayiye-müxalifane-inqilab və təşkile-hökuməte-islami dər doreye-qeybət (Qeyb dövründə inqilab və İslam hakimiyəti müxaliflərinin hədis əsaslarının tənqidi). "Pejuheşhaye-müasire-inqilabe-islami" jurnalı, 2, 1394h.ş., s 171-182.
326. Vaizi, Məhəmmədcavad və Cabbari, Məhəmmədrza. Neqahe-tarixi be vəziyyəte-zən dər İslam (İslamda qadının vəziyyətinə tarixi baxış). "Tarixe-İslam dər ayineye-pejuheş" jurnalı, 26, 1389h.ş., s 143-164.
327. Zəkavəti Qaragözlü, Əlirza. Pişineşünasiye-şəaire-əzadariye-sünnətiye-şiiyan (Şiiələrin klassik əzadarlıq tərzlərinin tarixçəsi). "Ayineye-pejuheş" jurnalı, 63, 1379h.ş., s 39-42.

328. Zəndiyyə, Həsən; Cəfəri, Əliəkbər; Hüseyni Şahturabi, Seyid Mürtəza. Pəyamədhaye-bərgozariye-ayinhaye-məzhəbiye-şiə dər doreye-Səfəviyyə (Səfəvilər dövründə şiə ayinlərinin keçirilməsinin nəticələri). "Pejuheşhaye-tarixiye-İran və İslam" jurnalı, 13, 1392h.ş., s 37-56.

c) Saytlar

329. www.rohani.ir
330. www.shirazi.ir